

POVODOM

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu historijuBroj 56
Godina XXVIII
Novembar, 2023.
[str. 29-120]

© Monos 2023

Prilog istraživanju ratnih zločina na području Gračanice u periodu od 1992. do 1995. godine (ubijeni i ranjeni civili)

Edin Šaković

Jedno od obilježja agresije na Bosnu i Hercegovinu i rata koji je vođen od 1992. do 1995. godine bila su teška kršenja pravila i običaja međunarodnog humanitarnog prava, te masovni ratni zločini koji su se dešavali širom zemlje. Prostor Gračanice nije izuzetak, iako se ova općina na vrijeme organizirala i uspješno odbranila od agresora, izbjegavši time sudbinu gradova i općina koji su okupirani, postavši mjesta najtežih masovnih zločina (uključujući zločine protiv čovječnosti i zločin genocida). Ipak, tokom tri i pol godine rata, Gračanica i okolna naselja nalazili su se na stalnoj meti neselektivnih napada artiljerijom, kao i vatre iz snajpera, protivavionskog naoružanja i teških mitraljeza, usmjerenih na civilne ciljeve. Osim toga, zabilježeni su i slučajevi težih ratnih zločina, poput zarobljavanja i pogubljenja civila. Na spomenute i druge načine ubijeno je ukupno 115 civila. Ratni zločini počinjeni na prostoru Gračanice i nad stanovnicima ove općine tokom rata u Bosni i Hercegovini (od 1992. do 1995. godine) do sada nisu bili predmet historiografskih istraživanja, ali ni sudskih istraga i procesa, kojima bi se utvrdili i zakonski kaznili odgovorni za te zločine i tolike žrtve. U ovome članku iznose se osnovni podaci o ratnim zločinima počinjenim nad civilima na području općine, odnosno grada Gračanica. Članak je zasnovan na dostupnoj arhivskoj građi (najvećim dijelom dokumentacije nastale u radu nekadašnje Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Gračanici). Objavljivanjem ovih podataka želimo probuditi svijest unutar lokalne zajednice o razmjerama zločina koji su se desili, ali i potaknuti širi društveni angažman u smislu upućivanja zahtjeva pravosudnim institucijama za procesuiranje ovdje opisanih slučajeva (barem onih najtežih).

Ključne riječi: Gračanica; Rat u Bosni i Hercegovini; Agresija na Bosnu i Hercegovinu; 1992.-1995.; Ratni zločini; Kršenja pravila i običaja rata; Međunarodno humanitarno pravo; Civili; Civilne žrtve rata; Žrtve ratnih zločina; Biro za istraživanje rata i ratnih stradanja opštine Gračanica; Opštinski centar za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Gračanica.

UVODNE NAZNAKE

Tokom oružane agresije na Bosnu i Hercegovinu i troipogodišnjeg rata na ovim prostorima, od proljeća 1992. do kasne jeseni 1995. godine, Gračanica je bila primjer sredine u kojoj je uspješno organizirana i vođena odbrana, zahvaljujući čemu su ovaj grad i općina izbjegli sudbinu krajeva osvojenih od agresora, koji su postali mjesta nekih od najtežih zločina počinjenih na tlu Evrope nakon Drugoga svjetskog rata – zločina koji jasno oslikavaju karakter oružanih sukoba vođenih na prostorima bivše Jugoslavije.¹ Gračanica je, zahvaljujući naporima svojih branilaca, izbjegla sudbinu Bijeljine, Zvornika, Višegrada, Foče, Brčkog, Bosanskog Šamca, Prijedora i Kozarca, Sanskog Mosta, Vlasenice, Bratunca, Srebrenice i drugih stratišta... Međutim, nije izbjegla osjetne vojne gubitke, ali i znatne civilne žrtve, kao i velika razaranja i ogromne ratne štete.

Ukupno je 325 Gračanlija poginulo je u redovima Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine, a život je izgubilo i 150 civila, koji se službeno vode u kategoriji *civilnih žrtava rata*.² Najveći broj stradalih civila život je izgubio od neprijateljske ar-

tiljerijske i snajperske vatre, u okolnostima koje su predstavljale teške povrede međunarodnog humanitarnog prava – dakle, riječ je o žrtvama onoga što se naziva *ratnim zločinima*. Uz smrtno stradale, znatno veći broj civila je ranjen, pretrpjevši lakše ili teže povrede, koje su za posljedicu imale i različit stupanj invaliditeta.³

Za ubistva i ranjavanja civila na prostoru općine, odnosno današnjeg grada Gračanica, niko nije odgovarao – iako ratni zločini predstavljaju najteža krivična djela, koja nikada ne zastarijevaju (zbog čega bi, u nekim normalnim uvjetima, istraga i procesuiranje istih trebali biti prioritet policijskih i pravosudnih institucija). S obzirom na opće okolnosti, ali i sve društveno-političke i pravne anomalije u kojima egzistira poslijeratna Bosna i Hercegovina – ta činjenica ne začuđuje. Ono, međutim, što zaista jeste čudno očigledan je manjak interesovanja za pitanje ratnih zločina u ovoj sredini – i u lokalnoj historiografiji (koja je prilično obimna), i u kolektivnoj javnoj memoriji.

Istina, još 2004. godine objavljena je *Knjiga šehida, poginulih boraca i civilnih žrtava rata 1992.-1995.*,⁴ a šest godina ka-

1 O tome, koncizan pregled daje Julija Bogoeva, u publikaciji *Rat u Jugoslaviji u presudama MKSJ: Ciljevi zaraćenih strana i priroda sukoba* (TOAEP: Torkel Opsahl Academic EPublisher, Occasional Paper Series, Brussels 2019., URL: <https://www.toaep.org/ops-pdf/5-bogoeva-b-c-s/>). Ovu obimom neveliku, ali izuzetno korisnu knjigu, koja sadrži i reference na primarne izvore, svesrdno preporučujemo čitatelju.

2 Civilnom žrtvom rata, prema važećim zakonima i propisima Federacije BiH, smatra se svaka osoba koja je, u vrijeme rata ili neposredne ratne opasnosti, usljed ranjavanja ili drugog oblika ratne torture pretrpjela fizičko ili mentalno oštećenje organizma, uključujući i pogibiju ili nestanak navedene osobe. Ta definicija proizlazi iz Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, usvojen 1999. godine (Službene novine FBiH, 36/99, čl. 54). Socijalni status civilne žrtve rata i u tom smislu određena prava mogle su ostvariti osobe s pretrpljenih više od 60% oštećenja zdravlja. Spomenuti zakon je, inače, kasnije doživio više izmjena i dopuna, a u ljeto 2023. godine Parlament FBiH je usvojio poseban Zakon o civilnim žrtvama rata (Službene novine Federacije BiH, br. 66/23).

3 Prema podacima Centra za socijalni rad Gračanica, u 2023. godini ukupno 119 osoba ostvaruje različita prava na osnovu statusa civilne žrtve rata; 38 njih (u šest grupa, ovisno o procentu oštećenja) prima lične invalidnine. Riječ je, naglašavamo, o aktuelnim podacima – danas, tridesetak godina od rata. Veliki broj lica u statusu civilne žrtve rata u međuvremenu je preminuo.

4 Knjigu su izradili Omer Hamzić, Ibrahim Nurkić i Osman Puškar, a uredio Atif Kujundžić; objavljena je u izdanju Izdavačke kuće "Monos" Gračanica i Općine Gračanica. S obzirom da ćemo se na ovo djelo više puta pozivati u nastavku ovoga rada, koristit ćemo se kraticom: "KŠPBCŽR Gr".

snije izgrađeno je i Centralno spomen-obilježje Odbrambeno-oslobodilačkog rata općine Gračanica (1992.-1995.), na kome su urezana imena i svih civilnih žrtava rata. Udruženje civilnih žrtava rata općine Gračanica također je izgradilo Spomen-obilježje civilnih žrtava rata općine Gračanica, iznad Bijelih polja, na mjestu pogibije prve civilne žrtve, a izdalo je i vlastitu knjigu-nekrologij.⁵ Isto udruženje (danas neaktivno) iniciralo je obilježavanje 15. maja (datum stradanja prve civilne žrtve) kao Dana civilnih žrtava rata općine Gračanica – što je datum koji se oficijelno i danas obilježava.

Sjećanje na civilne žrtve, dakle, nije u potpunosti izbljeditelj, niti je njihovo stradanje utonulo u zaborav, bar kada su u pitanju smrtno stradali. No, kao da se potpuno zaboravlja na koji način je i pod kakvim okolnostima ogromna većina tih žrtava izgubila živote – što je vidljivo i iz javnih komemoracija. Autoru ovoga priloga nije poznato da je, barem u zadnjih desetak godina, pitanje odgovornosti za smrt i stradanje civila Gračanice iko ikada postavio.⁶ Održavati tzv. kulturu sjećanja kroz javne skupove i komemoracije svakako je bitno, ali opće kulturno-civilizacijske norme u ovakvom kontekstu ne obavezuju samo na iskazivanje sjećanja i poštovanja prema žrtvama – već i na insistiranje na utvrđivanju odgovornosti onih koji su krivi za njihovo stradanje.

Istina, civili stradaju u svakome ratu, uslijed niza tragičnih okolnosti. No, temeljni dokumenti međunarodnog humanitarnog prava naposljetku su i usvojeni iz želje

da se u što je moguće većoj mjeri spriječi stradanje osoba koje izravno ne sudjeluju u vođenju rata, tj. oružanih borbi. Nažalost, odlika ratova vođenih na prostoru bivše Jugoslavije, uključujući Bosnu i Hercegovinu, upravo jeste veliko stradanje civilnog stanovništva, do čega je dolazilo zbog svjesnog i namjernog kršenja pravila i običaja ratovanja. Presude Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu jasno to potvrđuju – jednako kao što odražavaju stupanj odgovornosti svakog od sudionika navedenih ratova, odnosno svake od tzv. zaraćenih strana. Uloga Haškog tribunala bila je svakako od ogromnog značaja, kako za utvrđivanje činjenica o dešavanjima na ovim prostorima tokom *devedesetih*, tako i za barem djelomično kažnjavanje nekih od najodgovornijih krivaca. To se ne može kazati za pravosuđe u Bosni i Hercegovini, koje je trebalo nastaviti tamo gdje je ovaj međunarodni tribunal stao – što, nažalost, nije slučaj.⁷ Činjenica da za ratne zločine počinjene nad civilima Gračanice nije formiran niti jedan jedini predmet dovoljno ilustrira prethodnu konstataciju.

S radom pravosuđa u pogledu procesuiranja ratnih zločina, dakle, niko kome je stalo do istine i pravde – ne može biti zadovoljan.

Nažalost, od kraja rata pa do danas, nije poznato da je iko iz lokalne zajednice o kojoj pišemo, u bilo kakvoj prilici ili ma kojim povodom, izrazio nezadovoljstvo navedenom činjenicom: ni predstavnici vlasti, ni udruženja građana (uključujući Udruženje civilnih žrtava rata i boračke organizacije),

5 *Civilne žrtve rata 1992-1995 god. i stradali od MES-a do 2010 god.*, glavni urednik: Sead Begović – Džuna, Gračanica: Udruženje civilnih žrtava rata, 2010. S obzirom da su sam nekrologij i podaci o civilnim žrtvama gotovo bez izmjena preuzeti iz *Knjige šehida, poginulih boraca i civilnih žrtava rata* (2004.) – tu publikaciju dalje nećemo referirati, osim u slučajevima gdje se izneseni podaci razlikuju.

6 Čini se da je to prvi učinio prof. dr. Omer Hamzić, glavni i odgovorni urednik "Gračaničkog glasnika", na obraćanju u povodu Dana odbrane grada Gračanica, 25. maja 2023. godine. (Tekst govora donesen je u ovom broju "Glasnika", u istoj rubrici).

7 O tome pogledati prethodni članak u ovome broju "Gračaničkog glasnika", u istoj rubrici (rad prof. dr. Omera Hamzića).

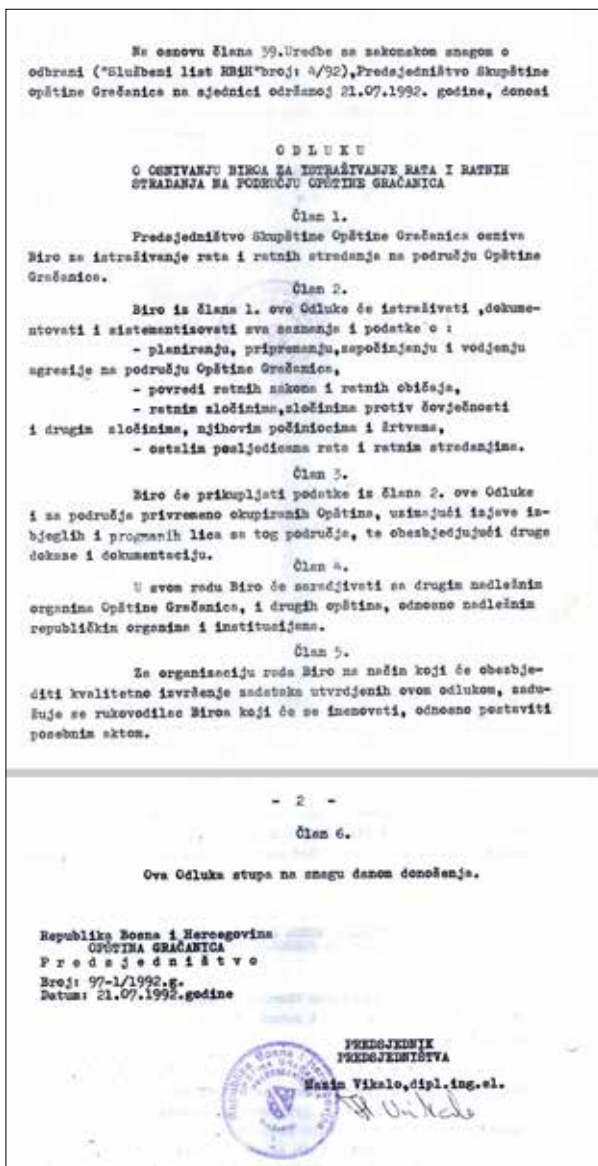
ni ostatak tzv. nevladinog sektora – pa ni građana u najširem smislu, jer u demokratskom društvu, kojeg izgrađujemo protekla tri desetljeća, svaki građanin je odgovoran i obavezan utjecati i vršiti pritisak na izabranu vlast. Odgovornost za takvo stanje i takav odnos je, dakle, na široj društvenoj zajednici.

Ovom prigodom, makar i sa znatnim zakašnjenjem, Časopis "Gračanički glasnik" je otvorio i aktualizirao navedeno pitanje, ali uz to je odlučio da, pored kritike, nešto konkretno i sâm poduzme – makar i sa skromnim, ograničenim snagama.

S tim u vezi, naš temeljni cilj je bio prikupiti činjenice o ratnim zločinima koji su se desili na prostorima općine (danas grada) Gračanica, odnosno nad građanima općine, te ih prezentirati u formi obimnijeg historiografskog članka (ili kraće studije), što će, nadamo se, imati višestruku namjenu: – najprije, da upozna lokalnu zajednicu šta se ovdje sve desilo što je trebalo biti sudski procesuirano, a nije; – zatim, da eventualno probudi svijest unutar te zajednice, da svako onaj "kome je stalo" na svoj način doprinose širem aktualiziranju ovoga pitanja i pritisku na pravosudne institucije; – naposljetku, da posluži kao faktografski temelj za neke obimnije i ozbiljnije istraživačko-historiografske poduhvate, a eventualno i nadležnim tužilaštvima i pravosudnim organima, kao polazna osnova ukoliko se odluče da ijedan od ovdje opisanih i spomenutih ratnih zločina ikada procesuiraju.

U istraživanjima koja smo poduzeli u toku 2023. godine i dje-

lomično realizirali, suočavali smo se s nizom problema i poteškoća u samome radu, a nerijetko i sa nerazumijevanjem nadležnih institucija. Posao smo realizirali sami, volonterski, bez potpore lokalne vlasti – ali uz podršku i ohrabrenje iskrenih prijatelja

Odluka o osnivanju Biroa za istraživanje rata i ratnih stradanja Gračanica

i poštovalaca ovoga što radimo. (A njih, hvala Bogu, još uvijek ima.)

Ovom prilikom, dio rezultata tog našeg istraživanja predajemo čitateljstvu i javnosti uopće. To su podaci o ratnim zločinima nad civilima, koji su dokumentirani i o kojima postoje relevantni izvori i svjedočanstva. Predajemo ih široj i stručnoj javnosti, uz molbu da imaju razumijevanja za sve eventualne propuste i nedostatke, kakvi se kod ovakvih istraživačkih projekata nužno javljaju – osobito kada se radi uz krajnje ograničene snage, sredstva i resurse.

Rad se sastoji iz tri dijela. U prvome dijelu dajemo nešto više podataka o izvornoj građi koja je (ne)dostupna i izvorima koje smo uspjeli pronaći i u izradi ovoga rada koristiti. U drugome dijelu date su neke metodološke napomene i pojašnjenja. Treći dio donosi činjenice o ratnim zločinima počinjenim na prostoru općine Gračanica, odnosno nad njenim stanovnicima – od 1992. do 1995. godine.

1) IZVORI

1.1. Traganje za izvornom građom

Pristupajući ovoj temi i samome istraživačkom poslu (krajem 2022. i početkom 2023. godine), raspolagali smo s vrlo ograničenom izvornom građom. Postojeća literatura nije pružala mnogo podataka, a ni *Knjiga šehida, poginulih boraca i civilnih*

žrtava rata (2004.), kao javni nekrologij općine/grada Gračanica – u kojoj su donešeni podaci o smrtno stradalim žrtvama. Što se primarnih izvora tiče, dostupan je bio samo jedan od njih: *Evidencija poginulih i ranjenih civila općine Gračanica*, koja se čuva u Gradskome muzeju Gračanica (u fondu Spomen-zbirka 1992-1995.).⁸ Taj dokument, ujedno i temeljni izvor na kome je nastao ovaj prilog (po svojoj formi, jedna tvrdo ukoričena, rukom ispisana sveska, s pratećim imenskim i mjesnim indeksom) nastao je u radu davno ugašene općinske ustanove: *Biroa za istraživanje rata i ratnih stradanja opštine Gračanica* (1992.), osnovanog u julu 1992. godine. Navedeni Biro je, inače, od maja 1993. djelovao kao *Opštinski centar za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava*, a od juna 1995. do gašenja kao *Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima opštine Gračanica*.

Bila je to ustanova čiji je temeljni zadatak bio prikupljati i dokumentirati podatke i građu o ratnim zločinima. Uvidom u spomenutu evidenciju, bilo je jasno da je taj posao rađen, za ratne uslove, dosta ozbiljno i temeljito. Stoga smo ocijenili da pronalazak dokumentacije te institucije treba biti prioritet. U razgovoru sa njenim bivšim uposlenicima i saradnicima, saznali smo da je sva dokumentacija o ratnim zločinima i u ratu nastala arhiva nakon gašenja ustanove predata Općini Gračanica. Bio je to prvi trag. Pošto je, prema zakonskim

8 Gradski muzej Gračanica, fond Spomen-zbirka 1992.-1995. – historijsko-dokumentaciona kolekcija (dalje: SGM/SZ92-95), registrator 3, br. 046/1, 046/2 i 046/3. Dokumente je sačuvao i Muzeju poklonio prof. dr. Omer Hamzić, glavni i odgovorni urednik "Gračaničkog glasnika" i nekadašnji "ratni hroničar općine Gračanica" (imenovan odlukom Ratnog predsjedništva općine Gračanica br. 37/92 od 17. 05. 1992.). On ih je svojevremeno posudio od stvaraoca građe, neposredno poslije završetka rata, radi korištenja podataka za izradu planirane knjige o odbrani Gračanice. Igrom slučajja, ostali su kod njega. Inače, ova tri spomenuta dokumenta nisu izvorno naslovljeni na koricama; uvidom u dokumentaciju ustanove u kojoj su nastali, uz konsultaciju s bivšim radnicima, vidljivo je da je evidencija označavana kao: "evidencija Civilni – poginuli i ranjeni" (skraćeno pišemo: *EvCPR*). Posebno je vođena evidencija za nestala lica (oznaka: *NL*), te za pripadnike Oružanih snaga i Civilne zaštite ("Evidencija Vojska, Milicija, Civilna zaštita", skraćeno pišemo: *EvVMCz*).

propisima, arhivsku građu organa uprave iz perioda od 1992. do 1995. godine (kao građu od izuzetnog značaja) trebao da preuzme Arhiv Tuzlanskog kantona, a znali smo da je Arhiv već bio izuzeo dio fonda Općine Gračanica iz navedenog razdoblja – obratili smo se najprije toj ustanovi, uvjereni da se i građa Biroa/Centra/Komisije nalazi unutar preuzete građe. Iz zapisnika o primopredaji, koji su nam službenici Arhiva predložili, vidjeli smo da među preuzetom građom nema tražene dokumentacije.⁹ Na molbu Redakcije “Gračaničkog glasnika”, u Arhivu TK su izvršili i dodatnu provjeru, obavijestivši da se ta građa kod njih ne nalazi. Ponovo se obraćamo na općinsku, tj. Gradsku upravu. Kroz usmene, (polu)službene kontakte s njenim predstavnicima nismo došli ni do kakvih rezultata; poslije više mjeseci nismo pouzdano saznali ni da li je građa uopće sačuvana.¹⁰ Tek kada se Redakcija “Gračaničkog glasnika” (odnosno Izdavačka kuća “Monos”, u svojstvu pravnog lica) službenim putem obratila Gradskoj upravi – više u namjeri da imamo pisani trag o neizvjesnoj sudbini ove dragocjene građe, u kratkome, pro-

pisanom roku stigao je odgovor: na naše iznenađenje, obaviješteni smo da je građa za kojom smo tragali ipak sačuvana.¹¹ Na zahtjev za korištenje te građe, koji je potom upućen – odgovoreno je pozitivnim rješenjem.¹²

No, dok smo još uvijek tragali za spomenutim arhivsko-dokumentacionim fondom, pokušavali smo doći i do ostalih primarnih vrela.

S obzirom da ratni zločini predstavljaju uopće neka od najtežih krivičnih djela – bilo je logično očekivati da su organi za sprovođenje zakona (policija i pravosuđe) vršili propisane radnje vezane za istragu i procesuiranje istih, te da je tom prilikom nastala odgovarajuća dokumentacija. Drugim riječima, bilo je razumno očekivati da će se najrelevantniji podaci o ratnim zločinima nad civilima najprije naći u Policijskoj upravi Gračanica (u arhivi nekadašnjeg Sekretarijata za unutrašnje poslove, odnosno Stanice javne bezbjednosti), kao i u Općinskom sudu Gračanica (građa ranijeg Osnovnog suda, prvenstveno predmeti vezani za nekadašnju ulogu istražnih sudija).¹³

9 U građi koju je Arhiv TK preuzeo od Općine Gračanica također nema ni dokumentacije iz nekih vrlo važnih serija – npr. općinske Skupštine (kasnijeg Općinskog vijeća), uključujući i materijale za ratne sjednice (koji su sadržavali informacije i izvještaje o djelovanju i radu državnih i vojnih komandi, institucija i službi, zatim javnih ustanova i preduzeća, te samih općinskih službi, dakle izvora od neprocjenjivog značaja). Šta se desilo s tom građom – ne znamo, ali s obzirom na iskustva u traganju za dokumentacijom Biroa za istraživanje rata i ratnih stradanja, nije isključeno da se i ta građa još uvijek nalazi negdje na policama ili u kakvome ćošku arhive Gradske uprave (u podrumu gračaničkog Konaka).

10 Štaviše, od nekih ranijih uposlenika Općine (koji su radili i u arhivi) preko trećih lica su stizale poruke da je ta građa, navodno, ipak predata Arhivu TK, te da se trebamo tamo obratiti. Iako smo znali da to nije tačno, Redakcija “Glasnika” je i po treći put zatražila od Arhiva ponovljenu, dodatnu provjeru. Ova ustanova nas je izvijestila da se građa definitivno ne nalazi kod njih niti posjeduju ikakvu potvrdu o primopredaji. – Navedeno prema usmenom saopćenju prof. dr. Omera Hamzića, urednika “Gračaničkog glasnika”, koji je komunicirao sa Gradskom upravom i Arhivom TK.

11 Grad Gračanica, Gradonačelnik, br. 02-04-03328-2023, datum: 14.09.2023., Informacija, Izdavačkoj kući “Monos” Gračanica.

12 Ovom prilikom, izražavamo zahvalnost Gradu Gračanica, odnosno gradonačelniku, na odobrenju za pristup građi; također se zahvaljujemo službenicima i uposlenicima Gradske uprave koji su nam omogućili njeno neposredno korištenje, a osobito Mirsadu Hadžikaduniću, arhivaru, koji je bio neposredno “priruci”.

13 U ime redakcije “Gračaničkog glasnika”, odnosno Izdavačke kuće “Monos” s ove dvije ustanove

Arhivska građa nekadašnjeg SUP-a, odnosno SJB Gračanica nije dostupna za javnost, niti neposredni uvid, čak ni za potrebe ovakvih istraživanja, zbog svoje osjetljivosti i propisa o zaštiti povjerljivosti podataka.¹⁴ Stoga je redakcija "Gračaničkog glasnika" od Policijske uprave Gračanica zatražila, na osnovu Zakona o slobodi pristupa informacijama, raspoložive podatke o policijski evidentiranim slučajevima i nekim primjerima težih ratnih zločina.¹⁵ U policiji su načelno izrazili spremnost da nam izađu u susret i predoče zatražene podatke.

No, dok smo čekali na službeni odgovor, saznali smo razočaravajuću činjenicu: ono u što smo, možda i naivno vjerovali – da su policijski službenici tokom rata u slučajevima pogibije i ranjavanja civila izlazili na lice mjesta, vršili uviđaje, uzimali izjave, sastavljali službene zabilješke, provodili istražne radnje, dostavljali izvještaje nadležnim pravosudnim institucijama (dakle, poslove i postupke koje policija provodi u normalnim okolnostima, kada su u pitanju krivična djela) – u ratnim je uvjetima, uslijed niza okolnosti, bilo nepotpuno i neredovno. Ubijanje i ranjavanje civila u granatiranjima, na primjer, nekada je evidentirano, a nekada nije (ovisno o prijavi); za neke slučajeve sačinjene su službene zabilješke i formirani predmeti, a neki su i obrađeni, te su podneseni izvještaji nadležnom tužilaštvu, odnosno krivične prijave. Nešto više pažnje tome se, izgleda, poklanjalo na samom početku početku rata, te kasnije, tokom 1994. i 1995. godine, kada

su institucije sistema (od Armije RBiH do civilnih organa vlasti) u kvalitetnijem obimu mogle funkcionirati. U najtežem periodu rata, kada se vodila bitka za opstanak – smrt, pogibije i ranjavanja postali su dio svakodnevnice. To što neko od granate ispaljene s agresorskih položaja izgubi život ili bude teško povrijeđen, u tim okolnostima, izgleda, prihvatilo se kao sastavni dio rata, ratnih nedaća i stradanja...

Naposlijetku, iz policije je stigao odgovor na naš podneseni zahtjev, s obimnom i seriously urađenom informacijom, u kojoj su detaljno iznose podaci o slučajevima ratnih zločina koji su na bilo koji način dokumentirani u arhivi Policijske uprave Gračanica.¹⁶ Ta nam je informacija poslužila kao veoma koristan izvor i na nju ćemo se višestruko referirati.¹⁷

U Općinskom sudu Gračanica, Redakciji je odmah predočeno ono što sud od predmeta vezanih za ratne zločine na području općine Gračanica ustvari posjeduje. Vidjeli smo da je riječ o predmetima samo za pojedine slučajeve, uglavnom s početka i sa kraja rata. Iako je to malo, mnogo manje nego smo u početku očekivali – tu se ipak nalazi i dokazni materijal za neke od izrazitih slučajeva ratnih zločina (na koje ćemo u ovom prilogu i ukazati). S obzirom da je spomenuta arhivsko-dokumentaciona građa, inače, izuzetno osjetljiva i odgovarajućim propisima zaštićena, neposredan pristup toj građi i njeno korištenje u naučno-istraživačke svrhe je također ograničeno za javnost. Ipak, po prethodno podnesenom zahtjevu na osnovu Zakona o

službeno je komunicirao prof. dr. Omer Hamzić.

14 MUP TK, Policijska uprava Gračanica, rješenje br. 08-06/11-03.2-3-97/23 od 15. 03. 2023. godine.

15 Zahtjev je upućen 03. 07. 2023. godine; na poziv PU Gračanica (br. 08-06/11-03.8-1-228/23, 02. 08. 2023.) data je i dodatna izjava na okolnosti podnošenja zahtjeva, u pismenoj formi uz usmeno obrazloženje.

16 MUP TK, Policijska stanica Gračanica, br. 08-06/11-03.2-3-338/23, 08. 12. 2023., Predmet: Ranjavanja, pogibija, uništavanje civilnih, društvenih, vjerskih objekata itd. za ratni period 1992-1995. godine.

17 Izražavamo zahvalnost načelniku Policijske uprave Gračanica, glavnom inspektoru Safetu Ibrahimoviću, na razumijevanju i saradnji. Zahvaljujemo se i referentu u Policijskoj upravi, Nedžad Šaki, s kojim je Redakcija izravno komunicirala, te drugim službenicima koji su radili na realizaciji našeg zahtjeva.

slobodi pristupa informacijama, Sud nam je ustupio veoma bitne podatke vezane za dva slučaja koja su nas posebno interesirala, u izuzetno brzom roku.¹⁸

*

Naposlijetku, postoji i građa drugih, ostalih ustanova i službi, u kojoj se mogu pronaći podaci o ratnim zločinima i njihovim žrtvama.

Na prvome mjestu jeste dokumentacija Civilne zaštite Gračanica (nekadašnjeg Opštinskog štaba, danas gradske Službe za civilnu zaštitu). Znali smo već da je ta građa, ustvari, bila i temelj za izradu nekrologija civilnih žrtava rata općine Gračanica (2004.), prvi put objavljenog u *Knjizi šehida, poginulih boraca i civilnih žrtava rata Gračanica* (2004.). Što se tiče pristupa građi – ova služba je iskazala puno razumijevanje i povjerenje, te je Redakciji “Glasnika” svesrdno izašla u susret, omogućiivši korištenje građe u svrhu naučno-istraživačkog rada.¹⁹

Dok smo tragali za izvorima, pojedini predstavnici drugih institucija upućivali su nas i na Dom zdravlja Gračanica i Opću bolnicu – s obzirom da je pri ratnome Domu zdravlja djelovala i Služba hitne medicinske pomoći, koja je primala ranjene, a i poginule civile, dok je Opća bolnica faktički izrasla iz Ratne bolnice Soko, u ko-

joj je liječen i najveći broj ranjenih civila. Redakcija “Gračaničkog glasnika” (tj. IK “Monos” Gračanica) uputila je molbe za uvid u stanje izvorne građe u obje institucije.²⁰ Opća bolnica “Dr. Mustafa Beganović” Gračanica izvijestila je da posjeduje samo arhivu od formalnog osnivanja bolnice (2001.), te da nije u posjedu građe iz perioda rata (1992.-1995.).²¹ Što se Doma zdravlja tiče, iz ove ustanove stigao je odgovor da, zbog važećih zakonskih propisa vezanih za zaštitu ličnih podataka i drugih prava pacijenata, te obavezu čuvanja profesionalne tajne, nije dopušten uvid u medicinsku dokumentaciju (upisnike i protokole, evidencije i drugu dokumentaciju) – ni u istraživačke svrhe, ali da se ista može dostaviti na pismeni nalog tužioca ili suda.²² Kada je u pitanju Ratna bolnica Soko – očigledno je da se ni jedna od dvije javne zdravstvene ustanove u Gračanici pravno ne veže za njeno postojanje, te da je sudbina njene arhivske građe za sada neizvjesna.²³

Naposlijetku, izvršili smo odgovarajuće provjere i u Centru za socijalni rad Gračanica. Ova ustanova nam je predočila podatke o građi koju posjeduje, a koja se odnosi na osobe koje su ostvarivale prava po osnovu statusa civilne žrtve rata (osobe sa preko 60% oštećenja zdravlja). Za naše

18 Zahvaljujemo se predsjednici Općinskog suda Gračanica Melihi Hadžihasanović, na iskazanom razumijevanju za naš projekat.

19 Osobitu zahvalnost dugujemo pomoćniku gradonačelnika za civilnu zaštitu i šefu ove službe, dipl. ing. Mustafi Bajiću, koji nam je omogućio korištenje građe i svu potrebnu pomoć, ali također i brojne korisne podatke o nekim slučajevima, iz vremena kada je bio ratni pripadnik i načelnik Opštinskog štaba Civilne zaštite Gračanica.

20 S Domom zdravlja Gračanica i Općom bolnicom “Dr. Mustafa Beganović” službeno je komunicirao prof. dr. Omer Hamzić.

21 JZU Opća bolnica “Dr. Mustafa Beganović” Gračanica, br. 01-932-2/23, od 11. 09. 2023. g.

22 JZU Dom zdravlja Gračanica, br. 01-1351-3/23, od 07. 09. 2023. godine (zahtjev IK “Monos” Gračanica upućen je 31. 07. 2023.). Ova ustanova, međutim, nije iskazala razumijevanja niti volje da posredno dostavi podatke (na način kako je to, npr., uradila policija).

23 S obzirom da je Ratna bolnica u Sokolu faktički bila vojna ustanova, vjerovatno je njena arhiva s arhivskom građom drugih vojnih ustanova i jedinica s područja Gračanice završila u kasnijem Vojnom arhivu Armije RBiH. Nekadašnji načelnik Ratne bolnice, prim. dr. Fadil Pitić, sačuvao je knjigu protokola hirurških intervencija (15.09.1992. – 01.01.1996.), koju je 2023. poklonio Gradskom muzeju u Gračanici.

istraživanje, dakle, ta građa je sama po sebi nepotpuna. No, informacije radi, treba napomenuti da za svakog korisnika postoji poseban predmet (dosije), s relevantnom dokumentacijom o stradanju dotične osobe, uključujući ljekarske nalaze i izvještaje, potvrde o ranjavanju i sl. Zbog propisa o zaštiti ličnih podataka, korištenje te građe za istraživače je ograničeno, ali je svakako dostupno na zahtjev pravosuđa, što ovom prilikom i posebno ističemo (u slučaju eventualnog otvaranja istraga i prikupljanja dokaza o počinjenim ratnim zločinima).²⁴

Konačno, zbog različito navedenih datuma u različitim izvorima, nailazili smo i na nedoumice vezane za datum smrti pojedinih osoba. Podatke smo provjeravali i u Medžlisu Islamske zajednice Gračanica, u kojem postoji knjiga evidencije dženaza (pokopa) umrlih. U Medžlisu se, doduše, čuva evidencija za džemate na užem gradskom području Gračanice (koju smo za par slučajeva konsultirali), ali smo usmeno informirani da se i u drugim džematima, po okolnim mjesnim zajednicama, kod imama mogu pronaći slične evidencije.²⁵

1.2. Korišteni izvori

Od izvora koje smo pronašli i koristili u izradi ovoga rada, dakle, na prvome mjestu jeste dokumentacija Biroa za istraživanje rata i ratnih stradanja – kasnijeg Opštinskog centra za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, odnosno Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima opštine

Gračanica. Iz tog razloga, u nastavku ćemo iznijeti osnovne podatke o samoj ustanovi, njezinom osnivanju i radu.²⁶

No, pored građe i dokumentacije Biroa/Centra/Komisije za ratne zločine, konsultirali smo i evidencije poginulih i ranjenih civila, odnosno građana općine Gračanica, nastale u radu Civilne zaštite, odnosno nekadašnjeg Opštinskog štaba CZ Gračanica, a u pojedinim slučajevima i drugu dostupnu građu, koja se uglavnom čuva u historijsko-dokumentacionoj kolekciji Gradskog muzeja Gračanica (fond Spomen-zbirk 1992.-1995.).

1.2.1. O radu Biroa/Centra/Komisije za ratne zločine

Suočeno sa ogromnim brojem zločina koji su se od početka agresije na Bosnu i Hercegovinu dešavali širom zemlje i o kojima su saznanja neprestano pristizala – Predsjedništvo RBiH je 28. 04. 1992. godine osnovalo Državnu komisiju za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima. Pošto Komisija, izgleda, nije odmah profunkcionirala u punom obimu niti u svom radu došla do većeg izražaja, pri Ministarstvu odbrane RBiH ubrzo potom uspostavljen je Biro za istraživanje rata i ratnih stradanja, da bi u septembru 1992. godine bio osnovan i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, inače na inicijativu spomenutog Biroa.²⁷ Ovaj Biro također je poduzeo i određene korake na izgradnji institucionalne mreže, odnosno uspostavi sličnih institucija po općinama.

24 Ipak, dužni smo uputiti zahvalnost na iskazanoj susretljivosti direktorici J.U. Centar za socijalni rad Gračanica Jasminki Begović, kao i uposleniku Hasanu Durakoviću.

25 Zahvalnost za pristup evidenciji dugujemo sekretaru Medžlisa Islamske zajednice Gračanica Salih ef. Begoviću, kao i glavnom imamu Smaji ef. Mustafiću.

26 Zbog značaja ove institucije, njen rad bi trebalo temeljitije istražiti i prezentirati putem posebnog članka. Ostavljamo to, eventualno, za neku drugu prigodu.

27 Prema: DKRZ Gr, reg. 10, br. 01/92, Biro za istraživanje rata i ratnih stradanja u BiH, Sarajevo, br. 145/92, 19. 06. 1992. (Izviješće, s Elaboratom o radu u novoj organizaciji Biroa i Prijedlogom Vladi RBiH da Biro preraste u Državni institut za istraživanje ratnih zločina, u prilogu akta).

Na poticaj iz Sarajeva, 20. 07. 1992. godine Opština Tuzla osniva Biro za ratne zločine,²⁸ a dan kasnije, odlukom Ratnog predsjedništva opštine Gračanica, osniva se Biro za istraživanje rata i ratnih stradanja opštine Gračanica.²⁹ Za rukovodioca gračaničkog Biroa imenovan je prof. Ruzmir Djedović, koji će na toj poziciji ostati do gašenja ove ustanove (1996.).³⁰ U Birou su, u početku, na osnovu ratnog rasporeda o radnoj obavezi, angažirana dva radnika, te više vanjskih stalnih i terenskih saradnika. Kasnije, ustanova će djelovati sa 3-5 radnika, te desetak stalnih i povremenih saradnika na terenu.³¹

Biro za istraživanje rata i ratnih stradanja na državnom nivou ugašen je krajem 1992. ili početkom 1993. godine – ali je u Gračanici, pod tim imenom, djelovao još nekoliko mjeseci.³² U maju 1993. godine odlukom Ratnog predsjedništva opštine Gračanica, naziv ustanove je izmijenjen u Opštinski centar za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Gračanica. Ustanova je nastavila djelovati pod institucionalnim okriljem Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu.³³ Od ljeta naredne, 1995. godine, pak, Centar će djelovati pod nazivom Državna komisija za

28 Grad Gračanica, arhiva Gradske uprave, građa Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Gračanica (dalje u tekstu: DKRZ Gr), registrator 10, br. 08/92, Predsjedništvo Skupštine opštine Tuzla, Odluka, br. 01/1-786/92 od 20. 07. 1992. godine.

29 DKRZ Gr, reg. 10, Odluka o osnivanju Biroa za istraživanje rata i ratnih stradanja na području opštine Gračanica, Predsjedništvo Skupštine opštine Gračanica, br. 97-1/92 od 21. 07. 1992. godine.

30 DKRZ Gr, reg. 10, Skupština opštine Gračanica, Predsjedništvo, Odluka br. 97/92, 21. 07. 1992.

31 U ustanovi su, od 1992. do 1996. godine radili, određeno vrijeme ili s prekidima, po radnoj obavezi ili kao stalni vanjski saradnici, sljedeći: Sead Djedović (dipl. pravnik), Irfan Izeroski, Muhamed Hamidović (student prava), Saša Sarajlić (student prava), Bahrija Kamarić, Hasija Nurikić, Azra Šutić i Šefika Hadžić. Pored njih, angažiran je i veći broj terenskih saradnika, kako iz same Gračanice, tako i više okolnih mjesnih zajednica. Među njima je bilo prosvjetnih radnika, inženjera, radnika, ali i studenata, pa i srednjoškolaca. Neki su zabilježili po par izjava, neki znatno više; drugi su radili video-snimanje i ostale tehničke usluge, ali svi redom su posao obavljali volonterski. Od vanjskih saradnika, po obimu prikupljenog materijala, te ozbiljnom i temeljitom pristupu poslu posebno se izdvajaju dvojica: Ivan Matijević iz Lukavice (nastavnik historije i geografije), te Midhat Alić iz Mirićine (nastavnik tjelesnog odgoja).

32 Kada je riječ o Birou za istraživanje rata i ratnih stradanja na državnom nivou (pri Ministarstvu odbrane RBiH), treba kazati da se uz isti vežu i određene kontroverze. U svojoj knjizi *Argumenti i sjećanja o ratu (Knjiga prva, 1990.-1993.,* Sarajevo: Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, 2006., str. 232-238), nekadašnji načelnik Uprave za bezbjednost u Štabu Vrhovne komande OS RBiH general-major Fikret Muslimović dosta kritički se izražava o radu te ustanove, ističući da su se službenici Biroa miješali u nadležnost službi bezbjednosti, pokušavajući da bez ikakvih stručnih kvalifikacija obavljaju i obavještajne, kontraobavještajne i druge bezbjednosne zadatke, pri čemu su se "osjetljivi bezbjednosni poslovi duplirali". Po njegovoj ocjeni, u Birou su radili "entuzijasti koji su svoju patriotsku energiju usmjeravali u pogrešnom pravcu", zbog čega je, ističe, više puta tražio da se Biro ukine, a djelatnici rasporede u Državnu komisiju za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima. Inače, te i druge slabosti u radu Biroa na državnom nivou (tj. u Sarajevu) bile su odraz nesređenih prilika u opkoljenom glavnom gradu Bosne i Hercegovine, u kome je do izražaja dolazila nemoć institucija, narušavanje sistema rukovođenja i komandovanja, samovolja i druge anomalije – s kojima su se legalne vlasti strpljivo i postupno razračunavale (više od godinu i pol dana). Pri tome je, inače, ukinut i Biro pri Ministarstvu odbrane. Međutim, na području tuzlanske regije toga skoro da nije ni bilo, a osobito u Gračanici, tako da ovdašnji općinski Biro nije imao navedenih problema.

33 Oduka Predsjedništva SO Gračanica, br. 01-023-109/93 od 11. 05. 1993. godine. Ova izmjena je, inače, uslijedila nakon prethodno održanog sastanka sa predstavnikom Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava iz Sarajeva, Izetom Beridanom, zaduženim za "organizaciju cen-

Posljedice granatiranja: spaljena vozila pred Službom hitne medicinske pomoći Doma zdravlja Gračanica (1992.)

prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Gračanica, kao općinska instanca spomenute Državne komisije iz Sarajeva.³⁴

Iz dostupnih izvora i u razgovoru s bivšim djelatnicima moglo se utvrditi da je ova ustanova u Gračanici cijelo vrijeme svog djelovanja radila samostalno, bez obzira na formalno institucionalno okrilje i povremenu službenu komunikaciju i koordinaciju sa okružnim i državnim nivoom. Za cijelo vrijeme rada, finansirala se iz budžeta Općine Gračanica, kao svog osnivača. Kažemo “finansirala”, a radilo se,

s obzirom na ratne okolnosti, o osiguranju tzv. toplog obroka, odnosno paketa s namirnicama za djelatnike (često i to neredovno). Ustanova je, inače, bila smještena u Zgradi humanitarnih organizacija (nekadašnja stara Kuća Blagojevića, u donjem dijelu čaršije). Za cijelo vrijeme postojanja teško je bilo nabaviti čak i osnovna sredstva za rad, od pisanih mašina i papira, video i audio kasete, sredstava za snimanje itd. U mnogo čemu, uposlenici i saradnici snalazili su se sami.

tara pri opštinama i regijama i saradnji istih sa Institutom u Sarajevu”; tada je dogovoreno da će Biro nastaviti djelovati kao Opštinski centar, “podređen Institutu u Sarajevu kao naučno-istraživačkoj ustanovi”, dok će Općina Gračanica i dalje finansirati njegov rad. Zaključeno je da će Centar održavati stalne kontakte neposredno sa Institutom, dok se ne formira Regionalni centar za istraživanje zločina (DKRZ GR, reg. 10, br. 46/93, 07. 05. 1993., Izvještaj o sastanku sa Izetom Beridanom 06.05.1993 godine).

34 Prethodno, formirana je i Državna komisija na nivou Okruga Tuzla, koja je – slično kao u Gračanici – izrasla na institucionalnim i kadrovskim temeljima također ranije spomenutog Biroa za ratne zločine, formiranog u julu 1992. od Općine Tuzla. Konstituirajuća sjednica Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima okruga Tuzla održana je 20. 01. 1995. godine. Prisustvovali su joj i predstavnici iz Gračanice.

Podaci o žrtvama, stradanjima i ratnim zločinima prikupljani su uglavnom uzimanjem izjava, a podaci su dopunjavani i kroz saradnju sa Stanicom javne bezbjednosti, Ratnom bolnicom Soko, vojnim komandama, Sekretarijatom za odbranu, mjesnim zajednicama itd. Kada su ljudske žrtve u pitanju, ustanova je u početku (dok je djelovala kao Biro za istraživanje rata i ratnih stradanja) prikupljala podatke i o stradalim civilima, i o pripadnicima Oružanih snaga, da bi kasnije uglavnom prikupljala i obrađivala podatke o poginulim i ranjenim civilima, te drugim slučajevima ratnih zločina. Žrtve su vođene u posebnim spiskovima, odnosno knjigama evidencije, a za svaku je formiran i poseban predmet s odgovarajućom signaturom.³⁵ U okviru predmeta prikupljani su detaljniji podaci, odnosno izjave – samog stradalnika ili članova njegove porodice, srodnika, neposrednog svjedoka ili informatora, s generalijama i okolnostima stradanja. U nekim slučajevima (i pojedinom dosjeima), priložena je i druga dokumentacija (uvjerenja o smrti ili ranjavanju, liječnički nalazi, ispisi iz policijskih izvještaja i sl.).

Tokom tri i po godine svoga rada ustanova je prikupila par stotina izjava o okolnostima stradanja civilnog stanovništva, kao i različitu drugu dokumentaciju i građu. Prikupljala je i iskaze prognanika koji su utočište našli u Gračanici, o zločinima i stradanjima u mjestima iz kojih su dolazili, uključujući i svjedočanstva bivših logoraša. Dio tih izjava bio je snimljen na video i audio trake. Prikupljena je i dosta obimna dokumentacija o stradanju civilnih objekata, u prvom redu vjerskih spomenika. O svom radu, ustanova je izvješta-

vala Općinu Gračanica kao svog osnivača, a kasnije i nadležnu okružnu komisiju. Dostavljala je izvještaje o stradalim licima i njihovim porodicama nadležnim službama, humanitarnim organizacijama, pa i Civilnoj zaštiti. Njeni predstavnici sudjelovali su na savjetovanjima i seminarima organiziranim na okružnom nivou.³⁶

S gašenjem Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima općine Gračanica, u proljeće 1996. godine, njena arhiva i prikupljena dokumentacija predana je Općini Gračanica. Danas se u arhivi Općine, odnosno Gradske uprave nalazi ukupno deset registratora (naslovljenih kao "Komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima", numerisanih od 2 do 11). Registrator br. 2 sadrži dokumentaciju o razaranju objekata i vjerskih spomenika, registratori br. 3 i 4 sadrže izjave i predmete o poginulim i ranjenim vojnicima, a registratori br. 5, 6 i 7 – izjave i predmete o stradalim civilima; u registratoru 8 nalaze se dodatne izjave o stradanju vojnika i civila, kao i veći broj zabilježenih izjava prognanih lica. Registratori br. 9 i 10 sadrže različitu dokumentaciju i građu, uključujući izjave i predmete o nestalim licima, zatim stradalim pripadnicima Civilne zaštite i policije, različite dopise, izvještaje, informacije, zabilježene iskaze itd. U registratoru 11 nalaze se, pored ostalog, sumarne evidencije poginulih i ranjenih civila, te evidencije poginulih i ranjenih pripadnika vojske, policije i civilne zaštite.

Već iz same numeracije vidljivo je da građa Komisije nije u cjelosti sačuvana. Ne znamo šta se desilo sa registratorom br. 1 i šta se u njemu nalazilo. Dosjei civilnih žrtava također nisu u cjelosti sa-

35 Oznake predmeta su formirane na sljedeći način: "C" kao oznaka za civile, "V" za pripadnike TO/ARBiH, "M" za policiju (miliciju), te "Z" za Civilnu zaštitu; dodavala se zatim kosa crta, broj mjeseca, povlaka, broj slučaja, ponovno kosa crta i oznaka godine (npr. C/5-1/93 označava prvu evidentiranu civilnu žrtvu u petom mjesecu 1993. godine).

36 Navedeno je vidljivo iz većeg broja dokumenata sačuvanih u arhivi i dokumentaciji ove ustanove.

čuvani – odnosno, u knjizi evidencije za veći broj žrtava postoji oznaka predmeta, ali pod navedenom oznakom nema dosjea.³⁷ Također, prema jednom izvještaju, prikupljeno je stotinjak izjava prognanih lica i bivših logoraša, a sačuvano ih je tek desetak. Iz drugih dokumenata vidljivo je da je ustanova posjedovala i manju video i audio arhivu, ali tog materijala danas također nema. Isto tako, u preostaloj građi Komisije nedostaju izvještaji o granatiranjima Gračanice – ali, srećom, njihove kopije i radni koncepti nalaze se u Gradskom muzeju.³⁸ Moguće da je dio dokumentacije ranije ustupljen Okružnoj komisiji, a dio je možda pod nepoznatim okolnostima propao.

Bez obzira na to, sačuvana građa od neprocjenjivog je značaja. U nastavku, osvrnut ćemo se na ključne izvore koje smo u izradi ovoga pregleda koristili.

1.2.2. *Korišteni izvori Biroa/Centra/Komisije za ratne zločine*

Osnovni izvor kojim smo se služili bila je ranije spomenuta *evidencija civilnih žrtava rata općine Gračanica*, naslovljena kao *Civili – poginuli i ranjeni*.³⁹ Dokument se, kako prethodno spomenismo, trenutno

čuva u Gradskome muzeju Gračanica, u historijsko-dokumentacionoj kolekciji fonda “Spomen-zbirka 1992.-1995.”. Radi se o tvrdo ukoričenoj svesci, formata A4, u kojoj su, u formi rukom izrađene i popunjene tabele, upisani podaci za 499 ubijenih, ranjenih, poginulih i povrijeđenih civila s područja Gračanice.⁴⁰ Uz evidenciju je priložen i mjesni indeks (u posebnoj svesci formata A5), kao i abecedni indeks (listovi iz sveske formata A4, označeni od “A” do “Ž”).

Pored spomenute evidencije, koristili smo i sačuvane izjave i druge dokumente u pojedinačnim predmetima (dosjeima), u kojima se nalaze detaljniji podaci o vremenu i okolnostima stradanja dotične osobe. Osim dosjea, dosta podataka se može naći i u nekim opširnijim izvještajima sa terena, kao npr. izvještajima o stradanju civila u Miričini i Lukavici, zatim prikupljenim izjavama iz Lukavice i sl. U građi se nalaze i kopije nekih dokumenata SJB Gračanice, kao i drugih ustanova – koji također pružaju podatke o nekim slučajevima ratnih zločina.⁴¹ Također, koristili smo i izvještaje o granatiranjima Gračanice, koji se nalaze u Gradskome muzeju.⁴²

37 Vjerovatno da Biro/Centar/Komisija nije za svaki predmet ni uspio formirati poseban dosije.

38 Dokumentе je sačuvao nekadašnji uposlenik Biroa/Centra/Komisije, Irfan Izeroski, poklonivši ih Gradskom muzeju Gračanica.

39 Pogl. opis i pojašnjenje u napomeni 8.

40 Poginula lica su upisana crvenom hemijskom olovkom, a ranjeni uglavnom plavom (i u nekim slučajevima crnom). Naknadne napomene, korekcije i dopune ispisane su suhom olovkom. Kasnije, u sačuvanoj građi Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima općine Gračanica (arhiva Gradske uprave, registrator 11), pronašli smo i primjerak ove evidencije iskucan na pisačoj mašini.

41 Korištene izvore iz fonda Državne komisije za ratne zločine Gračanica, odnosno ranijeg Biroa za istraživanje rata i ratnih stradanja i Opštinskog centra za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. označavat ćemo prema posljednjem nazivu ustanove, kraticom: **DKRZ Gr**, uz navođenje broja registratora i signature ili broja akta. Napominjemo ovom prilikom da opći akti, uključujući izvještaje i dopise, nisu uvijek označeni brojem, tj. numerisani prema broju protokola – vjerovatno zato jer su u arhivi Komisije sačuvani koncepti.

42 Gradski muzej Gračanica, fond Spomen-zbirka (1992.-1995.), historijsko-dokumentaciona kolekcija, reg. br. 9 (dalje: GMG/SZ92-05, reg. 9). S obzirom da službeni primjerci ovih dokumenata nisu sačuvani u izvornom fondu, autor ovoga rada će u narednom periodu inicirati da se spomenuta građa iz spomenute kolekcije Gradskog muzeja izdvoji i pripoji fondu Komisije za ratne zločine Gračanica, koji se čuva u arhivi

Biro/Centar/Komisija za ratne zločine Gračanica tokom tri i pol godine svoga rada obavio je ogroman posao na prikupljanju podataka o ratnim stradanjima i gubicima, te dokumentiranju ratnih zločina. Radeći s ograničenim snagama, u teškim ratnim uvjetima i u općoj oskudici – njegovi djelatnici i saradnici nisu, naravno, uspjeli prikupiti i detaljnije provjeriti podatke za svaku žrtvu, a neke čak ni evidentirati. Prema izvještaju sastavljenom u martu 1996. godine (neposredno prije gašenja ustanove), prikupljeni su podaci o 128 poginulih civilnih osoba (od čega 24-ero djece). U navedeni broj nisu uračunati svi pripadnici Civilne zaštite (jer su vođeni u posebnoj evidenciji – skupa s pripadnicima Oružanih snaga), ali su upisane i neke osobe koje nisu živjele u Gračanici (radi se uglavnom o prognanicima, a u nekoliko slučajeva i o stanovnicima susjedne općine Doboj Istok, uglavnom iz naselja Lukavica Rijeka, usko vezanog uz susjednu Lukavicu, na općini Gračanica). Bilo je, dakle, jasno da Komisija nije uspjela evidentirati čak ni sve poginule. Kod usporedbe ovog izvora sa *“Knjigom šehida, poginulih boraca i civilnih žrtava rata”*, osim broja poginulih civila evidentne su i neke razlike u podacima, što je ukazivalo da iste svakako treba dodatno provjeriti. Osim toga, trebalo je provjeriti i podatke o ranjenim osobama, te potražiti nove – one koje službenici Biroa/Centra/Komisije nisu uspjeli zabilježiti.

1.2.3. Osvrt na dokumentaciju Civilne zaštite

Tokom perioda rata 1992.-1995. Opštinski štab Civilne zaštite Gračanica (OpŠCZ) sa štabovima mjesnih zajednica i jedinicama Civilne zaštite obavljao je redovne, zakonski propisane poslove i zadatke te službe. Od 1994. godine, Civilna zaštita vodila je i evidenciju ranjenih i poginulih civila, uključujući i svoje stradale pripadnike. Po Naredbi Republičkog štaba CZ RBiH od 06. 03. 1994. godine, svi okružni i općinski štabovi Civilne zaštite bili su obavezni da, između ostalog stalno izvještavaju i o stradanju civilnog stanovništva i pripadnika Civilne zaštite na svom području.⁴³ Opštinski štab CZ Gračanica tada je, posredstvom štabova CZ po mjesnim zajednicama i mreže povjerenika sačinio evidenciju do tada stradalih lica. Dokumentacija koja je tom prilikom nastala, čuva se u Službi za civilnu zaštitu Grada Gračanica. Spomenutu dokumentaciju koristili su autori *Knjige šehida, poginulih boraca i civilnih žrtava rata Gračanica* (2004.) – dopunjavajući podatke anketnim putem, gdje je bilo moguće i gdje je postojala potreba.⁴⁴ Autorima ovog nekrologija, nažalost, građa Biroa/Centra/Komisije za ratne zločine ostala je nedostupna.⁴⁵ Za razliku od autora i priređivača navedene knjige, nas su sada interesirali ne samo podaci o poginulim, već i o ranjenim civilima, zbog čega smo željeli konsultirati i navedene izvore.

Gradske uprave, s kojim čini organsku cjelinu.

43 Okružni štab Civilne zaštite Tuzla, br. 10/1-82-1693/94, 28.04.1994., Sprovođenje Naredbe Republičkog štaba civilne zaštite br. 04.1/3-85/94 od 06.03.1993., (dopis s uputstvom upućen općinskim štabovima), u arhivi Službe za civilnu zaštitu Grada Gračanica.

44 Prema usmenim pojašnjenjima Ibrahima Nurkića, jednog od koautora navedene knjige, koji je posebno obrađivao civilne žrtve rata.

45 Prema usmenim obavijestima, autori su se u to vrijeme suočili s istim problemom na koji smo i mi naišli u traganju za navedenim fondom, ostavši bez saznanja gdje se dokumentacija nalazi i šta se s njom desilo; s druge strane, pak, postojao je izražen pritisak javnosti da se taj istraživačko-publicistički projekat realizira u što kraćem roku. To što autori i priređivači nisu uspjeli doći do ove građe, te ju iskoristiti u izradi knjige možemo ocijeniti pravom štetom, jer bi ovo djelo ispalo još kvalitetnije, a vjerovatno se ne bi potkrale ni stanovite greške – na koje ćemo u ovom radu ukazati.

Dokumentacija Civilne zaštite koja se odnosi na civilne žrtve rata sastoji se iz jedne veće fascikle, koja sadrži sumarne spiskove i preglede, te spiskove po mjesnim zajednicama, razvrstane u posebne omote – za svaku Mjesnu zajednicu. Spiskovi su sačinjeni prema propisanom obrascu, odnosno uputstvu i sadrže: ime, ime oca i prezime osobe, datum ili godinu rođenja, mjesto rođenja/boravka, datum i mjesto stradanja, te stepen povreda (lakše ili teže ranjavanje; pogibija). Koliko se moglo ustanoviti, najraniji spiskovi sastavljeni su tokom prve polovice 1994. godine (nakon spomenute naredbe Republičkog štaba CZ), ali u njima su evidentirane žrtve od početka rata do trenutka podnošenja izvještaja. Uz te evidencije nalaze se i kasniji, naknadni spiskovi, a u nekim omotima (npr. kod mjesne zajednice Gračanice, gdje je postojao veći broj povjerenika koji su prikupljali podatke na terenu) – i po više izvještaja za pojedine dijelove naselja).

Evidencije i spiskovi, sastavljeni po spomenutom obrascu, uglavnom sadrže znatno manje podataka od Evidencije poginulih i ranjenih civila Biroa/Centra/Komisije. No, u spiskovima Civilne zaštite zabilježeno je i stradanje nekih osoba koje nisu upisane u evidenciji spomenute ustanove; s druge strane, u spomenutoj Evidenciji u pojedinim slučajevima nedostaju neki osnovni podaci – npr. godina rođenja, ime oca ili čak datum pogibije – što je uvidom u građu Civilne zaštite bilo moguće dopuniti. Iz tog razloga – građa Civilne zaštite bila je više nego korisna.

1.2.4. Ostali korišteni izvori

Pored navedenih, u izradi ovoga rada koristili smo i nekoliko drugih, važnijih

izvora. Na prvome mjestu jeste svakako spomenuta Informacija Policijske uprave Gračanica, „*Ranjavanja, pogibija, uništavanje civilnih, društvenih, vjerskih objekata itd. za ratni period 1992-1995. godine*“, izrađena u odgovoru na zahtjev IK „Monos“ Gračanica za pristup informacijama. Radi lakšeg i praktičnijeg referiranja, ovaj dokument ćemo u napomenama jednostavno označavati kao „Informacija PU Gračanica“. Također smo koristili i neke dodatne dokumente, u originalu ili kopiji, iz fonda „Spomen-zbirka 1992.-1995.“ Gradskog muzeja Gračanica, odnosno njegove historijsko-dokumentacione kolekcije; dokumente označavamo prema broju registratora i inventarskom broju, odnosno signaturi dokumenta.⁴⁶

2) OPĆE I METODOLOŠKE NAPOMENE

2.1. Ratni zločini na području općine Gračanica

Pojam *ratnih zločina* odnosi se na teška kršenja propisa i običajnih pravila međunarodnog humanitarnog prava, obavezujućih za sve države svijeta, odnosno sve zaraćene strane u oružanim sukobima. Ratni zločini obuhvataju najrazličitije oblike nedjela (uključujući nečovječno postupanje, mučenje i namjerno ubistvo), počinjene nad ranjenicima, bolesnicima, ratnim zarobljenicima i civilima, zatim bezobzirno uništavanje i pljačku civilnih dobara, nezakonito lišavanje slobode, deportaciju civila, uzimanje civila u taoce, kao i napade na civilnu infrastrukturu koji se ne mogu opravdati vojnim potrebama, osobito ne-

46 U ovoj kolekciji pohranili smo i dokumente, odnosno podatke koje nam je, u odgovoru na zahtjev za pristup informacijama, dostavio Općinski sud u Gračanici. U njega ćemo pohraniti i sve dokumente, podatke i radne materijale, u fizičkoj i digitalnoj formi, nastale prilikom izrade ovoga rada. Građu iz spomenutog fonda Gradskog muzeja označavat ćemo kraticom: GMG/SZ92-95.

selektivna razaranja, rušenja, paljevine i sl. Najteži oblici ratnih zločina predstavljaju posebnu kategoriju – zločine protiv čovječnosti, a ukoliko su počinjeni u svjesnoj namjeri da se potpuno ili djelomično uništi jedna etnička, vjerska i slična skupina, isti predstavljaju zločin genocida.⁴⁷

Sva navedena nedjela, koja imaju obilježja ratnih zločina, detaljno su opisana u Ženevskim konvencijama iz 1949. (I – IV), te njihovim Dopunskim protokolima iz 1977. godine (I – II).⁴⁸ Odredbe ovih dokumenata, – izvora međunarodnog ratnog, odnosno humanitarnog prava, obaveznog za sve zemlje, uvrštene su i u krivično pravo bivše Jugoslavije,⁴⁹ a kasnije su detaljnije razrađene i pojašnjene u Statutu Međunarodnoga krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (1993.),⁵⁰ kao i tzv. Rimskom statutu Međunarodnog krivičnog suda (1998.).⁵¹

Kada je u pitanju Gračanica, na osnovu izvorne građe koja nam je bila dostupna

ustanovili smo različite oblike ratnih zločina, počinjenih na teritoriju ove općine i nad njenim stanovnicima. Okvirno, ti ratni zločini mogu se podijeliti u dvije grupe: zločine počinjene nad vojnicima, odnosno ratnim zarobljenicima i zločine počinjene nad civilnim stanovništvom.

Zločinima nad pripadnicima Oružanih snaga, u ovome radu nismo se bavili. Ocijenili smo, naime, da je za ovu priliku značajnije obraditi ratne zločine počinjene nad civilima, dok zločini nad vojnicima predstavljaju posebnu istraživačku temu. Inače, spomenuti zločini obuhvataju kršenje odredbi međunarodnog humanitarnog prava u pogledu postupanja sa ratnim zarobljenicima, uključujući nečovječan postupak, mučenje i ubijanje zarobljenika, korištenje zarobljenika u prisilnom radu u vojne svrhe, korištenje zarobljenika kao živi štit i sl. Navedeni zločini dokumentirani su i na području Gračanice, odnosno nad stanovnicima ove općine.⁵²

47 “Ratni zločini”, *Pravni leksikon*, Beograd: Savremena administracija, 1964., str. 774-775; “Ratni zločini”, *Vojna enciklopedija*, tom 8, drugo izdanje, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1974, str. 41-42; “Ratni zločin”. *Hrvatska enciklopedija*, online izdanje, Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, Zagreb 2021. (<www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51956>, pristup ostvaren 17. 11. 2023.).

48 Dokumenti su dostupni na web-stranici Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu (<<http://institut-genocid.unsa.ba/bs/stranica.php?idstranica=7>>); radi informisanja korisna je publikacija objavljena u izdanju Hrvatskog Crvenog križa, *Sazetak ženevskih konvencija od 12. kolovoza 1949. i njihovih dopunskih protokola*, <<https://www.hck.hr/UserDocsImages/publikacije/sazetak.pdf>>.

49 *Krivični zakon SFRJ (sa objašnjenjima i komentarom)*, priredio: prof. dr. Vlado Kambovski, Beograd: privredni pregled, 1990., Glava šesnaesta – Krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava (čl. 141 – čl. 155v), str. 67-74.

50 Statut i drugi dokumenti relevantni za rad Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju dostupni su putem službene web-stranice: <<https://www.icty.org/bcs/documents/statut-medunarodnog-suda>>.

51 Dokument na službenoj web-stranici Suda: <<https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Rome-Statute.pdf>>.

52 Neki od navedenih slučajeva posredno su dokumentovani i u vojnim evidencijama, kao i KŠPBCŽR Gr(2004.), npr. za neke od boraca u opisu okolnosti smrti navedeno je: “zarobljen... razmijenjen mrtav” i sl. Također, neki od boraca vođeni su u evidencijama kao nestali – da bi kasnije bila pronađena njihova tijela, čak i na vrlo udaljenim lokacijama (poput Sremske Mitrovice). Prema navodima većeg broja osoba koji su bili uključeni u razmjene tijela poginulih vojnika – na nekim od posmrtnih ostataka opažali su se tragovi mučenja, a neki drugi su svjedočili o jezivim i groznim umorstvima. U većini slučajeva, ti detalji su ostali povjerljivi i s njima se nije izlazilo u javnost, u prvom redu iz razumijevanja prema porodicama stradalih. Načinjeni su i video-snimci nekih od takvih slučajeva. Što se tiče građe Državne komisije za rat-

Krater minobacačke granate 120 mm -ispaljene iz pravca Karanovca (Ozren), pred Domom zdravlja Gračanica

Kada je, pak, riječ o ratnim zločinima nad civilnim osobama, na području općine Gračanica dokumentirano je više različitih oblika zločina, koji se okvirno mogu podijeliti u četiri kategorije:

- Zarobljavanje, nehuman postupak, mučenje i ubijanje civila;
- Svjesni i namjerni napadi na civile, uključujući:
- ubijanje i ranjavanje civila snajperskom vatrom, te
- ubijanje i ranjavanje civila namjerno usmjerenom vatrom iz pješadijskog i protivavionskog naoružanja;
- Namjerno i neselektivno djelovanje artiljerijom i protivavionskim oruđima po civilnim ciljevima, koje je

rezultiralo smrću ili ranjavanjem civilnih osoba;

- Namjerno razaranje spomenika kulture, vjerskih objekata, kao i razaranje javnih i privrednih objekata, koji nemaju vojni značaj.

Postoji mogućnost da su se dešavali i drugi oblici ratnih zločina, koji su slabije dokumentirani i o kojima nedostaje građa.

Zločini su se dešavali od sredine maja 1992. godine, kada je požar rata konačno zahvatio i šire prostore Gračanice, pa do prve polovice oktobra, odnosno datuma sklapanja primirja, uoči pregovora u Daytonu – kojima je okončan rat u Bosni i Hercegovini.⁵³

ne zločine Gračanica, postoji više predmeta, dosjea i zabilježenih izjava iz kojih se mogu crpiti podaci o navedenom pitanju (npr. DKRZ Gr, reg. 9 – podaci o nestalima; također opširna izjava jednog od boraca Armije RBiH, koji je bio u zarobljeništvu od oktobra 1992. do maja 1993. godine, preživjevši više logora i zatvora, fizička i psihička zlostavljanja, prinudni rad na linijama fronta itd.).

53 Koncizan pregled najvažnijih događaja i zbivanja na području Gračanice od 1992. do 1995. godine, po datumima, u: *Gračanica 1992.-1995. – kratka hronologija*, priredio: Edin Šaković, Gračanički glasnik,

U ovome prilogu istražili smo, obradili i prezentirali podatke o ratnim zločinima nad civilnim stanovništvom općine Gračanica, koje su počinile snage velikosrpskog agresora,⁵⁴ tačnije regularne i dobrovoljačke jedinice Jugoslavenske narodne armije (JNA), kao i Teritorijalne odbrane i MUP-a tzv. Srpske republike u Bosni i Hercegovini (do pretkraj maja 1992.), odnosno Vojske Srpske republike u Bosni i Hercegovini i Vojske Republike Srpske),⁵⁵ kao i MUP-a Republike Srpske.

Što se tiče eventualnih ratnih zločina koje su na prostoru općine Gračanica nad civilima srpske nacionalnosti počinili pripadnici Armije RBiH – sa saznanjima i konkretnim podacima ne raspolažemo. Jedini dokumentirani slučaj težeg ratnog zločina jeste ubistvo Vukašina Blagojevića iz Gračanice, u noći 14./15. 11. 1993. godine.⁵⁶ S obzirom da rezultati istrage niti ikakvi drugi službeni podaci do sada nisu saopćeni javnosti, ali i na činjenicu da je (po nezvaničnim informacijama) prije nekoliko godina istraga ponovo otvorena – ovim slučajem se nismo bavili. Međutim, dužni smo napomenuti da je taj slučaj i je-

dini zločin u kome je ubijeno civilno lice srpske nacionalnosti u ovome gradu, od 1992. do 1995. godine. Također, ovaj slučaj – i u vrijeme kada je počinjen, i kasnije, sve do danas – nailazi na jednoglasnu osudu javnosti u Gračanici (inače, općini i gradu u kome je više od pet stotina civila ranjeno i ubijeno od snaga velikosrpskog agresora).⁵⁷ Ubijeni Vukašin Blagojević je kao civilna žrtva rata upisan i u *Knjigu šehida, poginulih boraca i civilnih žrtava rata Gračanica*, i na Centralno spomen-obilježje Odbrambeno-oslobodilačkog rata 1992.-1995., kao i na Spomen-obilježje civilnih žrtava rata općine Gračanica (na Bijelim Poljima).

2.2. Civilne žrtve ratnih zločina

Civilnim žrtvama rata smatraju se sve civilne osobe koje su stradale od direktnih posljedica rata, ratnih djelovanja i ratnoga stanja.⁵⁸ Civilne žrtve su, dakle, i civili koji su poginuli od izravnih posljedica vođenja borbenih dejstava, namjernog zločinačkog djelovanja neprijatelja (uključujući dejstvovanje artiljerijom i drugim sredstvima po civilnim ciljevima), ali i svi civili koji

god. XXVII, br. 53, maj 2022., str. 47-56.

54 Polazeći od sudski i historiografski nedvojbeno utvrđene činjenice da je na Bosnu i Hercegovinu izvršena oružana agresija koju je pokrenuo i kojom je rukovodio velikosrpski režim u Beogradu, opći naziv za srpske jedinice koji često koristimo u ovome radu jeste *velikosrpski agresor* ili *agresorske snage*. Time, naravno, ne isključujemo činjenicu da je rat vođen na prostorima Bosne i Hercegovine imao i brojne druge dimenzije i odlike, te da je redove agresorskih snaga, na lokalnom nivou kojim se ovdje bavimo, popunjavalo domaće, lokalno stanovništvo. Šire o tom pitanju: Mesud Šadinlija, *Historiografija i pitanje karaktera rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995.*, Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017.), I, Sarajevo: ANU BiH, Posebna izdanja CLXXXVII, Odjeljenje humanističkih nauka 47/1, 2020., str. 339-351.

55 Vojska Srpske republike u Bosni i Hercegovini formirana je krajem maja 1992. od jedinica JNA i tzv. Srpske TO; u avgustu iste godine preimenovana je u Vojsku Republike Srpske.

56 Datum smrti naveden prema evidenciji Civilne zaštite, odnosno zabilježci povjerenika za dio grada u kome je imenovani živio. U KSPBCŽR Gr, str. 393, stoji: 21. 11. 1993.

57 Nažalost, u toku rata, pa ni kasnije – počinitelji nisu otkriveni niti izvedeni pred sud, što je tragična činjenica. Ali uvjereni smo da to nije posljedica nedostatka volje ili eventualnih opstrukcija, već objektivnih ratnih okolnosti uslijed kojih je rad policijskih i pravosudnih organa bio znatno otežan, zbog čega i mnogi zločini počinjeni od strane agresorskih snaga nad civilima s područja općine Gračanica također nisu rasvijetljeni, a u nekim slučajevima čak ni formalna istraga nije pokrenuta (podatke iznosimo u narednom dijelu ovoga rada).

58 Pogl. pojašnjenje u napomeni 2.

su na različite druge načine izgubili život od posljedica rata, među njima i one koji su stradali aktiviranjem protivpješadijskih mina ili neeksplozivnih ubojnih sredstava, one koji su poginuli od nečijeg nehotice ispaljenog metka i sl. U ovome prilogu, međutim, iznijet ćemo samo podatke o žrtvama opisanih zločinačkih djelovanja agresora.

U granatiranjima civilnih ciljeva u naseljima općine Gračanice, uključujući kuće, stambene zgrade i druge privatne i javne objekte bez vojnog značaja (što predstavlja ratne zločine) smrtno je stradao ili je ranjen i nemali broj osoba koje su bile pripadnici Oružanih snaga – van zadatka, odnosno izvan dužnosti. Više je primjera, recimo, gdje su u eksploziji granate stradale čitave porodice: otac, vojnik, koji se nalazio van dužnosti, kod svoje kuće, te njegova supruga, djeca i drugi ukućani, civili. U ovom radu nismo navodili imena takvih žrtava, pripadnika vojske i policije, jer smo se metodološki ograničili samo na one koji su nedvojbeno bili civili.

Inače, u početku rata, sa formiranjem prvih jedinica Teritorijalne odbrane na prostoru Gračanice, mobilisan je i najveći broj vojnosposobnih muškaraca, koji su na taj način stekli status pripadnika Oružanih snaga. Tokom ljeta 1992. godine, formiranjem bataljona Armije RBiH i 111.

brigade, veliki broj dotadašnjih pripadnika TO je demobilisan, a dio je preveden u tzv. B-sastav, vrstu rezerve čiji su pripadnici uglavnom živjeli civilnim životom, a na vojne dužnosti pozivani su povremeno.⁵⁹ Neki od njih smrtno su stradali ili povrijeđeni u granatiranjima i drugim napadima na civilna naselja, dok su bili izvan dužnosti i van zadatka – kod svojih kuća, obavljajući svakodnevne poslove. Međutim, ni takve žrtve nismo u ovom radu navodili, jer službeno se ipak radilo o pripadnicima Oružanih snaga. Posebnu poteškoću u metodološkom smislu predstavlja činjenica da su neki od vojno-sposobnih muškaraca bili u OS RBiH s prekidima, tj. mobilisani su ili demobilisani u dva ili više navrata. Takve osobe koje bi stradale mogle su se naći i u spiskovima civilnih žrtava rata, i u spiskovima ranjenih vojnika.⁶⁰

Naposlijetku, treba napomenuti da su zabilježeni i slučajevi stradanja civila od “neizravnih” posljedica napada na civilna naselja. U konkretnom slučaju, jedna od prvih civilnih žrtava, Fadil M. Dedić (1954.) iz Donje Orahovice, smrtno je stradao od strujnog udara 18. 05. 1992. godine, kada je, krećući se kroz pšenicu, naišao na žicu dalekovoda, još uvijek pod naponom, koja je bila prekinuta uslijed djelovanja artiljerije i protivavionskih oruđa sa srpske strane po ovome naselju.⁶¹ Pod sličnim

59 Riječ je jedinicama Rejonskih štabova odbrane, odnosno prostornim četama, koje su podizane uglavnom radi ispomoci redovnim jedinicama Armije RBiH ili, pak, pokrivanja dijelova linije odbrane, uglavnom kada bi lokalna redovna jedinica odlazila u intervenciju ili na ispomoć na druge dijelove fronta ili druga bojišta. Treba napomenuti, također, da su postojali i tzv. radni vodovi, u koje su mobilisani vojni obveznici – pretežno starija lica ili ograničeno sposobni za vojnu službu, a koji su obavljali različite poslove i zadatke za potrebe vojske (iskopavanje i uređenje rovova i tranšėja, sječa i transport drveta itd.).

60 U EvCPR, kao temeljnom izvoru, za neka lica je u naknadnim bilješkama navedeno da se u evidenciji Općinskog sekretarijata za odbranu vode kao ranjeni vojnici; u takvim slučajevima vršili smo provjere i u drugim dostupnim izvorima. Sve slučajeve gdje bi se potvrdilo da je dotični zaista bio pripadnik Oružanih snaga nismo unosili u ovaj pregled. – Uzgred, treba ukazati i na činjenicu da je u toku rata i neposrednom poraću bilo više slučajeva nastojanja pojedinih porodica da se civilne žrtve prikažu kao vojne, iz razloga što su vojni stradalnici i njihove porodice u ratu ipak uživale određen stupanj socijalne zaštite, odnosno brige od strane civilnih i vojnih vlasti (paketi s namirnicama, novčana pomoć i sl.). Prava civilnih žrtava rata tek su bliže uređena poslije rata, s donošenjem ranije spomenutog zakona (1999.).

61 EvCPR, br. 26 (p. br. C/5-8/92); Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima

okolnostima teže povrede je zadobio i Alija M. Šabić (1927.) iz Gračanice, 03. 06. 1992. u Špionici kod Srebrenika (gdje se nalazio u izbjeglištvu) – od žice dalekovoda presječene u borbenom djelovanju agresorskog aviona.⁶² Dana 9. augusta 1993. godine na Kliničkom centru u Tuzli preminuo je Mustafa S. Jašarević (1941.) iz Babića, kako je zabilježeno – “šest dana nakon granatiranja kada je granata pala od njega na udaljenosti od 15 metara, pretpostavlja se da je smrt posljedica straha.”⁶³ Iako i udarni val eksplozije na takvoj blizini može nanijeti i teže povrede, u ovom slučaju uzrok smrti nije dovoljno dokumentiran, zbog čega ni imenovanog nismo unosili u pregled ubijenih civila. Zabilježen je smrtni slučaj u saobraćajnoj nesreći, tokom granatiranja (prilikom evakuacije).⁶⁴ Te i takve slučajeve, međutim, nismo navodili u ovome radu.

U ovom radu, još jednom posebno naglašavamo, opredijelili smo se da prezentiramo isključivo slučajeve stradanja civila (i to nedvojbeno civila, koliko smo mogli utvrditi) – u okolnostima koje se mogu okarakterizirati kao ratni zločini, odnosno u kontekstu kršenja pravila i običaja ratovanja. Konkretno, radi se o civilima koji su stradali od: snajperske vatre, namjerne paljbe iz pješačkog i protivavionskog naoružanja, kao i neselektivnog djelovanja artiljerije ili ciljanja civilnih ciljeva. Slučajeve gdje su civili izravno ubijeni, nakon zaro-

bljavanja (tačnije, svjesno pogubljeni) – posebno smo izdvojili, na prvome mjestu.

2.3. O korištenju podataka i mogućnosti pogreške

Temeljni izvori koje smo koristili za izradu ovoga rada nemaju oznaku povjerljivosti niti tajnosti i nisu ograničeni za korištenje (u naučno-istraživačke svrhe), pa tako ni podaci koje smo iz tih dokumenata crpili. Dio podataka, koji potječe iz arhivskih fondova koji su za istraživače i javnost još uvijek nedostupni, dobili smo posrednim putem (kako je opisano u prethodnom dijelu ovoga rada), na osnovu Zakona o slobodi pristupa informacijama.

Imena poginulih i ranjenih su, inače, javno objavljivanja u toku rata – ali i kasnije. Imena poginulih prezentirana su u nekrologijima i uklesana na spomenicima, a imena ranjenih objavljivana su u brojnim naučnim i povijesno-publicističkim djelima, radovima, priložima i člancima. U ovom radu ih također objavljujemo, koristeći se iskustvima drugih istraživača i autora, odnosno primjerima već objavljenih naučnih radova, djela i publikacija o počinjenim ratnim zločinima – sa imenima stradalih.⁶⁵

Pri tome, pridržavali smo se osnovnih načela Zakona o zaštiti ličnih podataka BiH (“Službeni glasnik BiH”, br. 49/06, 76/11 i 89/11), sadržanih u članu 20, stav (1) – obrada podataka u statističke, histo-

Gračanica (dalje: DKRZ Gr), registrator 5, izjave: C/5-8/1-92, C/5-8/2-92 i C/5-8/3-92; registrator 10, br. 07/92, kopija izvještaja SJB Gračanica (br. 18-7/02-23-230.5-180/02 od 14.07.1992.) upućenog Višem javnom tužilaštvu Tuzla (predmet: Dedić Fadil i dr.).

62 EvCPR, br. 42 (p.br. C/6-3/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava C/6-3/1-92.

63 KŠPBCŽR Gr, str. 384.

64 KŠPBCŽR Gr, str. 373.

65 Ovom prilikom ističemo naslove tri knjige objavljene od Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu; riječ je o djelima: Merisa Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992.-1995.* (2014.), Muamer Džananović, *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992-1995.* (2015.), te Mujo Begić, *Bosanska Krupa 1992-1995.: porušeni grad* (2016.). Daleko veći je broj monografija i studija o pojedinim mjestima u periodu 1992.-1995. (u kojima su obrađene i civilne žrtve), kao i članaka i priloga vezanih za ovu tematiku.

Pripadnici Civilne zaštite evakušu ranjenog civila (1992.)

rijske i naučne svrhe, a koji glasi: “*Nakon isteka vremenskog perioda koji je neophodan za ispunjavanje svrhe u koju su podaci prikupljeni, ti podaci mogu se obrađivati samo u statističke, historijske i naučne svrhe. Podaci prikupljeni i pohranjeni u te svrhe, neće se koristiti u druge svrhe*”.⁶⁶ Također, u vidu smo imali i član 19 navedenog zakona, u kojem se, između ostalog, propisuje “*obrađa ličnih podataka u novinarske svrhe*”.⁶⁷

Međutim, sukladno profesionalnim normama historiografske struke (osobito

kod obrade tema savremene historije, te onih koje se dotiču fenomena tzv. “teške baštine”), u izradi rada nastojali smo ispoštovati lični integritet i privatnost svake imenom spomenute osobe (i poginulih, i ranjenih). Stoga smo kod prezentiranja pojedinih slučajeva navodili smo ograničene podatke: ime i prezime stradale osobe, inicijal imena oca, godinu rođenja, te datum i mjesto stradanja – uz kratak opis okolnosti pod kojima je osoba stradala. Nastojali smo, u zavisnosti od dostupnih izvora, općenito navesti kako su se ranjavanje ili smrt

⁶⁶ Zakon o zaštiti ličnih podataka (Službeni glasnik BiH, br. 49/06); up. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti ličnih podataka (Službeni glasnik BiH, br. 76/11); Ispravka zakona o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti ličnih podataka (Službeni glasnik BiH, br. 89/11).

⁶⁷ U tom smislu, u ime redakcije “Gračaničkog glasnika”, glavni i odgovorni urednik prof. dr. Omer Hamzić uputio je i poseban upit Agenciji za zaštitu ličnih podataka Bosne i Hercegovine, od koje je stigao odgovor s pozivom na član 19 navedenog zakona, te zaključkom: “S obzirom da se u konkretnom slučaju radi o obradi ličnih podataka u novinarske svrhe, koja se ima vršiti u skladu s posebnim propisima i kodeksima, na istu se ne odnose odredbe Zakona, kojim su propisani osnovni principi zakonite obrade ličnih podataka.” (Agencija za zaštitu ličnih podataka BiH, Odgovor, br. 03-1-02-1-1011-3-23 DGL, 05. 12. 2023).

desili – ali smo u pravilu izbjegavali navoditi vrstu i detalje povreda koje je dotična osoba zadobila. Umjesto toga, navodili smo samo stupanj povrede – lakša ili teža.

Činili smo to da ispoštujemo privatnost imenovanih osoba, ali i cijeneći da je svaka povreda koju je civil zadobio u zločinačkom napadu artiljerijom, protivavionskim i pješačkim naoružanjem ili snajperom – u suštini jednaka, bez obzira na njenu težinu. Treba, međutim, naglasiti da su mnogi civili od povreda zadobijenih u napadima agresora ostali trajni invalidi, neki od njih i s amputiranim dijelovima tijela ili trajnom nepokretnošću.⁶⁸ U izvorima koje smo koristili i na koje se pozivamo i referiramo, često se navode i detaljniji opisi povreda, a u nekim predmetima priložena je i medicinska dokumentacija.⁶⁹

*

S obzirom na vrijeme i okolnosti u kojima su izvori nastajali, kao i način prikupljanja podataka koji se u njima prezentiraju, sasvim su moguće i određene pogreške – posebno u ispisivanju imena ili prezimena stradale osobe, imena oca, godine rođenja, kao i drugih podataka. Gdje smo bili u prilici provjeriti na osnovu drugih izvora, te greške smo ispravljali. S druge strane, pak, ima i slučajeva da su podaci iz dva izvora kontradiktorni. U takvim situacijama, ukoliko nismo bili u prilici provjeriti u nekom trećem izvoru – u principu smo se opredjeljivali za navode iz

dokumentacije Biroa/Centra/Komisije za ratne zločine, jer radilo se ipak o ustanovi kojoj je evidentiranje žrtava ratnih zločina bio temeljni zadatak. Ukoliko su podaci koje navodi spomenuta ustanova bili kontradiktorni podacima službeno zabilježene od strane SJB Gračanica – mahom smo se opredjeljivali za ono što stoji u dokumentima policije.

I na kraju, gotovo je sigurno da u ovome pregledu, odnosno u izvorima koje smo koristili, nisu obuhvaćene sve žrtve ratnih zločina, odnosno svi civili koji su pretrpjeli ranjavanje od agresorske artiljerije, sredstava protivvazdušne odbrane i snajpera. Unaprijed se izvinjavamo osobama koji su pod takvim okolnostima stradali, a čije ime se ne nalazi u pregledu koji objavljujemo, kao i članovima njihovih porodica.

S obzirom da je posao finalne obrade podataka, te uobličavanja i završavanja ovoga rada rađen pod pritiskom roka za izlazak ovoga broja "Gračaničkog glasnika" – ne može isključiti ni mogućnost autorovih ili uredničkih pogreški, zbog čega također unaprijed upućujemo ispriku svim našim čitateljima.

U svakom slučaju, podatke iznesene u ovome radu treba shvatiti kao preliminarne rezultate istraživanja koje je u našim uvjetima i prilikama ipak pionirsko. To istraživanje namjeravamo nastaviti i ostajemo otvoreni za sve ispravke i dopune podataka koje iznosimo.

68 U dva dokumentirana slučaja, ranjene su žene u visokom stupnju trudnoće; djeca nisu preživjela. Iz razloga zaštite privatnosti, te detalje nismo iznijeli u opisu navedenih slučajeva.

69 Iz obzira prema porodicama i potomcima smrtno stradalih, izbjegavali smo, također, navoditi i opise povreda poginulih lica – iako je to bila praksa kod izrade KŠPBCŽR Gr (iako u formaliziranom i ponešto "ublaženom" obliku). Smrt od artiljerijskih projektila često rezultira izrazito teškim povredama i groznim posljedicama po tijelo stradale osobe. Za ilustraciju, citiramo opise iz EvCPR i drugih izvora: "Granata je imenovano pogodila direktno u predjelu grudnog koša usljed čega je... sva raskomadana"; "Poginula od gelera granate, odsječen noga, pokidane vratne žile i velika rana na grudima"; "Raznešena joj je bila vilica, presječena glavna arterija, jezik joj je bio na prsima. Smrt je nastupila trenutno..."; "Zadobila povrede u predjelu pluća, odbijene noge, presječene arterije desne ruke"; "Granata pala 1 metar od... tijelo raskomadano". – Uz bol zbog naglo i nasilno prekinutog života majke, sestre, kćerke, supruge – teško je i zamisliti koliko traumatična iskustva su takvi prizori predstavljali za članove porodica ovih žrtava.

3) ČINJENICE O RATNIM ZLOČINIMA

3.1. Zarobljavanje, nečovječno postupanje i pogubljenje civila

3.1.1. *Slučaj porodice Jusufović*

Zarobljavanje i ubistvo porodice Jusufović iz Donje Lohinje predstavlja jedan od izrazitih primjera ratnih zločina počinjenih tokom rata 1992.-1995. na području Gračanice. Žrtve su bili otac i dvojica sinova: Mustafa I. Jusufović (1940.), te Ibrahim M. Jusufović (1966.) i Kemal M. Jusufović (1974.).⁷⁰ Mustafa (Mujo) bio je civil, kao i mlađi sin Kemal; stariji sin Ibrahim bio je, formalno, pripadnik Teritorijalne odbrane.⁷¹

Imenovani su živjeli u šesteročlanoj porodici, u kući koja se nalazila na prostoru Duraća, zaseoka koji se početkom agresije našao pod kontrolom srpskih snaga.⁷² Tu su i zarobljeni. Prema dostupnim saznanjima, desilo se to 19. maja 1992. godine,⁷³ istoga dana kada su započeli napadi na Gračanicu, kao i mjesnu zajednicu Donja Lohinja, gdje su poginula dvojica branilaca.⁷⁴ U trenutku zarobljavanja bili su kod svoje kuće. Ibrahim je bio u civilnoj odjeći. Odvedeni su na lijevu obalu Spreče, na Ozren – i o njihovoj sudbini se dalje ni-

šta nije znalo, gotovo jedanaest mjeseci. Tek u aprilu 1993. godine otkriveni su njihovi posmrtni ostaci, u 8 km udaljenim Lendićima.

Tijela ubijenih članova porodice Jusufović pronašao je slučajno, 14. aprila 1993. godine, u popodnevnom satima, jedan zemljoradnik iz Škahovice, pripremajući teren za proljetne poljoprivredne radove. U šumarku (šikari), pored njive koju je obrađivao, primijetio je mekano tlo, da bi nakon plićeg iskopavanja naišao na ljudske posmrtne ostatke, te ličnu ispravu (vozačku dozvolu) na ime Jusufović Mustafa. O tome je odmah obavijestio policiju.⁷⁵ Iste večeri istražni sudija je izvršio uviđaj, u prisustvu inspektora i krim-tehničara SJB Gračanica. O svemu je obaviješten CSB Tuzla, te istražni sudija i predsjednik Okružnog vojnog suda iz Tuzle.⁷⁶

Dva dana poslije, u prisustvu službenika CSB Tuzla, SJB Gračanica, te vojne policije, izvršena je ekshumacija pronađenih tijela. Ekshumacijom je rukovodio sudskomedicinski vještak i patolog dr. sci. Zdenko Cihlarž, u to vrijeme docent na Katedri za sudsku medicinu Medicinskog fakulteta u Tuzli (koji, inače, važi za jednog od najvećih stručnjaka u ovoj oblasti). On je vodio i forenzički pregled pronađenih posmrtnih ostataka, sastavivši o tome detaljan izvještaj. Na osnovu odjeće i karakterističnih

70 EvCPR, br. 135, 136 i 137; kao broj predmeta navedena je oznaka: "C/Razno". U sačuvanoj arhivi DKRZ GR nema posebnih dosjeka sa dokumentacijom vezanom za navedeni slučaj, ali se podaci navode u nekim drugim dokumentima (DKRZ Gr, reg. 9 i 10).

71 U KŠPBCŽR Gr (str. 8) Ibrahim je upisan kao pripadnik TO, a Mustafa i Kemal kao civili (str. 349-350).

72 Mustafa Jusufović je, inače, bio rodом iz Sokola, a njegova supruga bila je iz Babića (Kahvedžije).

73 Isti datum je naveden i u KŠPBCŽR Gr (str. 8 i 349-350).

74 Tog dana poginuo je Sabrija M. Ahmetašević (1947.), pripadnik rezervnog sastava SJB Gračanica, te Amir A. Smajilbašić (1969.), pripadnik TO RBiH (KŠPBCŽR Gr, str. 7 i 9). Po usmeno saopćenim navodima mještana Donje Lohinje, istoga dana je u rejonu Durać – Radino Brdo – Šehit (između D. Lohinje i D. Orahovice) došlo do okršaja sa srpskim snagama, koje su nastojale osigurati šumski put do Gornje Lohinje.

75 U Dnevniku događaja SJB Gračanica događaj je zaveden pod br. 167/93 u 16:40 sati (Informacija PU Gračanica, str. 5). Lokacija se precizira: "U Lendićima, nedaleko od kuće Đorđe Martića".

76 Osnovni sud u Gračanici, br. Kri. 17/93, Zapisnik o uviđaju (fotokopija u GMG/SZ92-95, reg. 4).

fizičkih odlika, žrtve su nedvojbeno identifikirane od članova porodice. Po nalazu patologa, najmlađa žrtva, 18-godišnji Kemal Jusufović, preminuo je nasilnom smrću, zadobivši teške povrede glave, koje su nastale “vjerovatno djelovanjem tupine snažno zamahnutog čvrstog mehaničkog oruđa”. Njegov otac i stariji brat usmrćeni su metcima ispaljenim iz ručnog vatrenog oružja u glavu. Ruke sve trojice ubijenih bile su vezane konopcem za čišćenje oružja.⁷⁷ Navedeni podaci pokazuju da se očigledno radilo o brutalnoj, hladnokrvnoj egzekuciji. Po nalazu sudskomedicinskog vještaka, tijela su u zemlji ležala oko godinu dana, što upućuje da su imenovani ubijeni vjerovatno nekoliko dana po zarobljavanju.

Uzimajući u obzir okolnosti, Jusufović su najvjerovatnije pogubljeni u Lendićima, po svoj prilici nekoliko dana po zarobljavanju. Ovo neveliko selo, na desnoj strani Spreče, svega par kilometara udaljeno od centra Gračanice, na zapadnoj strani, bilo je od početaka rata uporište velikosrpskog agresora, sve do druge polovice augusta 1992. godine, kada je u napadu jedinica

Armije RBiH zauzeto (pripadnici VRS su se izvukli na Ozren, dok je mjesno civilno stanovništvo još ranije evakuisano). Inače, položaje VRS u ovome selu osiguravali su, po saznanjima obavještajnog organa OpŠTO Gračanica, mjesna dobrovoljačka četa JNA, uz pojačanja s Ozrena, a kasnije, izgleda, ojačani vod iz sastava 1. srpske ozrenske brigade, uz podršku tenka, protivavionskih oruđa i minobacača (82 i 60 mm), kao i teške artiljerije s Ozrena i Trebave.⁷⁸ Druge jedinice su također povremeno boravile u Lendićima. U kontekstu događaja od 25. maja 1992. godine, potvrđeno je prisustvo specijalne jedinice “Crvene beretke”,⁷⁹ a jedan njihov pripadnik tog dana je i poginuo u borbi s TO RBiH.⁸⁰ Navodno su tu boravili i pripadnici srpske paravojne formacije “Beli orlovi”⁸¹ Ko je od ovih jedinica ubio Jusufovića, da li mještani ili neko sa strane – za sada nije poznato.

No, da su Jusufovići ubijeni nedugo po zarobljavanju, osim nalaza sudskomedicinskog vještaka potvrđuje i ponašanje srpske strane u pregovorima vezanim za razmjenu ratnih zarobljenika, vidljivo iz Informacije Komisije za razmjenu zaro-

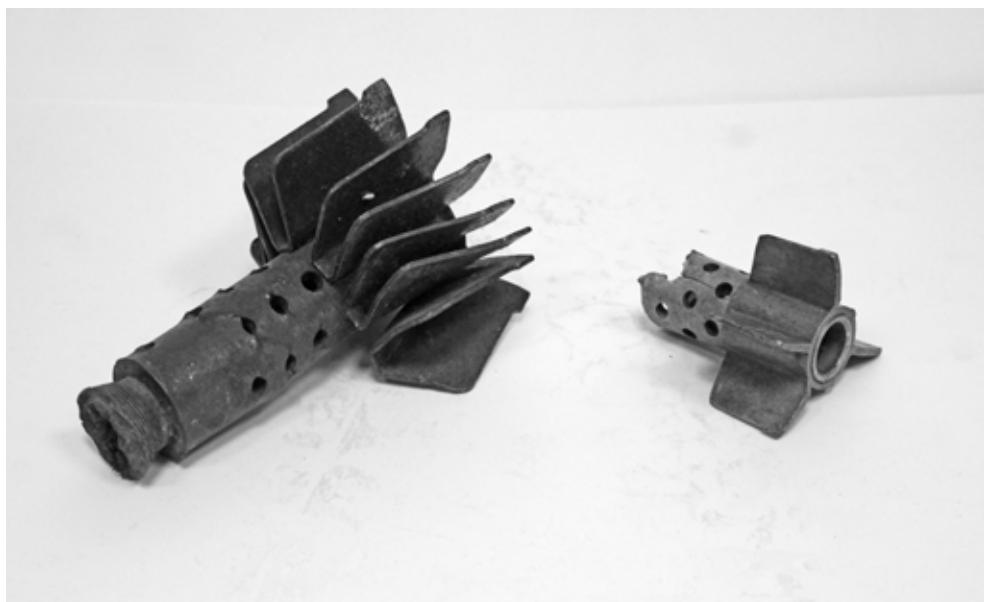
77 Na tijelu ubijenog Kemala ustanovljeni su i višestruki prelomi lisne kosti lijeve noge (Osnovni sud u Gračanici, pr. br. Kri. 17/93, Izvještaj stalnog sudskog vještaka dr. Zdenka Cihlarža od 16. 04. 1993. (prepis), fotokopija u GMG/SZ92-99, reg. 4.

78 Ibrahim Nurkić, “Dan za pamćenje: 25. maj 1992. godine”, u: Omer Hamzić, Mirzet Hamzić, *Odbrana Gračanice* 25. 5. '92., Gračanica: Monos, 1996., str. 124 = Gračanički glasnik, god. XXII, br. 43, 2017., 88; up. A. Lj., “‘Propjevao’ četnik s Ozrena”, *Armija ljljana*, god. I, br. 2, Tuzla, 22. 08. 1992., str. 8.

79 Ta jedinica službeno je nosila naziv Odred milicije Doboja, ali bila je poznatija kao “Crvene beretke” – kako se, inače, nazivala i Jedinica za specijalne operacije MUP-a Srbije, koja je u organizaciji Službe državne bezbednosti Republike Srbije vodila obuku ove jedinice policijskih snaga srpske paradržave u BiH. Obuka se odvijala na Ozrenu, a jedinica je sudjelovala u okupaciji Doboja i etničkom čišćenju grada i okolnih mjesta. Do kraja rata, djelovala je u sastavu Državne bezbednosti Srbije. Komandant “Crvenih beretki” bio je Radojica Rajo Božović iz Crne Gore. (Više podataka: Dženana Karup Druško, “Platu smo dobijali u Državnoj bezbednosti u Beogradu”, *Avangarda*, 28. 03. 2021., <https://avangarda.ba/post/type-1/947/Platu-smo-dobijali_u_Drzavnoj-bezbednosti_u_Beogradu>, pristup: 15. 11. 2023.).

80 Riječ je o Milomiru M. Todiću (1962.) iz Lipca kod Doboja. Dokumenti vezani za pogibiju imenovanog (prikupljeni radi ostvarivanja određenih prava supruge i porodice) prezentirani su u dokaznom materijalu na suđenju Jovici Stanišiću i Franku Simatoviću, čelnicima Državne bezbednosti Srbije, a dostupni su putem servisa *Unified Court records* Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične tribunale (dalje: UCR/IRMCT), pod oznakom: MICT-15-96-A, exhibit P01170.

81 V. I. Nurkić, isto; up. DKRZ Gr, reg. 5, C/6-2/2-92.

Ostaci minobacačkih granata kalibra 120 mm i 82 mm, ispaljenih na Gračanicu (Gradski muzej, Spomen-soba odbrane Gračanice 1992.-1995.)

bljenih lica, lišenih slobode i poginulih opštine Gračanica, datirane 10. 08. 1992. godine. Ova Komisija, čiji su članovi bili Mustafa Helić, Ratko Todorović i Jasenko Sokoljak, sa radom je otpočela početkom jula 1992. godine, ostvarivši “više kontakata po pitanju razmjene” – uglavnom oko prelaska mještana Gornje Lohinje na Ozren, te traženja zauzvrat građana općine Gračanica koji su pali u zarobljeništvo ili, pak, članova porodica Gračanlija koji su do rata živjeli u Doboju. Poslije prelaska Lohinjana na Ozren, u nastavku pregovora je, kako stoji u Informaciji, “ponovo insistirano za Jusufovića Muju i njegova dva sina za koje smo dobili pismeno obrazloženje da su se udaljili u pravcu Zenice...”⁸²

Komisija je i poslije ostvarivala kontakte sa stanicom milicije u Bosanskom Petrovom Selu, iz koje im na spomenuto pitanje nije stizao nikakav konkretan odgovor. “Oni su i dalje tvrdili da je Jusufović sa sinovima otišao prema Zenici”, ističe se u Informaciji, te dodaje: “taj podatak je izgleda i tačan jer smo obaviješteni u SJB u Gračnici da su se oni nekome javili i da je ista služba poslala depešu Zenici da se oni pronađu.”⁸³ U stvarnosti, niti su se Jusufovići zaputili ka Zenici, niti su se ikada ikome javili – radilo se očito o svjesnim pokušajima obmanjivanja i Komisije za razmjenu, i porodice žrtava.⁸⁴ Prava istina se saznala tek kada su, sasvim slučajno, pronađena tijela nestalih.

⁸² DKRZ GR, reg. 10, br. 12/92, Informacija Komisije za razmjenu zarobljenih lica, lišenih slobode i poginulih, 10. 08. 1992.

⁸³ Isto.

⁸⁴ O trojici nestalih Jusufovića su, izgleda, kružile i druge glasine – da su ubijeni u Petrovu, da se nalaze zarobljeni u Doboju, da je jedan od njih, tobože, izvršio samoubistvo... (prema rukom pisanoj zabilješci sačuvanoj u dokumentaciji Biroa, rukopis Rusmira Djedovića – rukovodioca; DKRZ GR, reg. 9, bez broja).

Dana 18. 04. 1993. godine SJB Gračanica je podnijela krivičnu prijavu Višem javnom tužilaštvu u Tuzli protiv NN lica, za krivično djelo iz člana 142, stav 1, Krivičnog zakona SFRJ (preuzetog Uredbom sa zakonskom snagom Predsjedništva RBiH, Službeni list RBiH, 2/1992.) – ratni zločin protiv civilnog stanovništva.⁸⁵

Za zločinačko ubistvo članova porodice Jusufović do danas, međutim, niko nije odgovarao. U reformi pravosuđa, navedena krivična prijava – sa svim priloženim dokazima – očigledno je završila na policama neke sudske arhive.

A kaže se da “ratni zločini ne zastarijevaju”...

3.1.2. *Slučaj Sabrije Muratovića*

Dana 27. maja 1992. godine u rejonu Duraća nestao je Sabrija O. Muratović (1967.) iz Donje Orahovice. Prema svjedočenju supruge, tog jutra oko 9:00 sati on se zaputio u pravcu Gračanice i u putu je nestao, u području pod kontrolom agresorskih snaga.⁸⁶ U SJB Gračanica nestanak Sabrije Muratovića prijavljen je i zabilježen 10. 06. 1992. godine.⁸⁷ O njegovoj sudbini se ništa nije znalo gotovo tri puna mjeseca.

Po navodima supruge, tražen je “6-7 puta u razmjenju, ali bez uspjeha pošto protivnička strana nije davala nikakve rezultate i odgovora za njega”⁸⁸ Potvrđuje to i spomenuta Informacija Komisije za razmjenju zarobljenih, vezano za kontakte ostvarene tokom druge polovine jula sa srpskom stranom (milicijom u Bosanskom Petrovom Selu) “Za Delića i Gopu koji su uhvaćeni kod Karanovca oni i dalje tvrde da nemaju nikakvih podataka kao i za Muratović Sabriju koji je odveden od Duraća.”⁸⁹

Tijelo nestalog je pronađeno 18. augusta 1992. godine u rejonu Duraća, uzvišenja i naselja između Donje Orahovice i Donje Lohinje, koje su do početka jula 1992. godine držali pripadnici srpske vojske. Pronašli su ga radnici Civilne zaštite, prilikom iskopa kanala za telefonski kabal.⁹⁰ Bilo je plitko zakopano, 20-40 cm ispod površine.⁹¹ Identifikacijom je ustanovljeno da se radi o posmrtnim ostacima nestalog Sabrije Muratovića. Prema izjavi članova porodice, zabilježenoj od djelatnika Biroa za istraživanje rata i ratnih stradanja Gračanica, na tijelu su se vidjeli “tragovi zločina” – da je stradali “bio zaklan”; također su uočeni lomovi ruke i noge.⁹²

85 Informacija PU Gračanica, str. 21.

86 EvCPR, br. 026 (pr. br. C/8-26/92); DKRZ GR, reg. 5, izjave C/8-26/1-92 i C/8-26/2-92.

87 DKRZ GR, reg. 9, Izvod iz Dnevnika događaja SJB Gračanica, upis 10. 06. 1992. godine (također, Informacija PU Gračanica, str. 1-2); tu stoji da su poznati načelnik SJB i radnici Kriminalističke službe. Inače, u navedenom periodu, Gračanica je bila odsječena od istočnog dijela općine (mjesne zajednice Gornja i Donja Orahovica, te Rašljeva i Miričina), prisustvom agresorskih snaga u Gornjoj Lohinji i na Duraću. Iz tog razloga ne treba čuditi što je slučaj nestanka prijavljen dvije sedmice kasnije – tim prije što su prvi dani rata bili i svojevrsan šok, kako za stanovništvo, tako i sve službe.

88 DKRZ GR, reg. 5, izjava C/8-26/2-92.

89 Sead H. Delić (1961.) i Ferid E. Gopo (1963.), pripadnici TO RBiH, zarobljeni su 6. juna 1992. godine u blizini Karanovačkog mosta i od tada im se gubi svaki trag (DKRZ GR, reg. 9, NL/4 i NL/5). Prema podacima iz KŠPBCŽR Gr (str. 22), tijelo Ferida Gope je pronađeno 2003. godine u Sremskoj Mitrovici, dok se Delić i dalje vodi kao nestala osoba (isto, 339).

90 Telefonski kabal je, inače, polagan u pravcu PTT releja na Hotilju, radi uspostave pokidane telefonske veze Gračanice s ostatkom regije Tuzla.

91 EvCPR, br. 26; Reg. 5, izjave C/8-26/1-92 i C/8-26/2-92; podaci dopunjeni iz razgovora sa Mustafom Bajićem, ratnim pripadnikom CZ Donja Orahovica – danas pomoćnikom gradonačelnika za poslove civilne zaštite.

92 DKRZ GR, Reg. 5, izjava C/8-26/2-92.

U dostupnom izvodu iz Dnevnika događaja SJB Gračanica, 18. 08. 1992. godine u 20.15 zabilježeno je da dežurni iz Vojne policije prijavljuje “pronalazak neidentifikovanog leša u D. Lohinji naselje Durač”, uz primjedbu da su o događaju upoznati dežurni rukovodni radnik i kriminalistički inspektor, koji je “odgodio uviđaj iz tehničkih razloga do jutarnjih sati”.⁹³ U dostavljenoj *Informaciji PU Gračanica* stoji da je “vršenjem uviđaja utvrđeno da se radi o Muratović Sabriji”, što su, dodaje se, potvrdili i članovi porodice.⁹⁴

Općinski sud Gračanica nas je, nakon provjere u svojoj arhivi, obavijestio da ne postoji predmet koji se odnosi na navedeni događaj.

Za ubistvo Sabrije Muratovića niko nikada nije odgovarao.

3.1.3. *Slučaj Fikreta i Fahrudina Tukića*

Višečlana porodica Tukić živjela je 1992. godine u kući koja se nalazila u području između Bahića i Lendića, blizu mosta na riječici Drijenči, preko kojeg je vodio put u centar ovoga sela. Tukići su i poslije otpočinjanja sukoba ostali u svojoj kući, koja se našla u “ničijoj zemlji”. Ujutro 13. 06. 1992. godine u kuću su došla petorica naoružanih pripadnika srpske vojske, koji su, uz pogrdi i prijetnje ukućanima, nare-

dili trojici sinova da pođu pred njima; za najmlađeg sina Šerifa roditeljima su kazali da će im poslužiti kao “štit” do potoka. Nakon što su prešli rječicu Drijenču, Šerifa su pustili kući, a ostalu dvojicu su prisilili da krenu dalje. Kada su se primakli Lendićima, Fikret se iznenada odlučio za bijeg, kroz jedan prolaz u njivi. U trenutku kada je potrčao – srpski vojnici su ispalili rafale u njega, usmrтивši ga.⁹⁵

Fahrudina su povelj dalje, do centra Lendića. Tu su ga saslušali, uz maltretiranje i batine; po njegovom iskazu, tukla su ga lica sa strane (navodno pripadnici “Belih orlova” iz Bosanskog Broda), uz odobravanje mještana Lendića, njegovih komšija. Prebačen je zatim u Karanovac, gdje je pretrpio nove batine, mučenja i maltretiranja, a potom je vojnim vozilom odvezen u Bosansko Petrovo Selo, gdje ga preuzimaju “Crvene beretke”. Od njih je teško pretučen, nakon čega ga, konačno, preuzima civilna policija. Maltretiranja se tu nisu završila, ali jedan od policajaca (po navodima svjedoka, možda pripadnik ranije, “zajedničke milicije”) stao je u njegovu zaštitu, protiveći se mučenjima.

Poslije deset dana zarobljenštva, Tukić je 23. juna, vezanih učiju, ukrcan u kamion koji ga je dovezao u Lendiće. Tu su ga pustili, uputivši ga u pravcu kuće... Po povratku, nije zatekao članove porodice –

93 DKRZ GR, reg. 9, Izvod iz Dnevnika događaja SJB Gračanica, 18. 08. 1992; Informacija PU Gračanica, str. 1-2 (događaj 34/92).

94 Informacija PU Gračanica, str. 1-2. Forenzički pregled tijela od vještaka sudsko-medicinske struke vjerovatno nije izvršen, s obzirom da je dženaza stradalog obavljena već dan poslije pronalaska posmrtnih ostataka, 19. 08. 1992. godine, u mezarju u Orahovica Rijeci (DKRZ GR, Reg. 5, izjava C/8-26/92).

95 EvCPR, br. 105 (p.br. C/6-2/92); DKRZ GR, reg. 5, C/6-2/1-92 (izjava Hazima i Fahrudina Tukića o zarobljavanju i pogibiji Fikreta Tukića); C/6-2/2-92 (transkript radio-reportaže pod naslovom “Tri mi sina odvedoše”, autor Hasan Čalić, produkcija Radio BiH, studio Gračanica, juni 1992.). U KŠPBCŽR Gr stoji sljedeći opis smrti: “Prvo zarobljen od strane četnika u Lendićima, a potom streljan...” (str. 354). Izraz “strijeljanje” podrazumijeva egzekuciju, ali u konkretnom slučaju radi se o drugačijim okolnostima. No, polazeći od činjenice da zarobljavanje civila Tukića (koji nisu sudjelovali u borbama) od pripadnika srpske vojske s Lendića predstavlja nezakonit čin, te kršenje pravila i običaja rata – to je i ubistvo Fikreta Tukića, prilikom pokušaja bijega, jedan od primjera ratnog zločina nad civilnim stanovništvom. Inače, ubijeni Tukić je prvobitno zakopan na njivi Rislovača u Lendićima; njegovo tijelo je razmijenjeno 28 dana kasnije, nakon čega je pokopan u mezarju Mešići u Malešićima (Informacija PU Gračanica, str. 20).

koji su nakon opisanog događaja izbjegli u Malešiće.⁹⁶

Na okolnost da je Fahrudin Tukić, civil nezakonito lišen slobode, iz zarobljeništva oslobođen mimo razmjene – vjerovatno je utjecala činjenica da je u junu 1992. godine na snazi bilo primirje, te da su tih dana vođeni pregovori vezani za status sela Gornja Lohinja.⁹⁷

3.1.4. Ubistvo Mehe Bejtića

Meho R. Bejtić (1908.) iz Gračanice, osoba u poznoj životnoj dobi, živio je u porodičnoj kući u rubnom dijelu mahale Javor, prema Lendićima. Dana 7. jula 1992. godine Stanica javne bezbjednosti Gračanica od jednog stanovnika Javora zaprimila je prijavu da su nepoznata lica “u posljednjih 10-tak dana izvršili ubistvo Bejtić Mehe (...)

tako što su istom odsjekli glavu”, udaljivši se potom u nepoznatom pravcu. U napomeni stoji da uviđaj nije vršen iz bezbjedonosnih razloga.⁹⁸ U kasnijem izvještaju povjerenika Civilne zaštite za ovaj dio grada, za Mehu Bejtića je naznačeno da je ubijen “u svojoj kući, zaklali ga četnici” (kao datum smrti je, inače, pogrešno naveden 8. avgust 1992. godine).⁹⁹

Prema navedenoj prijavi, ubistvo Mehe Bejtića desilo se neposredno poslije događaja od 25. maja 1992. godine.

U *Knjizi šehida, poginulih boraca i civilnih žrtava rata Gračanica* (2004.), pak, posve neodređeno su navedeni podaci o smrti imenovanog, a isto je preuzeto i u knjigu-nekrologij Udruženja civilnih žrtava rata.¹⁰⁰

96 DKRZ GR, reg. 5, C/6-2/2-92, transkript radio-reportaže “Tri mi sina odvedoše” (autor H. Čalić, produkcija Radio BiH, studio Gračanica, juni 1992.). U napomeni stoji da je transkript sačinjen na osnovu audio-snimka sa kasete pohranjene u Centru, ali ista nije sačuvana među preostalom građom. Tonska arhiva Radio Gračanice iz perioda 1992.-1995. također nije sačuvana.

97 Gornja Lohinja je bila naoružana srpska poluenklava, sjeveroistočno i istočno od Gračanice, koja je preko uporišta na Duraču održavala vezu sa Ozrenom; najveći dio vojno-sposobnog stanovništva Gornje Lohinje primio je oružje od Jugoslavenske narodne armije (JNA), posredstvom SDS-a. Početkom rata, svjesni svog položaja, nisu ispoljavali borbenu aktivnost prema Gračanici, što je političko i vojno rukovodstvo općine Gračanica iskoristilo da sa predstavnicima Gornje Lohinje otpočne dugotrajne, iscrpljujuće pregovore, u kojima su se mještani nastojali ubijediti da predaju vojno naoružanje i ostanu mirno živjeti u svom selu, a zauzvrat im je nuđeno da zadrže svo legalno oružje koje su posjedovali, pa i čak i opcija da od dijela vojnog naoružanja formiraju policijsku jedinicu, potčinjenu SJB Gračanica. Uprkos svim naporima, pregovori su na kraju propali, tako da vlasti u Gračanici nisu imale drugoga izbora nego poduzeti vojno-policijsku akciju s ciljem prisilnog razoružavanja sela. Pri tome je, sukladno ranijim odlukama – i protivno svim pozivima općine Gračanica, rukovodstvo sela odlučilo na zboru građana da preda naoružanje, te se sa stanovništvom i svom pokretnom imovinom iseli na Ozren. – O tome, iz ugla jednog od sudionika pregovora: Faruk Delić, “Gornja Lohinja je oslobođena, Gornja Lohinja je pala, Gornja Lohinja je...” (*Listajući ratnu bilježnicu – Drugi dio*), Gračanički glasnik, god. XXII, br. 44, 2017., str. 93-115; također: Ibrahim Nurkić, *Sjećanja na period organizacije otpora i odbrane od velikosrpske agresije (1992. godine)*, Gračanički glasnik, god. XXVII, br. 53, 2022, str. 178-180; up. Hazim Vikalo, *Civilno rukovodstvo i vojna komanda Gračanice u periodu 1992.-1995. (Sjećanja predsjednika opštine i predsjednika Ratnog predsjedništva opštine Gračanica)*, na istome mjestu, str. 69-70, te: Osman Puškar, *Od Opštinskog štaba TO Gračanica do Operativne grupe 2*, str. 104.

98 Informacija PU Gračanica, str. 2. U Dnevniku događaja navedena prijava je upisan pod br. 112/92.

99 Dokumentacija OpšČZ Gračanica, evidencija ČZR, omot za MZ Gračanica., 8. 8. 92 – “Spisak poginulih i ranjenih u naselju Javor III za vrijeme rata”, u potpisu: povjerenik Esad Dedić.

100 Naime, u spomenutoj knjizi (str. 353) stoji da je imenovani “poginuo maja 1992. godine u porodičnoj kući u Gračanici, mahala Javor, za vrijeme dok su ovaj teritorij kontrolisali četnici iz Lendića”, da je tijelo nađeno “nakon oslobađanja Lendića”, te da se “prema nađenim ostacima pretpostavlja se da je zaklan ili umro od gladi”. Kako smo vidjeli, policija je dojavu o njegovoj nasilnoj smrti primila već 7. jula, više od

Posljedice granatiranja - oštećena kuća

3.1.5. Smrt u logoru Batković

Jedan broj Gračanlija – stanovnika općine Gračanica, sa stalnim prebivalištem u ovom gradu i okolnim mjesnim zajednicama, pod različitim okolnostima se u trenutku izbijanja agresije na Bosnu i Hercegovinu ili kasnije našao na teritoriju pod agresorskom kontrolom. Takvi su uglavnom bili uhapšeni i zatočeni u koncentracione logore i druga mjesta zatvaranja civila lišenih slobode, pretrpjevši ono što su i drugi logoraši doživljavali, a što je dokumentirano i dokazano i na suđenjima pred Međunarodnim krivičnim sudom za Bosnu i Hercegovinu. Pojedini slučajevi dokumentirani su u izvorima koje smo koristili, tačnije – građi Biroa za istraživanje rata i ratnih stradanja opštine Gračanica (tj. Opštinskom centru za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog

prava, odnosno Državnoj komisiji za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima).

Jedan od tih zatočenika – predratni stanovnik općine Gračanica – nasilno je izgubio život u jednome od najzloglasnijih logora kojima su od 1992. do 1995. upravljale vlasti srpske paradržave u Bosni i Hercegovini. **Sead S. Habibović (1972.)** iz Džakula, ubijen je u logoru Batković kod Bijeljine, 28. avgusta 1992. godine.

Imenovani se u martu 1992. godine vratio iz Knina, s odsluženja vojnog roka u JNA (ostavši tri mjeseca duže od propisanog trajanja). Poslije tri sedmice boravka kod kuće, u potrazi za poslom, na poziv izvjesnog Bajre iz Jelovče Sela, sa još nekoliko osoba s područja Gradačca uputio se u okolinu Bijeljine, na rad u šumi. Tu ga je rat i zatekao.

Njegova dalja sudbina je nejasna, sve do kraja avgusta iste godine, kada je doveden u

mjesec i po dana prije nego su snage Armije RBiH zauzele Lendiće. U prijavi je navedeno da je umro nasilnom smrću.

logor Batković – gdje je odmah po dolasku zvjerski umoren. Porodica ubijenog Seada je, prema izjavi Birou za istraživanje rata i ratnih stradanja, za njegovu smrt saznala od “hodže iz Jelovče Sela koji je također bio u logoru Batković”.¹⁰¹ Po obavijesti navedenog, 28. avgusta 1992. u logor su dovedena četiri lica iz okoline Gradačca; raspitujući se kod stražara, saznao je ime Seada Habibovića, te da je “umro nakon četiri sata mučenja”. Spomenuti hodža im je također kazao da je Seadovo tijelo pokopano u Bijeljini, kod Stare džamije.¹⁰²

Tragičnu sudbinu Seada S. Habibovića potvrdio je još jedan zatočenik iz Batkovića: Fikret A. Hasanović (1972.) iz Gračanice. Njega je početak rata zatekao na odsluženju vojnog roka u bivšoj JNA, u Đakovici na Kosovu; po isteku produženog roka, preko Beograda i Bijeljine zaputio se kući, ali je uhapšen u autobusu između Bijeljine i Brčkog, te interniran u Brezovo Polje (naselje pretvoreno u geto za bošnjačko stanovništvo). Skupa sa stanovnicima ovoga sela odveden je u logor Luka u Brčkom, odakle je nakon tri sedmice

prebačen u Batković. U oba logora je, kao i drugi zatočenici, pretrpio čitav niz različitih maltretiranja i mučenja, izgladnjivanje, batine...¹⁰³ U vrijeme boravka Batkoviću, saznao je i za dolazak Seada “Halilovića” (sic!) iz Džakula, s kojim nije uspio ostvariti neposredan lični kontakt, jer imenovani je “po dolasku u logor... bio živ četiri sata” – preminuvši od posljedica premlaćivanja.¹⁰⁴ U izjavi zabilježenoj 17. 12. 1992. godine (osam dana od razmjene i dolaska na slobodu), Fikret je naveo detaljan i mučan opis stradanja imenovanog, ali je naveo i ime počinitelja zločina: radi se o zloglasnom Džemalu Zahiroviću zvanom Špajzer iz Zenice, logorašu koji je saradio sa upravom logora i srpskim vlastima – ističući se u okrutnosti prema drugim zatočenicima.¹⁰⁵

Na suđenju za zločine u logoru Batković, 2015. godine, pred Okružnim sudom u Bijeljini svjedočio je Mehmed Bečić, koji je u avgustu 1992. godine uhapšen na graničnom prijelazu Rača i doveden u logor. Između ostalog, svjedok je naveo da je istoga dana s njim u logor doveden i Sead

101 DKRZ Gr, reg. 9, izjava NL/17.

102 Isto. Navedeni “hodža iz Jelovče Sela” vjerovatno je rahmetli Osman ef. Kavazović (1952.-2023.), predratni imam u Brezovom Polju, rodnom iz spomenutog naselja kod Gradačca. Od juna pa do oktobra 1992. godine, Kavazović je bio zatočenik srpskih koncentracijskih logora, najprije Luke kod Brčkog (kraće vrijeme), a potom Batkovića kod Bijeljine. Poslije razmjene, priključio se Armiji RBiH, obavljao dužnosti u komandi 107. viteške brigade Gradačac, a kasnije i 21. divizije 2. korpusa ARBiH, stekavši i ratno priznanje “Zlatni ljiljan”. Njegov mlađi brat Husein (u početku rata također borac 107. brigade, a kasnije i sam logoraš – zatočen od jedinica HVO) danas je reisul-ulema Islamske zajednice u BiH.

103 DKRZ Gr, reg. 9, *Izjava Hasanović (Alije) Fikreta*, 25. 12. 1992., str. 1-3.

104 Isto, str. 2.

105 Više podataka o istome: Rasim Muratović, Ermin Kuka, *Genocid u Brčkom 1992.-1995.*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2015., 522-523. Inače, pred Okružnim vojnim sudom u Zenici, imenovani je 1993. godine zbog svojih zločina osuđen na smrt; kazna je potvrđena i u drugostepenom postupku – da bi kasnije, pred novouspostavljenim Vrhovnim sudom Federacije BiH, bila preinačena u 8-godišnju kaznu zatvora, od čega je osuđeni odslužio jedva 4 godine! Zločinac je poslije toga mirno živio u anonimnosti, da bi pažnju javnosti na njega skrenuo bizaran slučaj iz 2012. godine – kada ga je u Sarajevu, u tramvaju u kome je prozio, prepoznao jedan od bivših zatočenika (M. Aščić, “Ratni krvnik iz Bijeljine prosi po Sarajevu!”, *Dnevni Avaz*, Online izdanje, 24. 11. 2012., arhivirano: <<https://web.archive.org/web/20121127223607/http://www.avaz.ba/vijesti/teme/ratni-krvnik-iz-bijeljine-prosi-po-sarajevu>>; A. Džonlić, “Vrhovni sud FBiH spasio monstruma od smrtne kazne”, *Dnevni Avaz*, online izdanje, 24. 11. 2012., arhivirano: <<https://web.archive.org/web/20121127223628/http://www.avaz.ba/vijesti/teme/vrhovni-sud-fbih-spasio-monstruma-od-smrtne-kazne>>).

Habibović, koji je podlegao povredama nanesenim u premlaćivanju.¹⁰⁶

Iz navedenih podataka vidljivo je da je Senad Habibović u logor doveden istog dana kada je i ubijen.¹⁰⁷

*

Inače, u dokumentaciji Državne komisije za ratne zločine Gračanica sačuvan je još jedan predmet koji se odnosi na stradanje zatočenika u logoru Batković. Riječ je o **Edhemu S. Ćudiću (1947.)**, rodnom iz Gornjih Moranjaka, prije rata stalno nastanjenom u Brčkom. O njegovom ubistvu izvijestio je Radio Bosne i Hercegovine, u vijestima od 20. 10. 1992. godine, a poslije su pisali i listovi "Oslobođenje" i "Večernje novine". Djelatnici Biroa za istraživanje rata i ratnih stradanja opštine Gračanica zabilježili su izjavu njegove supruge, koja je u to vrijeme kao prognanica sa dvoje djece boravila u Gračanici; uz izjavu su priloženi prijepisi članaka iz navedenih listova.¹⁰⁸ Ubistvo Edhema Ćudića opisano je i u presudi Ratku Mladiću iz 2017. godine, gdje

se prema izjavama svjedoka navodi da je imenovanog ubio stražar Branislav Jović.¹⁰⁹

3.1.6. *Nerazriješeni slučajevi nestanka ili smrti pojedinih osoba*

Ekrem A. Džinić (1950.) iz Gračanice, civil, nestao je na početku rata. Po svjedočenju rođaka i komšija, viđen je 26. maja 1992. u dvorištu porodične kuće, u vrijeme kada je posljedni val civila evakuisan izvan Gračanice u nešto sigurnije mjesne zajednice. U gradu je, po svjedočanstvu iz druge ruke, bio i 27. maja, kada je viđen u službi Hitne pomoći (zbog lakše povrede), a također je zabilježeno da se u Gračanici nalazio i 28. maja.¹¹⁰ Po još jednoj, nepotvrđenoj priči – posljednji put je viđen na području Donje Lohinje, nakon čega mu se gubi svaki trag.¹¹¹ Imenovani je inače, bio osoba s narušenim duševnim zdravljem. U *Knjizi šehida, poginulih boraca i civilnih žrtava rata Gračanica* stoji da je nestao u rejonu Donje Lohinje, odnosno Duraća (teritorij pod kontrolom srpskih snaga), te da je, po neprovjerenim podacima, ubijen

106 Boris Sekulić, "Tri mjeseca udaran i sakrivan", Balkanska istraživačka mreža BiH (BIRN BiH), 28. 12. 2015., <<https://detektor.ba/2015/12/28/tri-mjeseca-udaran-i-sakrivan/>> (pristup ostvaren: 27. 11. 2023.).

107 U KŠPBCŽR Gr, na str. 363, stoji da je Habibović "zarobljen kao civil u Bijeljini u aprilu 1992. godine i od tada mu se gubi svaki trag, prema neprovjerenim saznanjima ubijen mučenjem u logoru Batković"; kao datum smrti navodi se 22. 08. 1992. godine. Kako smo vidjeli, Habibović je u logor doveden isti dan kada je i ubijen, a gdje se do tada nalazio ostaje nepoznato. Umrli je proglašen rješenjem Općinskog suda Gračanica od 11. 11. 1997. godine.

108 DKRZ Gr, reg. 5, predmet C/8-10/92. U naslovu predmeta i u EvCPR (br. 180) naznačeno je da je Ćudić ubijen između 10. i 15. oktobra. Iz spiska lica pritvorenih u logoru Batković, koji je predstavljen u dokaznom materijalu na suđenjima Ratku Mladiću i Radovanu Karadžiću, te Momčilu Krajišniku, saznajemo da se to desilo 13. oktobra; uz Ćudićevo ime na spisku stoji: "poginuo" (UCR/IRMCT, IT-95-5/18, exh. P03213 = IT-00-39, exh. P896, 01019001).

109 Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (ICTY), predmet IT-09-92 Ratko Mladić, Presuda, tom I od V, str. 265, 266 i 269: <<https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/IT-09-92/JUD275R0000516224.pdf>>.

110 DKRZ Gr, reg. 9, NL/11; DKRZ, Reg. 10, br. 27/92, 30. 10. 1992., Spisak nestalih lica s područja općine Gračanica; br. 03/94, 21. 02. 1994., Spisak nestalih lica evidentiranih u Centru; br. 05/05, 21. 03. 1995., Spisak nestalih lica evidentiranih u Centru za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

111 KŠPBCŽR Gr, 2004., str. 352.

i ukopan u Bosanskom Petrovom Selu.¹¹² Okolnosti njegovog nestanka nikada nisu službeno utvrđene.¹¹³

U *Knjizi šehida, poginulih boraca i civilnih žrtava rata Gračanica* (2004.) upisana su imena još dvojice civila s područja Gračanice koji su nestali izvan teritorija općine. **Osman H. Marmarac** (1963.) iz Lukavice nestao je 22. 04. 1992. godine na području Bosanskog Broda, vraćajući se s posla iz Hrvatske.¹¹⁴ Prema podacima iz baza podataka Međunarodne komisije za nestale osobe (ICMP)¹¹⁵ i Instituta za nestale osobe BiH,¹¹⁶ identificiran je DNK metodom (2005.); kao mjesto nestanka, označeno je selo Kolibe u općini Bosanski Brod. **Subašić (Abdulah) Mustafa** (1932.) iz Gornje Orahovice – nalazio se na odsluženju kazne u Kazneno-popravnom zavodu Foča, u vrijeme pada ovog grada (april 1992.), od kada mu se gubi svaki trag.¹¹⁷ U evidenciji nestalih lica Biroa/Centra/Komisije za ratne zločine vođeno je još nekoliko osoba s područja Gračanice, koje su nestale izvan teritorija općine. O njima, za sada, nismo pronašli podatke.

3.1.7. Ubistvo Džemala Mujkića iz Stjepan Polja

Dana 23. juna 1993. godine Džemal M. Mujkić (1923.) iz Stjepan Polja uputio se oko 05:00 sati u svoju njivu na lokalitetu Uvala, u neposrednoj blizini rijeke Spreče, radi poljoprivrednih poslova (okopavanja kukuruza). Pošto se nije vratio kući, nje-

gov sin je prijavio nestanak mjesnoj komandi, koja je organizirala potragu. Tijelo Džemala Mujkića pronađeno je u zoru 25. juna, na spoenutoj njivi. Starac je bio usmrćen hitcima iz automatskog oružja. Prema podacima koje su službenici SJB Gračanica zabilježili od pripadnika Armije RBiH, na dan nestanka, 23. juna, oko 06:00 sati, uočena su tri neprijateljska vojnika koji su prešli rijeku Spreču, stupivši na teritorij pod kontrolom Armije RBiH (vjerovatno radi izviđanja), a kretali su se u blizini spomenute njive. Kada su uočeni, došlo je do obostranog otvaranja vatre, nakon čega su se povukli preko Spreče. Tom prilikom, u povratku, isti su očito naišli na Mujkića, te ga vatrom iz streljačkog naoružanja lišili života. SJB Gračanica je o ovom događaju dostavila izvještaj Višem javnom tužilaštvu u Tuzli.¹¹⁸

3.1.8. O stradanju Gračanlija stalno nastanjenih u drugim gradovima i općinama.

Veći broj osoba rođenih u naseljima općine Gračanica prije rata je živio u drugim gradovima i općinama Bosne i Hercegovine: neki su tamo odselili radi službe i posla, neki udajom ili ženidbom, te na razne druge načine. S izbijanjem agresije na ovu zemlju, neki od njih su na različite načine stradali – uglavnom oni koji su se našli u okupiranim mjestima, preživjevši deportacije, hapšenja, logore... Nažalost, bilo je i ubijenih. Podaci o njima su za sada ne-

¹¹² Isto.

¹¹³ Prema dostupnim online bazama podataka ICMP, odnosno Instituta za nestala lica BiH – imenovani se još uvijek vodi kao nestala osoba.

¹¹⁴ KŠPBCŽR Gr, 2004., 347. Imenovani je proglašen mrtvim rješenjem Općinskog suda Gračanica, 1999. godine.

¹¹⁵ Pristup bazi putem pretraživača na web-adresi: <https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_detail&l=ba>.

¹¹⁶ Pristup bazi putem pretraživača na web-adresi: <<http://www.nestali.ino.ba>>.

¹¹⁷ KŠPBCŽR Gr, str. 348. U bazama podataka ICMP-a i Instituta za nestale osobe BiH nema podataka o navedenom licu.

¹¹⁸ Informacija PU Gračanica, str. 25-26.

potpuni i neistraženi. No, spomenut ćemo neke slučajeve.

Poznat je primjer **Avde M. Kurtovića (1934.)**, predratnog stanovnika Doboja – inženjera, uglednog građanina, koji je po padu ovoga grada uhapšen, zatočen, a zatim, 24. maja 1992. godine, sa nekoliko drugih zatočenika odveden u nepoznato. Njegovi posmrtni ostaci nikada nisu nađeni.¹¹⁹

Fatima L. Suljić (1916.), rođena u Doborovcima, penzionerka, do rata stalno nastanjena u Brčkom, ubijena je 5. maja 1992. godine, u pokolju kojeg su srpske snage počinile nad stanovnicima mahale Kolobara. Njeni posmrtni ostaci pronađeni su 2006. u masovnoj grobnici Gorice.¹²⁰

U dokumentaciji Biroa/Centra/Komisije za ratne zločine Gračanica postoji i izjava o ubistvu **Sajde Kikić rođ. Žunić (1922.)**, rodom iz Gračanice, udate i stalno nastanjene u Doboju, penzionerke, majke četvero odrasle djece. Ubili su je pripadnici VRS, 22. marta 1993. godine, oko 18:00 sati. Desilo se to nakon poraza kojeg su pretrpjeli u bitci za Karuše – nakon čega su se, u bijesu, obušili na civile nesrpske nacionalnosti, pljačkajući i ubijajući. Grupa od trojice pripadnika VRS (koji su, po neprovjerenim saznanjima, bili iz sela Osojnica, na Ozrenu) upala je i u kuću u kojoj je Sajda živjela. Njezinog supruga Ibrahima su počeli tući, a Sajda je pokušala pobjeći prema susjednoj kući. Pucali su u nju, a kada je pala, jedan pripadnik VRS joj je prišao i nožem je zaklao. Kuću su opljačkali.¹²¹

3.1.9. **Okolnosti smrti Adema Mustajbašića – prve civilne žrtve općine Gračanica**

Slučaj nasilne smrti Adema Mustajbašića iz Gračanice treba posebno obraditi, s obzirom da se radi o zvanično prvoj civilnoj žrtvi rata na području općine Gračanica.

Dana 15. maja 1992. godine u rejonu Bijela polja – Pištani, iznad Gračanice, Civilna zaštita je izvodila radove na prosijecanju puta od Drafnića, odnosno Bijelih Polja prema selu Piskavica (mahala Hrvići). U poslu je bilo angažirano petnaestak pripadnika Civilne zaštite i radna mašina (bager), kojom je upravljao stradali Mustajbašić. Na obezbjeđenju mašine i radnika bila su dvojica pripadnika Teritorijalne odbrane, naoružani lovačkim puškama. Po završetku posla, oko 23:30 sati, na sve njih je iznenada nasrnula grupica naoružanih srpskih ekstremista iz Gračanice (mahala Varoš), među kojima su svjedoci prepoznali Stamenka Vasiljevića i Predu Lukića.

Po iskazu svjedoka, Vasiljević je s uperenim puškomitraljezom M72 razorio obezbjeđenje, te uz prijetnje i pogrde naredio da se svi postroje pored bagera. Ademu Mustajbašiću je naredio da se izdvoji i pride bliže. Sluteći zlo, Adem je odlučno reagirao, skočivši prema Stamenku u namjeri da mu otme oružje. U borbi za cijev, Vasiljević je povukao okidač i rafalnom paljbom s većim brojem hitaca ranio Adema u obje noge. U tom su se umiješali i ostali radnici; Vasiljević je ispuštio oružje, dok je Lukić bacio ručnu bombu prema bageru – u čijoj eksploziji, srećom, nije bilo

119 Arnes Grbešić, “Mirsad Kurtović 30 godina u Doboju traga za kostima oca Avde”, BIRN BiH, 02. 03. 2022., <<https://detektor.ba/2022/03/02/mirsad-kurtovic-30-godina-u-doboju-traga-za-kostima-oca-avde/>>.

120 R. Muratović, E. Kuka, *Genocid u Brčkom*, 445. Iz Doborovaca je, inače, van prostora općine Gračanica smrtno stradao još jedan civil – Ramiz M. Ibrić, prije rata nastanjen u Zagrebu, koji je pod nepoznatim okolnostima izgubio život na području Krajine, tj. Velike Kladuše (Omer Hamzić, Rusmir Djedović, *Doborovci kod Gračanice: historijska monografija*, Gračanica: Monos, 2010., str. 290. Imenovani nije upisan u KŠPBCŽR Gr niti ijednu drugu evidenciju).

121 DKRZ Gr, reg. 6, izjava u predmetu C/3-22/93 (zabilježeno u Gračanici 26. 09. 1993. godine).

povrijeđenih. Počinitelji su se dali u bijeg u pravcu Gornje Lohinje. Teško ranjeni Adem Mustajbašić podlegao je povredama na putu do hitne pomoći.¹²² U zoru narednog dana, 16. maja 1992. godine, izvršen je policijski uviđaj i preduzete su druge istražne radnje.¹²³

Dana 02. 10. 1992. godine SJB Gračanica je Višem javnom tužilaštvu u Tuzli dostavila izvještaj o počinjenju krivičnog djela iz čl. 36, stav 1, Krivičnog zakona RBiH (ubistvo) – protiv Vasiljević Stamenka, sina Desimira, rođenog 26. 11. 1952. godine iz Gračanice.¹²⁴

Inače, osumnjičeni Stamenko Vasiljević, predratni radnik u preduzeću "Fering", do tada je važio za uzornog građanina, omiljenog među kolegama; štaviše, po jednoj zabilježenoj izjavi, on je, navodno, tog 15. maja, u jutarnjim satima, u razgovoru s davaocem izjave kazao "da je najvažnije danas ostati čovjek a neka se onaj ko je napadnut brani".¹²⁵ Međutim, za Vasiljevića se pouzdano zna da je bio povezan sa ilegalnom grupom srpskih nacionalista i aktivista Srpske demokratske stranke (SDS), koji su djelovali na vojnom organiziranju i naoružavanju Srba u Gračanici, posebno u mahali Varoš. Oružje je tada primilo 67

lica srpske nacionalnosti iz ovoga grada, među njima i Stamenko (zaduživši spomenuti puškomitraljez M72).¹²⁶ Djelovanje ove ilegalne gupe otkriveno je operativnim radom organa bezbjednosti, koji su utvrdili da njeni članovi vrše pripreme za sadejstvo u planiranom agresorskom napadu na Gračanicu. Upravo 15. maja, u ranim večernjim satima, službenici SJB su izveli pretres pojedinih kuća u Varoši; obezbjeđenje je pružao Manevarski vod policije, uz podršku Manevarskog voda TO (koji je po naređenju Opštinskog štaba TO prethodno zaposjeo Dom na Gaju, iznad Varoši). Ta je policijska racija, po svoj prilici, i potakla naoružane srpske ekstremiste iz ove mahale da se izvuku prema Gornjoj Lohinji, gdje im se na putu našla spomenuta grupa pripadnika Civilne zaštite.¹²⁷

Iz opisa događaja, datog na osnovu kazivanja svjedoka, namjere Vasiljevića i njegove grupe prema pripadnicima Civilne zaštite nisu jasne. Sve okolnosti onoga što se desilo također je teško rasvijetliti. Iz tog razloga, ne bismo ulazili u pravne kvalifikacije ovoga slučaja, ali napominjemo da nikada nije dobio epilog na sudu, gdje bi se činjenice pouzdano utvrdile, ali i ustanovio stupanj odgovornosti osumnjičenog

122 DKRZ Gr, reg. 9, p.br. Z/5-1/92, izjava Z/5-1/1-92, up. Salim Kulović, "Adem – prvi šehid Gračanice", *Biljeg vremena*, god. II, br. 15, juni 1994, str. 19; Omer Delić, u knjizi *Otpor agresiji s Ozrena* (Gračanica: Bosanski kulturni centar, 1999., str. 86) iznosi nešto drugačiju verziju događaja. Međutim, navode u knjizi je bazirao na sačuvanom tekstu radijske vijesti, emitovane na Radio Gračanici 16. maja 1992. godine; sama vijest je nastala na osnovu službenog saopćenja SJB Gračanica, u vrijeme dok je istraga tek bila otvorena i razumljivo je da su podaci bili šturi i neproverjeni. Izjava jednog od svjedoka zabilježena od strane Biroa za istraživanje rata i ratnih stradanja, te citirani Kulovićev članak – također nastao na osnovu priča sudionika i neposrednih svjedoka – znatno su pouzdaniji.

123 DKRZ Gr, reg. 9, p.br. Z/5-1/92, prilog: Opštinski Sekretarijat za unutrašnje poslove Gračanica, br. 18-7/02-23-230.1-257/92, 18. 05. 1882., Zapisnik o uviđaju.

124 Informacija PU Gračanica, str. 30.

125 DKRZ Gr, reg. 9, p.br. Z/5-1/92, Dopuna podataka o vinovnicima pogibije Mustajbašić /Huse/ Adema, br. Z/5-1/2-92. U istom dokumentu se za drugog od spomenute dvojice, Predu Lukića, navodi da je bio osoba sklona alkoholu, kriminalu i prekršajnim djelima.

126 O. Delić, *Otpor agresiji s Ozrena*, str. 29-30.

127 Inače, u tom pretresu, kao i u nastavku istrage, pronađen je brojni dokazni materijal o mračnim planovima SDS-a u Gračanici – uključujući i spisak Gračanlija koje je, po zauzimanju grada, trebalo likvidirati. Opširno o tome: O. Delić, *Otpor agresiji s Ozrena*, str. 15-41.

za ubistvo Adema Mustajbašića. Nije nam poznato ni da li je, na osnovu spomenute krivične prijave, bila podignuta optužnica. U svakom slučaju, osumnjičeni je ostao nedostupan policiji i pravosuđu.¹²⁸

Adem Mustajbašić je pokopan 16. maja 1992. godine, na mezarju Kamenita voda. Istoga dana, na sjednici Ratnog predsjedništva općine Gračanica, donesena je odluka kojom se imenovani proglašava za prvu žrtvu rata na području općine.¹²⁹

Ademov čin – pokušaj da otme oružje nasilniku, koji je prijetio i njemu, i njegovim kolegama i komšijama; Ademova odlučnost da se goloruk suprotstavi naoružanom protivniku – nesumnjivo je čin ogromne hrabrosti, kakvu bi malo ljudi u takvim okolnostima iskazalo. Stoga, pored činjenice da je, kao pripadnik Civilne zaštite, prva civilna žrtva rata u Gračanici, Adem Mustajbašić se može označiti i prvim herojem odbrane ovoga grada i općine.

3.2. Ubijanje i ranjavanje civila iz snajpera, mitraljeza i protivavionskog naoružanja

Od početka rata pa sve do zadnjih dana, civilna naselja općine Gračanica i njihovi stanovnici nalazili su se na meti vatre iz snajpera, pješadijskog naoružanja, teških mitraljeza i protivavionskih oruđa – s običnom, probojnom (pancirnom) i rasprskavajućom municijom. To se prije svega odnosi na one mjesne zajednice i naselja u

njima koja su se nalazila blizu crte razgraničenja, udaljena od nekoliko stotina metara do par kilometara od neprijateljskih položaja. Takva naselja nalazila su se neposredno u dometu navedenog naoružanja – a riječ je o gotovo svim mjesnim zajednicama u dolini Spreče: veći dio Miričine, dio Donje Orahovice, veći dio Donje Lohinje i Pribave, te južni djelovi Gračanice i Stjepan Polja (izloženi prema Ozrenu), zatim Malešići i dijelovi Babića (izloženi agresorskim položajima na Visu – do augusta 1994. godine), te posebno Lukavica, sa tri strane u dometu neprijateljske vatre: s Oblića, Panjika i Vukovca (do marta 1994.), iz pravca Skipovca (s Jankovića brda – do oktobra 1994., te sa Brezika) i sa Becnja (cijeli rat).¹³⁰

Izrazi *snajper* i *snajperist* u vojnoj terminologiji označavaju posebno naoružano i obučeno vojno lice, osposobljeno za precizno gađanje na većoj udaljenosti; snajperisti koriste specijalne, visoko-precizne snajperske puške.¹³¹ Snajperist kroz optiku svog oružja svjesno odabire "cilj" i povlačenjem okidača ubija ili nanosi teške tjelesne ozljede – u slučajevima koje u nastavku predstavljamo, civilima – u velikom broju slučajeva, ženama, djeci, starcima. Dakle, snajperisti koji su ispaljivali hitce što su pogadali civile, prekidajući im život ili nanoseći ozljede, svjesno su i namjerno činili zločine nad civilnim stanovništvom.

128 Po nekim saznanjima, grupa koja je sudjelovala u napadu na pripadnike Civilne zaštite na Bijelim poljima sklonila se u Gornju Lohinju, odakle su preko Duraća prešli na Ozren; navodno su se nalazili na prostoru Duraća u vrijeme vojno-polijske akcije razoružavanja Gornje Lohinje, početkom jula 1992. (prema ispisima iz operativnih dnevnika OpŠTO Gračanica i RjŠTO Gračanica, koje je svojevremeno sačinio Omer Hamzić, ustupivši ih autoru). Osumnjičeni Vasiljević je navodno nastanjen u Doboju (H. Č., "Ubica Adema Mustajbašića slobodno se šeće po Doboju", *Dnevni Avaz*, 16. 05. 2010., str. 6).

129 DKRZ Gr, reg. 9, p.br. Z/5-1/92, prilog: Ratno predsjedništvo opštine Gračanica, Odluka o proglašenju prve žrtve rata na području opštine Gračanica, br. 36/92, 16. 05. 1992.

130 U prvim mjesecima rata, do zauzimanja neprijateljskog uporišta na Lendićima – vatrom iz snajpera, pješadijskog naoružanja, mitraljeza i protivavionskih oruđa bili su izloženi znatni dijelovi Gračanice, Babića, Malešića i Stjepan Polja. Dio stanovništva ovih naselja u spomenutom periodu bio je i evakuiran.

131 *Vojni leksikon*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1981., str. 569.

Slično snajperistima, odgovornost pada i na nišandžije *mitraljeza*, koji su otvarali vatru na civilne ciljeve. U najvećem broju opisanih slučajeva, radilo se o mitraljezima jugoslavenske proizvodnje M84, s municijom kalibra 7.62x54R mm, efektivnog dometa do 1000 m.¹³² I ovi mitraljezi su često bili snabdjeveni optičkim nišanima koji su omogućavali precizno gađanje. Dakle, "izbor" žrtve teško da je mogao biti slučajan ili rezultat zabune. Navedeni mitraljezi također su često koristili rasprskavajuću i pancirnu municiju.

Teški mitraljezi u izvorima iz razdoblja 1992.-1995. često se nazivaju i izjednačavaju sa *protivavionskim mitraljezima* (kratica: PAM). Uglavnom se radilo o teškim mitraljezima iz arsenala bivše JNA, tipa M2 "Browning" (popularno: "broving") i DŠK, kalibra 12,7 mm, kao i protivavionskim mitraljezima kalibra 14,5 mm sovjetske proizvodnje (ZPU), koji su koristili različitu municiju, uključujući i rasprskavajuću (s efektivnim dometom od oko 1,5 do 2 km). U oba slučaja radi se o ubojitom naoružanju, koje je, korišteno protiv civilnih ciljeva, bilo u stanju počinuti masakre – što, naravno, nije moglo ostati nepoznato njihovim nišandžijama i poslužiocima. Često korištena oruđa u teroriziranju civila bili su i *protivavionski topovi* (kratica: PAT), jugoslavenske proizvodnje, tipa M55 (u više varijanti), s municijom kalibra 20 mm. Kada se koristi protiv ciljeva na zemlji, radi se također o izrazito ubojitom oruđu, s obzirom na brzinu gađanja, razornost projektila, kao i njihov domet (maksimalni hori-

zontalni domet iznosi čak 5500 m, što znači da ovo oruđe može vrlo efikasno djelovati protiv ciljeva na zemlji na udaljenosti od 2 do 3 km – a to je prosječna udaljenost naselja u južnome dijelu općine Gračanica od prvih ozrenskih pobrda). Ovi topovi su snabdjeveni kvalitetnom optikom (osobito noviji modeli), tako da za nišandžije istih vrijedi ono što smo kazali za snajperiste.¹³³

U nastavku, iznosimo dokumentirane slučajeve stradanja civila uslijed agresorskog djelovanja iz snajpera, mitraljeza i protivavionskih oruđa, navedene hronološkim redom.

*

23. maj 1992. godine. U večernjim satima na magistralnoj cesti Doboj – Tuzla, na izlazu iz Miričine u pravcu Donje Orahovice snajperskim hitcem je ubijena Hajrija H. Delić (1926.), rodom iz Miričine, a stalno nastanjena u Pribavi. Stradala je bila u posjeti kćerki u Berkovici, odakle se u poslijepodnevnom satima pješice uputila kući u Pribavu. Na izlazu iz Miričine bila je, kako je zabilježeno, u predvečerje, a stradala je oko 20:00 sati, odmakavši oko 1 km prema Donjoj Orahovici. Ujutro je javljeno da je uočeno njeno beživotno tijelo, koje su ubrzo potom izvukli pripadnici rezervnog sastava SJB Gračanica i Civilne zaštite. Pregled tijela je obavila dr. Advija Kovačević u mjesnoj ambulanti. Stradala žena je bila sa dva metka pogođena u lijevu nogu, a od zadobijenih povreda je iskrvarila i podlegla. Identifikaciju tijela potvrdio je njen brat, koji je živio u Miričini.¹³⁴ Zalazak sunca 23. maja na području Gračanice

¹³² Ovaj mitraljez je, inače, u izvještajima ratnih dopisnika RBiH stekao i naziv "sijač smrti".

¹³³ Ovdje izuzimamo teže protivavionske tipove tipa "Bofors" L/70 (kalibra 40 mm), te samohodne topove tipa "Praga" (kalibra 30 mm) – također u naoružanju bivše JNA i velikosrpskog agresora. "Bofors" je imao maksimalni domet 10 do 12 km, te je korišten više kao artiljerijsko oruđe – osobito protiv civilnih objekata u južnim dijelovima Gračanice, kao i susjednih naselja. Dokumentirane slučajeve upotrebe ovog oruđa navest ćemo u dijelu gdje se govori o stradanju uslijed djelovanja artiljerije. Jednako važi i za "pragu", koja je imala nešto slabiji domet.

¹³⁴ EvCPR, br. 70 (pr. br. C/5-9/92); DKRZ GR, reg. 5, pr. br. C/5-9/92, izjava: C/5-1/1-92; DKRZ GR, reg. 11, *Zapisnici (izjave) o događaju i stradanjima uslijed ratnih dejstava na području MZ Miričina*, Mjesna

tek je u 20:20 sati, dakle oko 20:00 još uvijek je bilo vidno, a stradala je, inače, bila odjevena u dimije,¹³⁵ tradicionalnu nošnju starijih muslimanskih žena ovoga kraja, te da nema sumnje da je srpski snajperista namjerno gađao civilnu žensku osobu. Na izlazu iz Miričine, zabilježeno je, stradala žena je susrela dvojicu pripadnika Teritorijalne odbrane, koji su je upozorili da se radi sigurnosti ne kreće cestom. Ona to nije poslušala – po svoj prilici u uvjerenju da srpski vojnici neće gađati ženu u civilnoj odjeći. Nažalost, Hajrija Delić je postala prva žrtva srpskih snajperista u ovome selu i na području Gračanice. Prva žrtva od još mnogo njih...

9. juli 1992. godine. Od gelera rasprskavajućeg metka lakše ranjena Nermina S. Mujaković (1977.), rodnom iz Suhog Polja, koja je u Miričini živjela kao prognanica. Imenovana se nalazila u zaprežnim kolima, u povratku s njive, na koja je, u trenutku prolaska kroz mahalalu Brezike, s ozrenske strane otvorena vatra iz protivavionskog naoružanja, rasprskavajućom municijom.¹³⁶

21. juli 1992. godine. U Miričini, na platou ispred željezničke stanice, oko 10:40 sati, od snajperskog hitca iz pravca Porječine teže je ranjena Pemba M. Alić (1941.).¹³⁷

S "posvetom" dojučerašnjih komšija - stabilizator minobacačke granate 82 mm, s potpisima srpskih vojnika; granata je ispaljena s Lendića, a pogodila je civilni objekat u mahali Lipa (Građski muzej, Spomen-soba odbrane Gračanice 1992.-1995.)

23. juli 1992. godine. Metkom iz snajpera u Miričini lakše ranjena Ajša O. Oštraković (1933.), rodnom iz ovoga sela, inače stalno nastanjena u Lukavcu. Ranjena je dok je radila na njivi, blizu nogometnog igrališta, hitcem ispaljenim sa Ilijine kose na Ozrenu.¹³⁸

30. juli 1992. godine. Snajperskim metkom ubijen je Sezaija A. Begović (1954.) iz Miričine, pripadnik Civilne zaštite. Oko 10:30 sati teže je ranjen hitcem, ispaljenim iz pravca Bosanskog Petrovog Sela, s Ilijine kose, i to u trenutku dok se kretao putem kroz mahalalu Polje, vozeći ručna kolica s krompirom. Agresor je jakom va-

zajednica Miričina, br. 137/92, 29. 09. 1992. g. (u potpisu: Midhat Alić), str. 1.; Napomena: u EvCPR kao datum navedene pogibije pogrešno stoji 19. 05. 1992., a isto stoji i u dokumentu *Podaci o poginulim civilima na opštini Gračanica* (DKRZ GR, reg. 10, 51/93, 26. 05. 1993.). Međutim, iz više drugih dokumenata jasno se vidi da se ubistvo desilo 23. maja. Moguće da je greška proizašla iz članka "Žrtve agresorskog rata: Ginu mahom civili", objavljenog u *Biltenu Info-Press Gračanica* (br. 02, 29. 05. 1992.) – glasilo kojeg je izdavala Civilna zaštita MZ Gračanica, gdje se navodi da je imenovana poginula 19. maja.

¹³⁵ "...To jutro kod Miričine, na ulasku iz Donje Orahovice, nađeno /je/ beživotno tijelo žene, čiji identitet nije utvrđen. Bila je odjevena u dimije, a najvjerovatnije je pogođena snajperskim hicem iz pravca Ozrena..." (Faruk Delić, *Listajući ratnu bilježnicu: prizori iz ratne bolnice u Sokolu prvih dana agresije na Bosnu i Hercegovinu*, Gračanički glasnik, XXII/2017, br. 43, str. 94.)

¹³⁶ EvCPR, br. 124 (p.br. C/7-7/92); DKRZ GR, reg. 5, izjava C/7-7/1-92; DKRZ GR, reg. 11, *Zapisnici (izjave) o događaju i stradanjima...*, MZ Miričina, br. 137/92, 29. 09. 1992. g., str. 4.

¹³⁷ EvCPR, br. 072 (p.br. C/7-6/92); DKRZ GR, reg. 5, izjava C/7-6/1-92; DKRZ GR, reg. 11, *Zapisnici (izjave) o događaju i stradanjima*, MZ Miričina, br. 137/92, 29. 09. 1992. g., str. 2.

¹³⁸ EvCPR, br. 125 (p.br. C/7-8/92); DKRZ GR, reg. 5, izjava C/7-8/1-92; DKRZ GR, reg. 11, *Zapisnici (izjave) o događaju i stradanjima...*, MZ Miričina, br. 137/92, 29. 09. 1992. g., str. 4.

trom iz PAM-a i PAT-a pokušao spriječiti izvlačenje teško ranjenog Sezaije. Uz velike napore i rizik, uspjeli su ga izvući dvojica pripadnika Armije RBiH i jedan milicioner, prebacivši ga u mjesnu ambulantu, odakle je upućen za Srebrenik i Tuzlu. Uslijed zadobijenih povreda istog dana je preminuo na Kliničkom centru Tuzla, oko 15:30 sati.¹³⁹

4. avgust 1992. godine. Od snajperskog hitca ispaljenog iz pravca Ozrena lakše ranjena Emina S. Fehratović (1940.) iz Donje Lohinje.¹⁴⁰

11. avgust 1992. godine. Od snajperskog hitca ispaljenog iz pravca Lendića, na Bahićima je, u trenutku dok je sa suprugom izlazila iz njive, teže ranjena Hasiba M. Kahvedžić (1933.).¹⁴¹

12. avgust 1992. godine. Metkom iz pješadijskog naoružanja, ispaljenog s položaja agresora, ranjen Šerif O. Subašić (1950.), prognanik iz Sjenine, pripadnik Civilne zaštite, zadobivši povrede lica.¹⁴²

13. avgust 1992. godine. Od rasprskavajućeg protivavionskog zrna u Miričini

ranjen Muhamed R. Hrnjić (1943.), dok se vozio traktorom putem između Berkovice i Miričine, na brdu Brezici; na njega je otvorena vatra iz PAM-a iz pravca Porječine, pri čemu je traktor uništen, dok je vozač zadobio lakšu povredu.¹⁴³

26. avgust 1992. godine. U Babićima, u mahali Omerbašići, oko 20:00 sati na pragu porodične kuće ranjena je Umihana I. Avdić (1939.) – metkom iz snajpera, ispaljenim iz pravca srpskih položaja na brdu Vis.¹⁴⁴ Vezano za ovaj događaj, SJB Gračanica je Višem javnom tužilaštvu u Tuzli dostavila izvještaj protiv NN lica o počinjenom krivičnom djelu ratni zločin protiv civilnog stanovništva.¹⁴⁵

1. oktobar 1992. godine. Na prostoru Grabovca od snajperske paljbe sa lijeve obale Spreče teže ranjen Ćazim A. Salihbašić (1951.), civil iz Gračanice. Imenovani je u trenutku ranjavanja radio na njivi, prikupljajući ljetinu.¹⁴⁶ SJB Gračanica je u vezi ovog događaja Višem javnom tužilaštvu u Tuzli dostavila izvještaj protiv NN lica o

139 EvVMCz, br. 70; reg. 9, p.br. Z/7-1/92, izjava: Z/7-1/1-92; DKRZ GR, reg. 11, *Zapisnici (izjave) o događaju i stradanjima*, MZ Miričina, br. 137/92, 29. 09. 1992. g., str. 2.

140 EvCPR, br. 126 (p.br. C/7-20/92).

141 EvCPR, br. 3 (p.br. C/8-5/92); DKRZ GR, reg. 5, izjave C/8-5/1-92 i C/8-5/2-92. U evidenciji Civilne zaštite stoji drugi datum (07. 12. 1992.).

142 EvCPR, br. 479 (p.br. C/8-43/92); DKRZ GR, reg. 11, Posljedice rata na području mjesne zajednice Lukavica, podatke prikupio: Ivan Matijević (12. 07. 1993.), str. 4.

143 Omaškom dvaput upisan u EvCPR, br. 227 i 354; navodi o okolnostima ranjavanja: DKRZ GR, reg. 11, MZ Miričina, *Zapisnici (izjave) o događaju i stradanjima*, br. 137/92, 29. 09. 1992. g., str. 5, gdje se navodi da je imenovani civil, penzioner. Međutim, u naknadnoj napomeni u EvCPR na oba mjesta stoji da je u Opštinskom sekretarijatu za odbranu evidentiran kao ranjeni vojnik, a kao signatura dosjea navedena je: V/8-35/92. Dosje sa spomenutom oznakom nismo pronašli u građi DKRZ (reg. 3), a imenovani nije upisan ni u EvVMCz. U dokumentu "Evidencija o ranjenim pripadnicima TO" (GMG/SZ92-05, reg. 3, 044) upisan je kao pripadnik Oružanih snaga. Međutim, u *Jedinstvenom registru boraca* Federalnog ministarstva za pitanja boraca i invalida Odbrambeno-oslobodilačkog rata (<<https://registri.fmbi.gov.ba/>> nema podataka o navedenoj osobi.

144 EvCPR, br. 5 (p.br. C/8-10/92); DKRZ GR, reg. 5, izjava C/8-10/1-92.

145 Informacija PU Gračanica, str. 23 (izvještaj podnesen 12. 09. 1992. i dopunjen 31. 01. 1996. godine).

146 EvCPR, br. 056 (p.br. C/10-3/92); DKRZ GR, reg. 5, izjava C/10-3/1-92. Ranjenog Salihbašića izvukla su dvojica boraca 111. brigade, koji su bili u blizini (rejon Karanovačkog mosta).

počinjenom krivičnom djelu ratni zločin protiv civilnog stanovništva.¹⁴⁷

28. oktobar 1992. godine. U Miričini, na Stranicima, u blizini porodične kuće ranjen Omer Š. Lemezović (1941.), zadobivši lakše povrede od rasprskavajuće mitralješke municije (tzv. "kokice"), ispaljene iz pravca Porječine.¹⁴⁸ U vezi s ovim događajem SJB Gračanica je Višem javnom tužilaštvu u Tuzli dostavila izvještaj protiv NN lica o počinjenom krivičnom djelu ratni zločin protiv civilnog stanovništva.¹⁴⁹

11. novembar 1992. godine. U Lukavici, u dvorištu osnovne škole, od rasprskavajuće municije ispaljene iz pješadijskog ili protivavionskog naoružanja ranjen Mehmedalija O. Mešić (1957.), inače ratni direktor škole. Napad se, inače, desio oko 17:30 sati, u vrijeme proširene sjednice Savjeta mjesne zajednice Lukavica, koja se održavala u školskoj zgradi; iznenada se začula pucnjava, razbijena su stakla na prozorima zgrade, te je i sjednica prekinuta, a učesnici su napustili školu (radi sigurnosti, u manjim grupama). Mešić je izašao među posljednjima, a ranjen je između škole i stambene zgrade u Lukavici, skupa s još jednim mještanimom (pripadnikom OS

RBiH).¹⁵⁰ Vezano za ovaj događaj, Višem javnom tužilaštvu u Tuzli podnesen je izvještaj protiv NN lica o počinjenom krivičnom djelu ratni zločin protiv civilnog stanovništva.¹⁵¹

12. novembar 1992. godine. U Miričini je snajperskim hitcem, ispaljenim iz pravca Porječine ranjena Zijada I. Bešić ud. Štilić (1964.), oko 16:15 sati, u trenutku dok se sa suprugom kretala cestom pored željezničke stanice.¹⁵² U vezi ovog događaja SJB Gračanica je Višem javnom tužilaštvu u Tuzli dostavila izvještaj protiv NN lica o počinjenom krivičnom djelu ratni zločin protiv civilnog stanovništva.¹⁵³

19. novembar 1992. godine. Oko 16:05 sati, ispred porodične kuće u Miričini, u blizini magistralne ceste Doboj – Tuzla, snajperskim hitcem ispaljenim iz pravca Porječine lakše je ranjen Meho R. Alić (1906.).¹⁵⁴ Na izlazu iz Miričine, vatrom iz pješadijskog naoružanja teže je ranjen Ešef S. Dedić (1955.) iz Donje Orahovice, pripadnik Civilne zaštite, vozeći traktor prema rodnome selu.¹⁵⁵ U rejonu Duraća, istog dana je ranjen Midhat H. Mujaković (1963.) iz Donje Orahovice, dok je prolazio putem između Donje Orahovice i Do-

147 Informacija PU Gračanica, str. 23 (izvještaj podnesen 12. 09. 1992. i dopunjen 31. 01. 1996. godine).

148 EvCPR, br. 78 (p.br. C/10-8/92); DKRZ GR, reg. 5, izjava C/10-8/1-92; reg. 11, MZ Miričina, 27. 11. 1992. g., *Nastavak (drugi) izjava o događaju i stradanjima usljed ratnih dejstava u MZ Miričina*, str. 1.

149 Informacija PU Gračanica, str. 24.

150 EvCPR, br. 129 (p.br. C/11-12/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava u predmetu. Drugi ranjeni bio je Ejub Čosić, koji je upisan u EvCPR (br. 456, p.br. C/11-13/92), ali u naknadnoj bilješci naznačeno je da se radi o vojniku. U izvještaju "Posljedice rata na području mjesne zajednice Lukavica" (13. 07. 1993.), pripremio Ivan Matijević (DKRZ Gr, reg. 11), Čosić se navodi kao ranjeni vojnik.

151 Informacija PU Gračanica, str. 21 i 24 (izvještaj podnesen 12. 09. 1992. i dopunjen 31. 01. 1996. godine).

152 EvCPR, br. 79 (p.br. C/11-10/92); DKRZ GR, reg. 5, izjava C/11-10/1-92.

153 Informacija PU Gračanica, str. 22 i 24 (izvještaj podnesen 12. 09. 1992. i dopunjen 31. 01. 1996. godine).

154 EvCPR, br. 80 (p.br. C/11-11/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava C/11-11/1-92; MZ Miričina, 27. 11. 1992. g. *Nastavak (drugi) izjava o događaju i stradanjima usljed ratnih dejstava u MZ Miričina*, str. 2.

155 EvCPR, br. 17 (p.br. C/11-8/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava C/11-8/1-92. Dedić je, inače, poginuo 08. 04. 1993. godine, zadobivši povrede u eksploziji protivpješadijske mine.

nje Lohinje.¹⁵⁶ U vezi ovih događaja Višem javnom tužilaštvu u Tuzli dostavljen je izvještaj protiv NN lica o počinjenom krivičnom djelu ratni zločin protiv civilnog stanovništva.¹⁵⁷

12. decembar 1992. godine. Puščanim hitcem ranjen je Damir E. Hasinović (1977.) iz Donje Orahovice, zaselak Rijeka. U trenutku ranjavanja nalazio se u blizini osnovne škole, u igri s drugom djecom. U vezi ovog događaja SJB Gračanica je Višem javnom tužilaštvu u Tuzli podnijela izvještaj protiv NN lica o počinjenom krivičnom djelu ratni zločin protiv civilnog stanovništva.¹⁵⁸

17. januar 1993. godine. U Lukavici, u kući u kojoj su stanovali, uslijed vatre iz mitraljeza M84 iz pravca Skipovca, oko 18:15 sati, ranjeni su Sadmir B. Kljunić (1978.) i Esmir B. Kljunić (1983.), djeca iz prognaničke porodice iz Sjenine; u trenutku ranjavanja nalazili su pored prozora.¹⁵⁹

2. mart 1993. godine. U Malešićima od snajperskog metka ranjen Ramo H. Šehić (1929.).¹⁶⁰

5. april 1993. godine. U Miričini, u 13:30 sati, snajperskim hitcima ispaljenim iz pravca Porječine (Rosulje) ranjeni su Aziz I. Husanović (1937.) i Hasib I. Husanović (1941.), koji su u vrijeme ranjavanja obavljali poljoprivredne radove u zaseoku Brezici. Zadobili su rane od rasprskavajuće municije.¹⁶¹ Istoga dana, u 20:10 sati, snajperskim hitcem iz pravca Porječine ubijena je Ajka H. Omerhodžić (1935.), supruga Emina, rodom iz Poljica, stalno nastanjena u Miričini – zaselak Brezici. Pogođena je i teško ranjena ispred porodične kuće, koja se nalazi pored pruge Doboj – Tuzla, blizu mosta preko Spreče; hitno je upućena na Klinički centar u Tuzlu, ali je na putu do Srebrenika podlegla.¹⁶²

18. april 1993. godine. Metkom iz mitraljeza M84 u Lukavici teško ranjen Ervin R. Đogić (1988.).¹⁶³

6. maj 1993. godine. U Lukavici, oko 19:00 sati, metkom iz mitraljeza pogođen Hasib M. Mujkanović (1928.), u dvorištu svoje kuće. Povredama je podlegao 27. maja.¹⁶⁴

156 EvCPR, br. 18 (p.br. C/11-9/92). U naknadno upisanoj napomeni stoji da je isti vojnik; iz Jedinstvenog registra boraca vidljivo je da je imenovani bio u tri navrata pripadnik Armije RBiH. U "Evidenciji o ranjenim pripadnicima TO" (GMG/SZ92-05, reg. 3, 044) – njegovo ranjavanje, međutim, navedenog datuma nije upisano, iz čega zaključujemo da je u trenutku ranjavanja ipak bio civil.

157 Informacija PU Gračanica, str. 22 i 24 (izvještaj podnesen 12. 09. 1992. i dopunjen 31. 01. 1996. godine).

158 Informacija PU Gračanica, str. 22 i 24 (izvještaj podnesen 12. 09. 1992. i dopunjen 31. 01. 1996. godine). Stradali nije evidentiran u EvCPR.

159 EvCPR, br. 236 i 237 (p.br. C/1-4/93 i C/1-5/93), DKRZ Gr, reg. 6, izjava

160 EvCPR, br. 204. U evidenciji Civilne zaštite stoji da je ranjen od gelera granate.

161 EvCPR, br. 81 i 82 (p.br. C/4-1/93 i C/4-2/93); DKRZ Gr, reg. 11, MZ Miričina, *Zapisnici – izjave o događaju i stradanjima usljed ratnih dejstava na području MZ Miričina (peti nastavak)*, 07. 04. 1993., u potpisu: Midhat Alić.

162 EvCPR br. 83 (p.br. C/4-3/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava C/4-3/1-93; reg. 11, MZ Miričina, *Zapisnici – izjave o događaju i stradanjima usljed ratnih dejstava na području MZ Miričina (peti nastavak)*, 07. 04. 1993. U KŠPBCŽR Gr (str. 384) naveden je pogrešan datum pogibije (08. 05. 1993.), isto kao i u evidenciji Civilne zaštite. U Dnevniku događaja SJB Gračanica događaj je zaveden pod br. 143/93, 06. 04. 1993. – po prijavi milicionera (Informacija PU Gračanica, str. 5).

163 EvCPR, br. 283 (p.br. C/4-7/93).

164 EvCPR, br. 142 (p.br. C/5-4/93); DKRZ Gr, reg. 11, *Posljedice rata na području mjesne zajednice Lukavica* (pripremio: Ivan Matijević), 13. 07. 1993. g.

8. maj 1993. godine. U Malešićima (mahala Kovači) metkom ispaljenim iz pravca srpskih položaja na Visu ranjena je Zilka H. Šakić (1953.), zadobila prostrijelnu ranu od metka.¹⁶⁵

23. maj 1993. godine. Metkom iz snajpera u Malešićima je ranjena Rabija M. Halilčević (1939.).¹⁶⁶

26. maj 1993. godine. Snajperskim hitcem u Pribavi ubijena Nura H. Halidović (1936.);¹⁶⁷ istog dana, također u Pribavi, iz snajpera je teže ranjena Hava I. Ahmetašević (1954.).¹⁶⁸

Juni 1993. godine, nenaznačeni datum. U Lukavici snajperskim hitcem ranjen Osman I. Ćosić (1922.). Stradao je kada je išao prema svojoj njivi.¹⁶⁹

1. juli 1993. godine. U Lukavici, metkom iz mitraljeza M84 ranjena Nerminka I. Brkićević (1975.).¹⁷⁰

18. juli 1993. godine. U Lukavici ranjen Hasan H. Hadžić (1942.), zadobio povrede od zrna PAM-a.¹⁷¹

1. avgust 1993. godine. U Donjoj Lohinji od zrna iz PAM-a teže ranjen Habib T. Fehratović (1933.).¹⁷²

3. avgust 1993. godine. U Miričini, ispred porodične kuće u Polju, blizu mosta preko Spreče, oko 17:40 sati snajperskim hitcem iz pravca Porječine pogođen i teško ranjen Salih H. Alić (1919.), koji je podlegao povredama na Kliničkom centru u Tuzli.¹⁷³

22. avgust 1993. godine. Snajperskim hitcem ispaljenim iz pravca Karanovca ubijen Mehmed J. Okić (1964.) iz Stepan Polja, u vrijeme dok je na njivi kupio sijeno.¹⁷⁴

27. avgust 1993. godine. U Pribavi od rasprskavajućeg metka iz snajpera ranjena Tahira Kopačić-Mahmutović (1925.).¹⁷⁵

8. oktobar 1993. godine. Od rasprskavajućeg metka iz PAM-a u Lukavici ranjena Fatima Ćosić (1944.).¹⁷⁶

31. decembar 1993. godine. U Gračnici, u naselju Korića Han, blizu porodične

165 EvCPR, br. 205 (p.br. C/5-6/93); o navedenom događaju u SJB Gračanica formiran je predmet (Informacija PU Gračanica, str. 5).

166 EvCPR, br. 201, bez oznake predmeta; Informacija PU Gračanica, str. 5. U evidenciji Civilne zaštite navedeno prezime *Halilović* i drugi datum ranjavanja (22. 06. 1993.); vjerovatno pogreškom.

167 EvCPR, br. 87 (p.br. C/5-1/93); Informacija PU Gračanica, str. 5.

168 EvCPR, br. 240, bez oznake predmeta; Informacija PU Gračanica, str. 5. Moguće da je istoga dana ranjena i Alma Avdić iz Pribave, koja je u EvCPR (br. 241) upisana odmah iz Have Ahmetašević; u ovome izvoru, inače, ni za jednu nije naveden datum ranjavanja.

169 EvCPR, br. 474 (p.br. C/6-16/93); DKRZ Gr, reg. 11, *Posljedice rata na području mjesne zajednice Lukavica* (pripremio: Ivan Matijević), 13. 07. 1993. g.

170 EvCPR, br. 281 (p.br. C/7-23/93).

171 EvCPR, br. 147 (p.br. C/7-9/93). U dokumentu je, inače, prvobitno upisan datum 31. 01. 1993., ali je iznad dopisan datum kojeg navodimo; da je ranjen u julu, potvrđuje i oznaka predmeta. Osim toga, imenovanog nema na spisku stradalih kojeg u izvještaju pod naslovom *Posljedice rata na području mjesne zajednice Lukavica* donosi Ivan Matijević, zaključno sa 13. 07. 1993. g. (DKRZ Gr, reg. 11). Hasan H. Hadžić je, inače, ranjen i drugi put, 24. 03. 1994. godine, gelerom granate.

172 EvCPR, br. 328 (p.br. C/8-43/93).

173 EvCPR, br. 176 (p.br. C/8-11/93); DKRZ, reg. 6, izjava C/8-11/1-93; reg. 11, MZ Miričina, *Zapišnici (izjave) o događaju i stradanjima usljed ratnih djestava na području MZ Miričina u periodu od 7.5. do 24.8.1993.*, podatke obradio: Midhat Alić.

174 EvCPR, br. 224 (p.br. C/8-38/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava C/8-38/1-93.

175 EvCPR, br. 228 (p.br. C/8-39/93). Po prijavi milicionera – inače, sina imenovane, slučaj je evidentiran i u Dnevniku događaja SJB Gračanica (br. 37/93, 27. 08. 1993. u 18:30 sati).

176 EvCPR, br. 459 (p.br. 10-13/93).

kuće (pored magistralne ceste Doboj – Tuzla) od metka iz mitraljeza M84 ispaljenog iz pravca lijeve obale Spreče ranjen Suad M. Spahić (1986.).¹⁷⁷

3. januar 1994. godine. U Donjoj Lohinji, na cesti u blizini područne osnovne škole, snajperskim hitcem ispaljenim iz pravca Termi pod Ozrenom oko 14:30 sati teže je ranjen Mehmed R. Kamarić (1954.) iz Pribave.¹⁷⁸

6. januar 1994. godine. Na magistralnoj cesti između Donje Orahovice i Donje Lohinje, ispod Durača – kod pilane “Drvoukras”, vatrom iz protivavionskog oruđa ubijeni su Jusuf M. Ibrahimović (1944.) i njegov sin Sanel Ibrahimović (1979.) iz Donje Orahovice (zaselak Rijeka). Stradali su kobnog dana išli u Gračanicu, radi prijave četrnaestogodišnjeg Sanela na konkurs za srednju vojnu školu. Oko 14:00 sati, u povratku, na njih je zapucao neprijateljski PAM iz pravca Kakmuža (Ozren). U prvi mah, skočili su i sklonili se u obližnji potok. Kada se pucnjava stišala, pokušali su se prebaciti na sigurnije mjesto, ali agresorski PAM je ponovo zapucao i obojica su smrtno pogodoeni – najprije Sanel, a odmah zatim i njegov otac Jusuf, koji je sinu priskočio u pomoć.¹⁷⁹ SJB Gračanica o ovom događaju sačinila je službenu zabilješku i formirala predmet.

8. februar 1994. godine. Na magistralnoj cesti Doboj – Tuzla, kod Donje Lohinje (Durača), oko 16:30 sati snajperskim

hitcem ispaljenim iz pravca kamenoloma u Kakmužu ranjen je Ferid O. Begović (1939.), rodom iz Miričine, nastanjen u Lukavcu.¹⁸⁰

13. mart 1994. godine. U rejonu između Lendića i Stjepan Polja rasprskavajućom municijom (iz protivavionskog oruđa) ranjeni su Emina H. Dizdarević (1959.) i njen suprug Hadžib H. Dizdarević (1954.), rodom iz Velike Brijesnice, nastanjeni u Gračanici. Tog dana, oni su krenuli u rodno mjesto, radi posjete porodici u povodu nastupajućeg Bajrama. Kretali su se preko Lendića i Stjepan Polja, a s njima je išlo njihovo dvoje djece (12-godišnja kćerka i 8-godišnji sin), kao i jedan odrasli suputnik, sa svojom malodobnom kćerkom. Kada su izašli na čistinu, prema Stjepan Polju, “najednom je zapucalo, meci su fijukali oko nas...” Hadžib je teže ranjen rasprskavajućom municijom, a odmah potom ranjena je i njegova supruga. Uspjeli su se, sa djecom (koja su, na sreću, ostala nepovrijeđena) izvući do zaklona; njihov suputnik je otišao pozvati pomoć, da bi nakon pola sata pristiglo nekoliko vojnika Armije RBiH, koji su ih izvukli na sigurno, a potom su prebačeni u bolnicu.¹⁸¹

25. marta 1994. godine. Teže povrede od rasprskavajuće municije iz protivavionskog oruđa na cesti u Donjoj Lohinji (kod Durača) zadobio je Vejsil M. Babajić (1941.) iz Miričine, pripadnik Civilne zaštite.¹⁸²

177 EvCPR, br. 193 (p.br. C/12-9/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava u predmetu C/12-9/93.

178 EvCPR, br. 196 (p.br. C/1-3/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava C/1-3/1-94.

179 EvCPR, br. 194 (p.br. C/1-1/94) i 195 (p.br. C/1-2/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava C/1-1/1-94 i C/1-2/1-94; Informacija PU Gračanica, str. 15. Po naknadno prikupljenim obavijestima, agresorski vojnici su vatrom iz PAM-a spriječavali izvlačenje tijela ubijenih – tek kad se smračilo, uspjeli su ih izvući. Pokopani su sutradan, u mezarju Orahovica Rijeka.

180 EvCPR, br. 210 (p.br. C/2-2/94); DKRZ, reg. 7, izjava C/2-2/1-94; reg. 11, MZ Miričina, *Zapisnici (Izjave) o događaju i stradanjima usljed ratnih dejstava na području MZ Miričina u periodu 25.8.1993. do 5.5.1994. godine* (podatke obradio: Midhat Alić), str. 2.

181 EvCPR, br. 222 i 223 (p. br. C/3-1/94 i C/3-2/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u navedenim predmetima; događaj je u SJ Gračanica zaveden u 13:50 sati, pod br. 209/94 (Informacija PU Gračanica, str. 8).

182 DKRZ, reg.9, izjava u p.br. CZ/4-1/94; također podaci iz evidencije Civilne zaštite.

5. april 1994. godine. Od rasprskavajućeg metka iz PAM-a u Lukavici ranjen Suvad I. Mešinović (1982.), dijete iz prognaničke porodice iz Sjenine.¹⁸³

13. april 1994. godine. Snajperskim hitcem ispaljenim iz pravca Porječine, oko 16:15 sati, ranjen je Fuad M. Nukić (1936.) iz Miričine. U trenutku ranjavanja nalazio se u dvorištu svoje kuće, u zaseoku Babljak.¹⁸⁴

18. april 1994. godine. Snajper-
skim metkom na Lendićima ranjena
Esmeralda Tufekčić (1975.) iz Stjepan
Polja.¹⁸⁵

23. april 1994. godine. U 15:20 sati u Miričini je snajperskim hitcem ispaljenim iz pravca Porječine ubijena Muzejra S. Okanović (1950.).U trenutku pogibije nalazila se, skupa sa suprugom u njivi, obavljajući poljoprivredne poslove (sijeta kukuruza).¹⁸⁶

8. maj 1994. godine. U Lukavici metkom iz PAM-a ranjen Muhamed B. Ćosić (1942.).¹⁸⁷

13. maj 1994. godine. Od snajperskih hitaca sa Ozrena u Miričini je ranjeno dvoje civila. Oko 17:40 sati, od rasprskavajućeg metka ispaljenog s položaja VRS na Ilijinoj kosi lakše je ranjena Emina S. Kurtović (1914.), dok se nalazila u svom

[illegible]

*Pismeni koncept javljanja iz studija Radio Gračаницe
za informativni program Raddija Bosne i Hercegovine
(granatiranje 28. 08. 1992.)*

dvorištu, u mahali Mujačići.¹⁸⁸ Istog dana, u 18:05 sati, rasprskavajućim snajperskim metkom ispaljenim s agresorskih položaja u rejonu Mitrovići – Obrežine teže je ranjen Jasmin H. Okić (1980.) iz Miričine, koji se u trenutku ranjavanja također nalazio u dvorištu porodične kuće.¹⁸⁹

183 EvCPR, br. 480 (p-br. C/4-14/94).

184 EvCPR, br. 230 (p.br. C/4-3/94); DKRZ Gr, reg. 11, *Zapisnici (Izjave) o događaju i stradanjima usljed ratnih dejstava na području MZ Miričina u periodu 25.8.1993. do 5.5.1994. godine*, str. 4.

185 EvCPR, br. 314. U ovom dokumentu nije naznačen datum stradanja; isti je naveden prema evidenciji CZ.

186 EvCPR, br. 231 (p.br. C/4-2/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u istom predmetu; reg. 11, *Zapisnici (Izjave) o događaju i stradanjima usljed ratnih dejstava na području MZ Miričina u periodu 25.8.1993. do 5.5.1994. godine*, str. 4. SJB Gračanica o ovom slučaju sačinila je izvještaj (Informacija PU Gračanica, str. 15).

187 EvCPR, br. 488 (p.br. C/5-11/94).

188 EvCPR, br. 352 (p.br. C/5-2/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u predmetu C/5-2/94 ; reg. 11, *Zapisnici (Izjave) o događaju i stradanjima usljed ratnih dejstava na području MZ Miričina u periodu 6.5. do 9.11.1994. godine*, podatke obradio: Midhat Alić, str. 1.

189 EvCPR, br. 353 (p.br. C/5-3/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u predmetu C/5-3/94 ; reg. 11, *Zapisnici (Izjave) o događaju i stradanjima usljed ratnih dejstava na području MZ Miričina u periodu 6.5. do 9.11.1994. godine*, str. 1.

23. maja 1994. godine. U Miričini je teško ranjena Ramza Kovačević (1949.), pogođena protivavionskim zrnom ispaljenim iz agresorskog PAT-a u Porječini. Ranjena je u trenutku dok je sipala vodu na česmi ispred kuće u zaseoku Polje – Lugovi.¹⁹⁰

20. juni 1994. godine. Snajperskim metkom ispaljenim iz pravca Porječine (rejon Rasjeka) lakše ranjena Hašima I. Hatunić (1928.) iz Miričine. Metak ju je pogodio dok je u vrtu uz porodičnu kuću okopavala zasijani grah.¹⁹¹

24. juni 1994. godine. U Gračanici, u 10:25 sati, u krugu "Feringa" od gelera rasprskavajuće municije iz PAT-a ranjen je Hajrudin M. Terzić (1954.) iz Gračanice, radnik ove tvornice.¹⁹²

5. juli 1994. godine. U Donjoj Lohinji ubijen Almir F. Avdić (1982.), pogođen zrn timerom PAM-a ispaljenim iz pravca Ozrena; stradao je u njivi Polje.¹⁹³

29. juli 1994. godine. U Miričini u 19:45 sati snajperskim hitcem ispaljenim iz pravca Porječine (Zasjeka) ranjena Emira B. Kovačević (1955.). U trenutku ranjavanja nalazila se u dvorištu porodične kuće.¹⁹⁴

14. august 1994. godine. U Donjoj Orahovici ranjen Faruk F. Karić (1978.). U trenutku ranjavanja nalazio se u dvorištu porodične kuće, kada je iznenada iz pravca Petrova otvorena rafalna paljba iz mitraljeza M84, pri čemu je imenovanog pogodio jedan metak, nanijevši mu teže povrede. SJB Gračanica je o ovom događaju sačinila službenu zabilješku.¹⁹⁵

28. avgust 1994. godine. U Donjoj Lohinji od zrna PAM-a ispaljenog iz pravca Ozrena teže ranjena Amira H. Fehratović (1967.).¹⁹⁶ U vezi navedenog događaja u Policijskoj stanici Gračanica 2000. godine formiran je predmet.

4. septembar 1994. godine. U Miričini snajperom ubijen Emin A. Omerhodžić (1931.), rodnom iz Poljica, stalno nastanjen u Miričini. Pogođen je i teško ranjen hitcem ispaljenim iz pravca Porječine (Zasjeka), u 18:10 sati, u blizini svoje kuće. Podlegao je povredama u Kliničkom centru Tuzla iste večeri (oko 19:15). SJB Gračanica je o ovom događaju sačinila službenu zabilješku.¹⁹⁷ Godinu i po dana ranije, snajperista VRS sa Ozrena ubio je njegovu suprugu Ajku (pogl. slučaj od 05. 04. 1993. godine).

190 EvCPR, br. 376 (p.br. C/5-4/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u predmetu C/5-4/94; reg. 11, *Zapisnici (Izjave) o događaju i stradanjima usljed ratnih dejstava na području MZ Miričina u periodu 6.5. do 9.11.1994. godine*, str. 2. SJB Gračanica o događaju je sačinila službenu zabilješku (Informacija PU Gračanica, str. 15).

191 EvCPR, br. 375 (p.br. C/6-7/94); Informacija PU Gračanica, str. 16. O ovom događaju SJB Gračanica je sačinila izvještaj.

192 EvCPR, br. 233 (p.br. C/6-2/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u navedenom predmetu.

193 EvCPR, br. 308 (p.br. C/7-1/94); u Dnevniku događaja SJB Gračanica (br. 508/94, 05. 07. 1994. – Informacija PU Gračanica, str. 8), zabilježeno je da je dječak stradao od gelera granate, ali u EvCPR, u evidenciji Civilne zaštite i KŠPBCŽR Gr stoji da je poginuo od zrna PAM-a. U jednom drugom spisku Civilne zaštite kao uzrok ranjavanja navodi se "metak".

194 EvCPR, br. 374 (p.br. C/7-2/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u navedenom predmetu; reg. 11, *Zapisnici (Izjave) o događaju i stradanjima usljed ratnih dejstava na području MZ Miričina u periodu 6.5. do 9.11.1994. godine*, str. 2. O događaju je SJB Gračanica sačinila službenu zabilješku (Informacija PU Gračanica, str. 17).

195 Informacija PU Gračanica, str. 17. Imenovani nije upisan u EvCPR.

196 EvCPR, br. 391 (p.br. C/8-15/94).

197 EvCPR, br. 364 (p.br. C/9-2/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u istom predmetu; reg. 11, *Zapisnici (Izjave) o događaju i stradanjima usljed ratnih dejstava na području MZ Miričina u periodu 6.5. do 9.11.1994. godine*, str. 2-3; Informacija PU Gračanica, str. 17-18. Napomena: u KŠPBCŽR Gr naveden je pogrešan datum pogibije (06. 05. 1994.), ali i pogrešno ime: umjesto Emin stoji "Emil". Da stvar bude gora, u tom obliku je upisano i na Centralno spomen-obilježje 1992.-1995. u Gračanici, kao na Spomen-obilježje civilnih žrtava.

10. oktobar 1994. godine. Od rasprskavajuće municije iz PAT-a teže ranjen Damir M. Alić (1977.) iz Miričine, učenik gimnazije. U trenutku ranjavanja, oko 12:25 sati, kretao se magistralnom cestom Doboj – Tuzla. Hitci od kojih je ranjen ispaljeni su s neprijateljskih položaja na Vrloj strani iznad Kakmuža.¹⁹⁸

9. novembar 1994. godine. U Miričini, u zaseoku Kurtovići, kraj magistralne ceste Doboj – Tuzla (blizu autobusnog stajališta), od snajperskog metka ispaljenog oko 14:00 sati iz pravca Mitrovića (Obrežine) teže je ranjen Zijad Ć. Kurtović (1948.), rodnom iz Rašljeve, stalno nastanjen u Miričini.¹⁹⁹

4. decembar 1994. godine. Metkom iz mitraljeza M84, ispaljenim iz pravca Porječine, u Miričini je ranjen Mehmed M. Alić (1947.). U trenutku ranjavanja (oko 15:20 sati) nalazio se u svom dvorištu, blizu ceste Doboj – Tuzla.²⁰⁰

14. decembar 1994. godine. U Pribavi ranjen Himzo I. Fejzić (1988.), zadobio povredu od metka iz PAM-a.²⁰¹

15. juni 1995. godine. Sa položaja VRS otvorena vatra iz pješadijskog naoružanja po Donjoj Orahovici, pri čemu je teže ranjen civil Meho L. Mujić (1943.). S tim u vezi, SJB Gračanica podnijela je 14. 09.

1995. krivičnu prijavu protiv NN lica Višem javnom tužilaštvu u Tuzli, zbog počinjenog krivičnog djela ratni zločin protiv civilnog stanovništva.²⁰²

20. juni 1995. godine. Metkom ispaljenim iz pravca Ozrena u Donjoj Orahovici oko 14:00 sati ranjena Elvedina F. Selimović (1978.). O ovom događaju SJB Gračanica je izvijestila CSB Tuzla, a dana 24. 08. 1995. podnesena je krivična prijava protiv NN lica Višem javnom tužilaštvu u Tuzli, zbog izvršenog krivičnog djela ratni zločin protiv civilnog stanovništva.²⁰³

29. juli 1995. godine. Prema podacima SJB Gračanica (Dnevnik događaja, br. 441/95), u Miričini je oko 13:30 sati s područja pod kontrolom agresora ranjen Hajrudin Mujić (1940.) iz Orahovice, koji je hitno upućen na Klinički centar Tuzlu, ali je prilikom transporta podlegao. SJB Gračanica je u vezi ovog događaja 14. 09. 1995. godine podnijela krivičnu prijavu protiv NN lica Višem javnom tužilaštvu Tuzla, za krivično djelo ratni zločin protiv civilnog stanovništva.²⁰⁴ Hajrudin Mujić (1940.), rodnom iz Gornje Orahovice, nastanjen u Miričini, nije evidentiran ni jednom popisu žrtava, niti u *Knjizi šehida, poginulih boraca i civilnih žrtava rata*

va rata na Bijelim Poljima. Ako se u KŠPBCŽR Gr potkrala slovna greška, na spomenicima nije smjela, a zaista je neshvatljivo kako se nikome od odgovornih nije učinilo sumnjivim da jedan Bošnjak rođen 1931. godine nosi nemuslimansko ime. U evidencijama Civilne zaštite, inače, stoji ispravno napisano ime: Emin.

198 EvCPR, br. 398 (p.br. C/10-7/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u navedenom predmetu; reg. 11, *Zapisi (Izjave) o događaju i stradanjima usljed ratnih dejstava na području MZ Miričina u periodu 6.5. do 9.11.1994. godine*, str. 3.

199 EvCPR, br. 399 (p.br. C/11-1/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u navedenom predmetu; reg. 11, *Zapisi (Izjave) o događaju i stradanjima usljed ratnih dejstava na području MZ Miričina u periodu 6.5. do 9.11.1994. godine*, str. 3; o događaju je SJB Gračanica sačinila službeni zabilješku (Informacija PU Gračanica, str. 18).

200 EvCPR, br. 403 (p.br. C/11-1/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u navedenom predmetu; reg. 11, *Zapisi (Izjave) o događaju i stradanjima usljed ratnih dejstava na području MZ Miričina u periodu 6.5. do 9.11.1994. godine*, str. 3. Prema izvještaju SJB Gračanica (Informacija PU Gračanica, str. 19), ranjen je metkom iz snajpera.

201 EvCPR, br. 400 (p.br. C/12-1/94).

202 Informacija PU Gračanica, str. 10.

203 Informacija PU Gračanica, str. 10.

204 Informacija PU Gračanica, str. 11.

Gračanica, knjizi-nekrologiju Udruženja Civilnih žrtava rata i *Bosanskoj knjizi mrtvih*. Dodatnom provjerom kod nadležnog matičara ustanovljeno je da je imenovani zaista navedenog datuma ubijen iz snajpera u Miričini.²⁰⁵ Riječ je, dakle, o civilnoj žrtvi rata čije ime je ostalo nezabilježeno u svim ranijim evidencijama, nekrologijima i spomen-obilježjima.

30. avgust 1995. godine. U Gračanici hitcem iz snajpera ranjen Dženan Kikić (1976.), prognanik iz Doboja.²⁰⁶

Nenaznačenog datuma od snajpera je u Pribavi ranjena Alma Avdić (1960.), rodom iz Biberovog Polja.²⁰⁷

Uz prethodno navedene slučajeve, o kojima postoji nešto više podataka, u *Evidenciji poginulih i ranjenih civila* (EvCPR) zabilježena su ranjavanja još nekih osoba, za koje je navedeno da su zadobili povrede "od metka", ali okolnosti ranjavanja nisu bliže opisane. S obzirom da se u pravilu radi o licima iz mjesnih zajednica spomenutih u uvodnom dijelu ovog poglavlja, držimo da je barem dio njih zadobio povrede od snajpera, ali dok ne budemo u prilici potvrditi tu pretpostavku, dužni smo biti na oprezu. Navodimo u nastavku i ta imena:

18. juli 1992. godine. U Stjepan Polju ranjen Atif M. Ibrahimović (1989.), zadobio lakšu povredu od metka.²⁰⁸

5. oktobar 1992. godine. U Lukavici (mahala Prnjavor) ranjen Adnan E. Ćurić (1985.), zadobio povredu od metka.²⁰⁹

Nenaznačenog datuma 1992. godine: u Lukavici ranjen Ibrahim J. Čeliković (1942.), povreda ruke od metka.²¹⁰

3. februar 1993. godine. U Lukavici (mahala Prnjavor) ranjen Fuad B. Aljić (1983.), zadobio povredu od metka.²¹¹

18. april 1993. godine. U Malešićima ranjen Husejn M. Tukić (1949.), pripadnik Civilne zaštite; zadobio je lakšu povredu od metka.²¹²

27. juni 1993. godine. U Lukavici od metka ranjena Mirsada H. Devedžić (1973.), "u vrijeme dok se nalazila na putu".²¹³

10. oktobar 1993. godine. U Lukavici ranjena Ajša S. Kruškić (1948.), zadobila povredu noge od metka.²¹⁴

12. decembar 1993. godine. U Donjoj Orahovici ranjena Saima I. Dedić (1953.), zadobila težu povredu od metka.²¹⁵

205 Hajrudin Mujić je upisan u Matičnu knjigu umrlih za matično područje Miričina, str. 126, red. br. 9.

206 EvCPR, br. 497 (p.br. C/8-7/95).

207 EvCPR, br. 241, bez oznake predmeta. I u drugim dokumentima Komisije, uključujući konačni spisak žrtava, dostavljen Okružnoj komisiji, ne navodi se datum stradanja imenovane.

208 EvCPR, br. 315, oznaka predmeta nije upisana, kao ni datum ranjavanja; gore navedeni datum se daje prema evidenciji Civilne zaštite.

209 EvCPR, br. 442 (p.br. C/10-10/92); dosije nije sačuvan ili nije sačinjen.

210 EvCPR, br. 472; nije naznačen broj predmeta.

211 EvCPR, br. 275.

212 EvCPR, br. 202 (p.br. C/4-5/92). U evidenciji Civilne zaštite kao datum ranjavanja je naveden 07. 04. 1993.

213 EvCPR, br. 269 (p.br. C/7-21/93); tu vjerovatno greškom stoji da je imenovana stradala "ranjena u nogu od gelera granate". U dokumentu *Posljedice rata na području mjesne zajednice Lukavica* (pripremio: Ivan Matijević), 13. 07. 1993. g. (DKRZ Gr, reg. 11) navodi se da je ranjena od metka.

214 EvCPR, br. 262. Kao broj predmeta u EvCPR upisan je C/10-10/93 – očito omaškom, jer je dosije pod istom oznakom (DKRZ Gr, reg. 6) vezan za drugu osobu.

215 EvCPR, br. 320; oznaka predmeta nije upisana.

14. septembar 1994. godine. U Miričini ranjen Meho Š. Hadžimerović (1942.) iz Rašljeve, zadobio povredu od metka.²¹⁶

31. decembar 1994. godine. U Pribavi ranjena Zumra M. Tahirović, zadobivši povredu od pušcanog metka.²¹⁷

Nenaznačenog datuma, od metka je ranjen Asmir I. Avdić (1983.) iz Babića.²¹⁸

*

Od djelovanja agresora snajperskom, mitraljeskom i protivavionskom vatrom protiv civila je, prema raspoloživim podacima, ukupno **ubijeno 13 osoba**, od toga 4 žene i dva djeteta (maloljetnika). **Ranjeno je 57 osoba**, uključujući 20 žena i 11-ero djece i maloljetnika. *Još 11 osoba ranjeno je od metka* (od toga 4 žena i 4-ero djece), ali u dostupnim izvorima bliže okolnosti ranjavanja nisu opisane.

3.3. Ubijanje i ranjavanje civila u granatiranjima naselja i civilnih objekata

Od samog početka rata, Gračanica je izložena neselektivnim artiljerijskim napadima i razaranjima, u kojima je stradao velik broj civila. Isto vrijedi i za sva naselja općine Gračanica – u prvom redu ona koja su se nalazila u južnom dijelu općine Gračanica, na obodu Sprečkog polja. Već u prvim artiljerijskim napadima na grad i okolna sela (19., 23. i 25. maja 1992. g.), na meti su se našle džamije, Dom zdravlja, autobuska stanica, stambene zgrade i pri-

vatne kuće. Takvi napadi ponavljali su se i kasnije, mnogo puta, sve do kraja rata.²¹⁹

Artiljerijski napadi na civilne ciljeve, uključujući zdravstvene ustanove, vjerske objekte, spomenike kulture i civilnu infrastrukturu na području Gračanice i okoline posebna je istraživačka tema, kojoj ćemo se posvetiti nekom drugom prigodom. U ovome radu, pak, bavimo se isključivo stradanjem civilnog stanovništva. Inače, u početku rata, znatan broj civila bio je evakuiran iz grada i većine sela u dolini Spreče u nešto sigurnija naselja (Gornja Miričina, Rašljeva, Gornja Orahovica, Vranovići, Škahovica, Doborovci itd.), a dio je upućen u izbjeglištvo, u Republiku Hrvatsku. Međutim, kako je rat odmicao, život nije mogao stati; ljudi su se vraćali u domove, pokušavajući se prilagoditi surovim ratnim uslovima. Nažalost, do kraja rata, više stotina njih je izgubilo život ili su lakše i teže ranjeni od glera granata – u namjernim i neselektivnim artiljerijskim napadima na civilna naselja.

U nastavku, spomenut ćemo dokumentirane slučajeve, hronološkim redom.²²⁰

19. maj 1992. godine. U granatiranju Gračanice ranjen Musić A. Zahid (1943.) iz Gračanice, civil, pripadnik Civilne zaštite, pred zgradom u kojoj je stanovao – u trenutku kada je upućivao stanovnike zgrade i susjednih kuća u sklonište.²²¹

23. maj 1992. godine. Pri ulasku u sklonište u osnovnoj školi "M. T. Učo" (danas

216 EvCPR, br. 392 (p.br. C/9-3/94).

217 EvCPR, br. 402 (p.br. C/12-3/94).

218 EvCPR, br. 6.

219 Prema podacima Biroa za istraživanje rata i ratnih stradanja Gračanica, uže gradsko područje granatirano je: 18., 19., 23. i 25. maja, 23. i 27. juna, 2., 4., 5., 9., 11., 16., 20.-26. i 31. jula, zatim 1.-31. avgusta (svaki dan), 10. i 11. septembra; 2., 6., 15. i 24. oktobra, 6.-10., 15., 18., 22., 26. i 27. novembra, te 21., 22., 23., 27. i 30. decembra, kao i na novu, 1993. godinu ("Izveštaji o granatiranjima grada i opštine Gračanica zabilježeni u Centru za istraživanje zločina", Gračanica 1993. – GMG/SZ92-05, reg. 9).

220 Uz slučajeve stradanja stanovnika Gračanice na prostoru općine Gračanica, evidentirali smo i tri slučaja stradanja stanovnika ove općine u granatiranjima gradova i mjesta na drugim općinama, kao i više slučajeva u kojima su žrtve granatiranja naselja na općini Gračanica bile sa prostora drugih općina.

221 DKRZ Gr, reg. 11, EvVMCz, br. 3; reg. 9, izjava Z/5-2/1-92.

Druga osnovna škola), poginula dva civila: Ibro J. Valjevac (1931.), te Ibrahim M. Huremović (1927.), obojica iz Gračanice.²²² U istom granatiranju ranjeno je još dvoje civila: Amir H. Gušo (1950.) i Mersija A. Gušo (1957.), koji su zbrinuti u ratnoj ambulanti u Sokolu.²²³

24. maj 1992. godine. Od gelera granate u Miričini ranjena Hazemina I. Kovačević (1961.). U trenutku ranjavanja, oko 18:30 sati, radila je u vrtu, a granata je pala na udaljenosti od oko 50 m od stradale.²²⁴

25. maj 1992. godine. Cjelodnevno (ne)selektivno granatiranje Gračanice i susjednih naselja – jedno od najintenzivnijih u toku cijelog rata. U Gračanici, u mahali Hajdarevac poginuo Osman A.

Brkić (1939.), rodom iz Piskavice, stalno nastanjen u Gračanici. Smrtno je pogođen gelerom granate, kada se iz skloništa zaputio do svoje kuće po hranu.²²⁵ U ulici Zabrijeg (između mahala Čiriš i Javor) od gelera granate smrtno je stradala Hanifa H. Kavazović (1950.).²²⁶ Istog dana, u različitim dijelovima grada, ranjeno je (teže ili lakše) pet civila. Kod Doma zdravlja gelerima granate ranjeni su Zaim S. Topić (1914.) i njegov sin Sakib (1952.); granata je pala u njihovu neposrednu blizinu dok su se kretali ka skloništu.²²⁷ U mahali Stubo teže je ranjen Kasim M. Isanović (1938.) iz Gračanice (Malta), koji se u trenutku pada granate tu zatekao u prolazu.²²⁸ U mahali Lipa ranjen je Osman A. Mulić

222 EvCPR, br. 40 i 100, (p.br. C/5-1/92 i); DKRZ Gr, reg. 5, izjave u navedenom predmetu.

223 Faruk Delić, GG 43, 94. Ranjavanje ovo dvoje civila nije zabilježeno u Evidenciji CPR, niti u drugoj dokumentaciji Biroa za istraživanje rata i ratnih stradanja, a također ni u evidencijama Civilne zaštite.

Inače, u EvCPR (br. 36, p.br. C/5-6/92) upisana je i Safeta Isić (1916.) iz Gračanice. Uz njezino ime u rubrici "datum ranjavanja" stoji 22. 05. 1992. godine, ali podaci o okolnostima ranjavanja nisu naznačeni; dosije također nije sačuvan ili nije formiran. Čini se da je podatak o stradanju ove osobe preuzet iz izvještaja SJB Gračanica (br. 18-7/02-23-230.5-180/02 od 14.07.1992., upućenog Višem javnom tužilaštvu Tuzla (kopija u DKRZ Gr, reg. 10, br. 07/92), gdje doslovno stoji: "Dana 22. 05. 1992. godine, povrijeđena je Isić Safeta rođena 1916. godine, ostali podaci nepoznati iz Gračanice...". Prema "Hronologiji događaja 22.05.1992. godine", sačinjenoj u komandi OpŠTO Gračanica (GMG/SZ92-05, reg. 2, 014/1), tog dana nisu zabilježeni artiljerijski napadi na ovaj grad niti teži sigurnosni incidenti, tako da okolnosti ranjavanja, odnosno povređivanja imenovane ostaju nepoznate. No, u "Spisku ranjenih civila na općini Gračanica", kojeg je Biro za istraživanje rata i ratnih stradanja dostavio Koordinacionom birou humanitarnih društava općine Gračanica (br. 25/92, 28. 10. 1992.) – za Safetu Isić se navodi da je ranjena 23. 05. 1992. godine. Međutim, imenovane nema u spiskovima teže i lakše ranjenih civila, koji su kao prilog uz izvještaj Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Gračanica dostavljeni Okružnoj Komisiji u Tuzli (br. 07/96, 07. 03. 1996.).

224 EvPRC, br. 071, pr. C/5-10/92; dosije sa izjavom u: DKRZ Gr, reg. br. 5; podaci također i u: DKRZ GR, reg. 11, *Zapisnici (izjave) o događaju i stradanjima*, MZ Miričina, br. 137/92, 29. 09. 1992. g., str. 1-2.

225 EvPRC, br. 39 (p.br. C/5-4/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjave C/5-4/1-92 i C/5-4/2-92.

226 EvCPR, br. 038 (p.br. C/5-5/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava br. C/5-5/1-92. Istom prilikom ranjen je i njen nevjenčani suprug Rukib R. Durmić (1944.), koji je kasnije i dao izjavu o okolnostima stradanja imenovane. F. Delić u citiranom prilogu (*Listajući ratnu bilježnicu*, 96), bilježi da je u ratnu ambulantu Soko navedenog datuma dovežen "Durmić Rukib, civil iz Gračanice, ranjen u Čirišu kod Bahrijine pekare, gelerom granate u lijevu nogu". No, Durmić je u to vrijeme formalno bio pripadnik Teritorijalne odbrane RBiH, odnosno RjŠTO Gračanica, te je kao ranjeni pripadnik Oružanih snaga zabilježen i u Evidenciji VMCz (br. 6, predm. br. V/5-41/92), kao i u drugim evidencijama (npr. "Evidencija o ranjenim pripadnicima TO", SZ92-95/DZ, 044, gdje je upisan pod red. br. 20, kao pripadnik RjŠTO Gračanica, kako u napomeni stoji, "po izjavi k-danta RjŠTO"). U trenutku ranjavanja nije bio na dužnosti. Na sačuvanim fotografijama (koje je 25. 05. 1992. snimio: Faruk Delić), imenovani je u civilnoj odjeći.

227 EvCPR, br. 32 i 33 (p.br. C/5-2/92); DKRZ Gr, Reg. 5, izjava C/5-2/1-92.

228 EvCPR, br. 41 (p.br. C/5-11/92); DKRZ Gr, Reg. 5, izjava C/5-11/1-92.

Posljedice granatiranja Lukavice - oštećeni objekt mjesne ambulante

(1933.), od granate koja je pala u dvorište susjedne kuće;²²⁹ u istoj mahali je ranjen i Vejsil H. Grbić (1945.), pripadnik Civilne zaštite.²³⁰ Još dva civila stradala su u susjednim mjesnim zajednicama. U Stjepan Polju od gelera granate lakše je ranjen Alija H. Ibrišević (1931.).²³¹ U Pribavi, gelerima

granate ranjen je Osman B. Muftić (1941.), pripadnik Civilne zaštite, u trenutku dok je nosio hranu za civile u skloništu.²³² Po nekim procjenama, na samu Gračanicu (ne računajući okolna naselja) tog dana je palo više stotina granata. Broj civilnih žrtava zacijelo bi bio mnogo veći da nije donesena

229 EvCPR, br. 34 (p.br. C/5-7/92); DKRZ Gr, Reg. 5, izjava C/5-7/1-92. U napomeni u EvCPR stoji da je imenovani "umro prirodnom smrću". U knjizi-nekrologiju Udruženja CŽR (*Civilne žrtve rata 1992-1995 god. i stradali od MES-a do 2010 god.*), na str. 99, imenovani je upisan kao žrtva rata, s naznakom "poginuo 1993. godine u Gračanici, pogođen gelerima neprijateljske granate". Očigledno je u u pitanju greška (do koje je vjerovatno došlo zbog činjenice da je imenovani bio teže ranjen 24. 05. 1992.). Uvidom u evidenciju obavljenih dženaza (br. 65/93, u Medžlisi Islamske zajednice Gračanica), vidi se da je Osman A. Mulić preminuo prirodnom smrću. Dženaza je, inače, obavljena 14. 07. 1993. godine, a pokopan je na Režićima.

230 EvCPR, br. 35 (p.br. C/5-3/92), također i dokumentacija CZ.

231 EvCPR, br. 131 (p.br. C/5-12/92); DKRZ Gr, Reg. 5, izjava C/5-12/1-92. U EvCPR pod br. 128 upisano je i ranjavanje Alije Ibriševića, sina Bajre (1930.), dok se u prvom slučaju kao ime oca navodi Hasan. Alija B. Ibrišević je zaveden pod predmetom C/9-3/92, a kao datum stradanja je naveden 18. 09. 1992. godine; u omotu predmeta i u samoj izjavi to je rukom ispravljeno u "23. maj 1992. godine". Iz konteksta izjave, odnosno opisa događaja zaista se razumije da svjedok govori o maju 1992. godine, i to prije 25. maju nego 23. (s obzirom da se spominje cjelodnevno granatiranje Stjepan Polja). Izgleda da je zabilježena izjava o ranjavanju u maju greškom umetnuta u predmet koji se odnosi na ranjavanje Alije (Bajre) Ibriševića 18. 09. 1992. (pogl. navedeni datum).

232 DKRZ Gr, reg. 11, EvVMCz, br. 41; Reg. 9, izjava u p.br. Z/5-3/92; F. Delić, *Listajući ratni bilježnicu*, 96.

odluka o evakuaciji civilnog stanovništva u nešto sigurnije mjesne zajednice (veći broj žena i djece je, osim toga, prethodno upućen u izbjeglištvo, u Republiku Hrvatsku).

2. juli 1992. godine. U Odžaku od gelera granate poginuo Velji N. Kasumi (1953.), rodom iz Podujeva (Kosovo), prije rata stalno nastanjen u Donjoj Orahovici. Imenovani se vraćao sa privremenog rada iz Njemačke, zatekavši se u Odžaku skupa sa petnaestak drugih osoba s područja općina Gračanica, Srebrenik i Gradačac, koji su se također vraćali iz inostranstva.²³³

5. juli 1992. godine. U Stjepan Polju gelerima granate, ispaljene sa srpskih položaja, ubijena djevojčica Fikreta O. Mešić (1981.), rodom iz Svjetlice, koja je u ovome selu boravila u izbjeglištvu; stradala je igrajući se u dvorištu kuće u kojoj je bila smještena njena porodica, od granate koja je pala u neposrednu blizinu.²³⁴ Istog dana teže je ranjena Mevlia H. Avdić (1953.), ispred porodične kuće, od gelera granate koja je pala u neposrednoj blizini.²³⁵ U

Gračanici, u mahali Javor, gelerima minobacačke granate koja je pala u dvorište kuće ispred koje su se nalazile, lakše su ranjene Nura R. Musić (1931.), te Alma H. Musić (1989.) i Šemsa S. Durmić (1974.).²³⁶ U rejonu brda Hurije, istočno od Gračanice, ranjen je civil Ahmet S. Čajić (1925.), koji se tu zatekao radeći na njivi.²³⁷

1. avgust 1992. godine. Od gelera minobacačke granate 82 mm, ispaljene oko 16:40 sati iz pravca Ilijine kose na Ozrenu, lakše je ranjen Safet H. Kurtović (1938.) iz Miričine.²³⁸

5. avgust 1992. godine. U posljedopodnevnom satima (oko 18:20), u Stjepan Polju od gelera granate poginuo je Omer O. Dedić (1981.). Stradali dječak je čuvao kravu kod mjesne osnovne škole, blizu također napuštenog rova kojeg su u početku rata koristili pripadnici TO RBiH. Minobacačka granata koja ga je usmrtila pala je u neposrednu blizinu.²³⁹

233 EvCPR, br. 29 (p.br. C/7-9/92).

234 EvCPR, br. 109 (p.br. C/7-4/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava C/7-4/1-92.

235 EvCPR, br. 89 (p.br. C/7-5/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava C/7-5/1-92.

236 EvCPR, br. 37, 44 i 45 (p.br. C/7-1/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava C/7-1/1-92; Informacija PU Gračanica,

237 EvCPR, br. 46 i 133 (p.br. C/7-2/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava C/7-2/1-92. Tog dana je na Hurije ispaljeno više granata sa ozrenske strane. Na ovome uzvišenju su se nalazili položaji Armije RBiH, što u izjavi datoj Birou za istraživanje rata i ratnih stradanja Gračanica navodi i sam stradali.

238 EvCPR, br. 077 (p.br. C/8-16/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava C/8-16/1-92; DKRZ GR, reg. 11, *Zapisnici (izjave) o događaju i stradanjima*, MZ Miričina, br. 137/92, 29. 09. 1992. g., str. 4.

239 EvCPR br. 91 (p.br. C/8-3/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava C/8-3/1-92; reg. 10, br. 13/92, Izvještaj Opštinskog sekretarijata za unutrašnje poslove Gračanica, br. 18-7/02-23-230.1-243/92, upućen Višem javnom tužilaštvu Tuzla, 17. 08. 1992. (fotokopija). Senahid Kahrmanović, ratni predsjednik MZ Stjepan Polje, u memoarskoj knjizi *Moja zona odgovornosti* (Gračanica: BZK "Preporod", 2008., 159-156) bilježi podatke o pogibiji ovog djeteta. U vrijeme događaja, trajao je sastanak Savjeta MZ, koji je naglo prekinut snažnom detonacijom granate, nakon koje su prisutni istrčali van – prema mjestu odakle se čuo plač. "Tamo ispod velike breze na uglu školskog dvorišta pored puta, poginuo je Dedić Omera Omer, dječak od devet godina." – zabilježio je Kahrmanović u svom ratnom dnevniku, čije dijelove citira u spomenutoj knjizi. – "Sjedio je čitajući crtani roman. Krava koju je čuvao pasla je travu po igralištu. Pogodak je bio direktan. Dijete je bilo cilj neprijatelju, tu sumnje nema... Na tom mjestu je ranije bila vojnička utvrda, napravljena pred početak rata kao zaklon za ljude na noćnim stražama. Oдавно tu vojske nije bilo, a mjesto zločina je u optičkoj vidljivosti sa brda iz Boljanica i Karanovca."

6. avgust 1992. godine. Od gelera granate lakše ranjena Šehzada Kovačević (1951.) iz Miričine.²⁴⁰

7. avgust 1992. godine. Od gelera minobacačke granate kalibra 82 mm u Miričini ranjeno četvero civila: Hajdar S. Kurtović (1945.), Emin M. Mujić (1939.), Mehmed K. Omerović (1922.) i Hanifa O. Šabuljić (1935.).²⁴¹

9. avgust 1992. godine. U Gračanici, na raskrsnici u naselju Korića Han, od gelera granate smrtonosne povrede zadobio Izudin E. Širbegović (1938.), podlegavši na putu za bolnicu. U trenutku stradanja, oko 17:00 sati, kretao se od bratove do svoje kuće.²⁴² Istoga dana, oko 18:40 sati, u Miričini je tenkovskom granatom, ispaljenom iz pravca Bosanskog Petrovog Sela (zaselak Mitrovići) ubijena Ismeta M. Muminović (1935.) – ispred porodične kuće, u mahali Brda.²⁴³

13. avgust 1992. godine. U Malešićima od gelera granate ranjena Senada H. Delić.²⁴⁴

17. avgust 1992. godine. Od gelera granate u Lukavici ranjena Sehida I. Delić (1940.),²⁴⁵ a u Malešićima Mina R. Muharemović (1951.).²⁴⁶ Istoga dana, u rejonu Duraća na zadatku ranjen (također od gelera granate) pripadnik Civilne zaštite Kasim S. Bašić (1968.), prognanik iz Rudanke – Male Bukovice (općina Doboj), nastanjen u Gračanici.²⁴⁷

18. avgust 1992. godine. U granatiranju Lukavice ubijena Fatima B. Ćurić (1978.), učenica 7. razreda osnovne škole. Djevojčica se kretala glavnom cestom, vraćajući se od tetke, u društvu sa tečišnom i komšinicom (također učenicama), kada je u 20:30 sati u neposrednu blizinu pala granata, od čijih gelera je teško ranjena. Hitno je prebačena u Ratnu bolnicu Soko, gdje je operisana, nakon čega je upućena na Klinički centar u Tuzlu, ali je u putu podlegla povredama. Dženaza je obavljena sutradan, na mezarju Prnjavor.²⁴⁸ Istog dana, u Gračanici je od gelera granate ranjen Zahid M. Jahić (1941.),²⁴⁹ civil, a na području

240 Dokumentacija OpšćZ Gračanica, evidencija poginulih i ranjenih civila i pripadnika CZ, omot za MZ Miričina. Imenovana, inače, nije upisana u EvCPR niti akt MZ Miričina br. 137/92 (29. 09. 1992.).

241 EvCPR br. 73-76 (p. br. C/8-12/92, C/8-13/92, C/8-14/92 i C/8-15/92); DKRZ Gr, Reg. 5, izjava C/8-12/1-92.

242 EvCPR br. 54 (p.br. C/8-4/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava C/8-4/1-92; DKRZ Gr, reg. 10, br. 13/92, Izvještaj Opštinskog sekretarijata za unutrašnje poslove Gračanica, br. 18-7/02-23-230.1-243/92, upućen Višem javnom tužilaštvu Tuzla, 17. 08. 1992. (fotokopija).

243 EvCPR, br. 103 (p.br. C/8-17/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava C/8-17/1-92. *Zapisnici (izjave) o događaju i stradanjima*, MZ Miričina, br. 137/92, 29. 09. 1992. g., str. 5. Prema zabilježenim podacima, stradala žena je, prethodno, radi sigurnosti izbjegla u privremeni smještaj u Seonu kod Srebrenika, a kobnog dana vratila se privremeno kući, po neke zaboravljene stvari.

244 EcCPR, br. 226 (p.br. C/8-44/92). U Dnevniku događaja SJB Gračanica 13. 08. 1992. zaveden je događaj br. 297/92, o granatiranju Gračanice iz pravca Lendića i Ozrena; zabilježeno je da je navodno jedna žena ranjena u Javoru, ali zbog prekida telefonskih veza nije bilo moguće stupiti u kontakt sa Službom hitne medicinske pomoći radi provjere podatka (Informacija PU Gračanica, str. 2).

245 EvCPR, br. 266 (nije naznačen broj predmeta niti u sačuvanoj arhivi postoji dosije). Imenovana se spominje i na spiskovima ranjenih osoba u evidencijama OpšćZ Gračanica.

246 Prema evidenciji Civilne zaštite. Ime navedene ne nalazi se u EvCPR.

247 EvVMCz, br. 192; DKRZ Gr, reg. 9, p.br. Z/8-2/92, izjava Z/8-2/1-92.

248 EvCPR, br. 107 (p.br. C/8-38/92); DKRZ Gr, Reg. 5, dosije C/8-38/92, s dvije priložene izjave.

249 EvCPR, br. 346.

Duraća Sead R. Mujić (1958.) iz Donje Lo-hinje, pripadnik Civilne zaštite.²⁵⁰

19. avgust 1992. godine. U granatiranju Malešića ubijene dvije, a ranjene četiri osobe. Oko 17:00 sati, od gelera granate, ispaljene s neprijateljskih položaja na Visu, koja je pala u dvorište kuće u mahali Kovači, aktiviravši se u krošnji stabla, smrtno je stradao desetogodišnji Hasib O. Delić (1982.),²⁵¹ a ranjene su: Hava O. Delić (1959.)²⁵² i Senada H. Delić/Mujagić /?/ (1977.).²⁵³ Toga dana, inače, na spomenuti zaselak je palo dvadesetak minobacačkih granata.²⁵⁴ Istog dana, u Malešićima je smrtno stradao Ibrahim M. Hajrić (1937.), prognanik iz Sjenine, poginuo od gelera granate.²⁵⁵ Navedenog datuma, također, granatirana je i Gračanica. Tog dana od gelera granate ranjene su dvije žene: Hanifica H. Ahmetagić (1961.)²⁵⁶ i Ramiza F. Kamarić (1967.).²⁵⁷

20. avgust 1992. godine. U granatiranju Gračanice, u jutarnjim satima, ubijeno dvoje civila, a jedan je ranjen. U naselju

Korića Han, oko 06:00 sati, gelerima minobacačke granate ispaljene iz pravca Ozrena ubijen je Meho M. Imamović (1928.), u dvorištu porodične kuće, kada je krenuo prema štali radi obilaska stoke.²⁵⁸ U podrumu porodične kuće u mahali Čiriš, preuređenom u sklonište, smrtno je stradala Nura I. Gazibegović (1930.), od gelera granate koja je oko 07:00 sati pala i eksplodirala pored prozora podruma (uništivši drvene trupce koji su, radi zaštite, bili poredani uz prozore).²⁵⁹ Istoga dana, od gelera granate teško je ranjen Suad H. Osmanhodžić (1953.) iz Gračanice.²⁶⁰

21. avgust 1992. godine. U jakom granatiranju Gračanice i okolnih naselja bilo je više žrtava. Agresor je navednog datuma djelovao i teškom artiljerijom (haubicama). U Gračanici, u mahali Varoš, u podrumu kuće u kojoj je porodica uredila improvizirano sklonište, u kasnim poslijepodnevним satima smrtno je stradala dvogodišnja Ivana M. Đorđević (1990.). Djevojčica je pogođena gelerom granate koja je eksplo-

250 EvVMCz, br. 161; DKRZ Gr, reg. 9, p.br. Z/8-3/92; Građa OpŠCZ Gračanica, evidencija stradalih pripadnika CZ.

251 EvCPR, br. 069 (p.br. C/8-28/92); DKRZ Gr, Reg. 5, izjava C/8-28/1-92.

252 EvCPR, br. 225 i 243 (greškom upisana dvaput), p.br. C/8-43/92.

253 Imenovana nije ubijeljena u EvCPR, ali se njeno ranjavanje spominje u izjavi C/8-28/1-92 (DKRZ Gr, Reg. 5); tu se navodi da je ranjena Senada (Halila) Delić. U dokumentima Civilne zaštite (Građa OpŠCZ, evidencija stradalih za MZ Malešiće) evidentirano je ranjavanje Senade (Halila) Mujagić. Svakako se radi o istoj osobi, a moguće da se u jednom od spomenutih dokumenata potkrala omaška u prezimenu.

254 Prema istoj izjavi. Inače, navedenog dana, u jutarnjim satima, diverzantska grupa iz sastava Interventnog voda "Munje" iz Malešića, pod komandom Osmana Mehića Tucka, izvršila je uspješan prepad na položaje VRS na Visu, zarobivši veću količinu naoružanja i municije. Napad na Kovače, inače Mehićevu mahal, očigledno je bio agresorska odmazda.

255 EvCPR, br. 170. Kao broj predmeta naznačeno je: "C/8-24/9_"; vjerovatno se radi o grešci, jer je signaturom C/8-24/92 označen predmet druge osobe (sam dosije, inače, nije sačuvan ili nije sačinjen).

256 EvCPR, br. 359 (nije naznačen broj predmeta niti je sačuvan).

257 EvCPR, br. 112 (p.br. C/8-41/92); DKRZ, reg. 5, izjava C/8-41/1-92. Imenovana je ranjena pošavši u sklonište, od granate koja je pala u neposrednu blizinu.

258 EvCPR, br. 49 (p.br. C/8-18/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava C/8-18/1-92; Informacija PU Gračanica, str. 3.

259 EvCPR, br. 55 (p.br. C/8-9/92); DKRZ, reg. 5, izjava C/8-9/1-92; Informacija PU Gračanica, str. 3.

260 EvCPR, br. 51 (p.br. C/8-7/92); u naknadnoj napomeni stavljeno "vojn", ali po uvidu u evidenciju Civilne zaštite vidi se da se radilo o civilnom licu.

dirala u bašči, u neposrednoj blizini.²⁶¹ Istoga dana, u Gračanici je, u mahali Javor, od gelera granate ranjena i Kada B. Halilović (1926.).²⁶² Selo Malešići tog dana pretrpjelo i napade avijacijom: u raketiranju i bombardovanju centra naselja, pred osnovnom školom ubijeno je i ranjeno više lica, pretežno pripadnika Armije RBiH. Među njima je bio i civil, Šaban A. Duraković (1940.), koji je poginuo od gelera avionske bombe. Od gelera granate, pak, ranjena je Sabina H. Oručević (1972).²⁶³ U susjednim Babićima, kod područne osnovne škole (lokalitet Podkunica) od gelera haubičke granate ranjen je Nedžad M. Halilović (1975.).²⁶⁴ Istog dana teže je ranjen i Hasan S. Mustafić (1948.), također gelerom granate.²⁶⁵ U Stjepan Polju, smrtno je stradao Ibrahim O. Mašić (1935.), pripadnik Civilne zaštite – od gelera granate.²⁶⁶

23. avgust 1992. godine. U Lukavici od gelera granate, ispaljene s položaja VRS ranjena Fatima Devedžić.²⁶⁷

24. avgust 1992. godine. Od gelera haubičke granate, ispaljene najvjerovatnije

iz pravca Skipovca na Trebavi smrtno je stradao Damir M. Gopo (1976.) iz Gračanice. Stradali se nalazio s ocem i još nekoliko pripadnika Armije RBiH na području Drijenče, prema Lendićima (kojima su jedinice Armije RBiH ovladale prethodnog dana).²⁶⁸

25. avgust 1992. godine. Od gelera tenkovske granate ispaljene s položaja VRS u rejonu sela Boljanić na Ozrenu, u Stjepan Polju su ubijeni Ramiza H. Ibrahimović (1937.)²⁶⁹ i njen brat, Omer H. Ibrahimović (1944.).²⁷⁰ Granata je pala u dvorište kuće, u mahali Prkuti, a stradala žena se u tom trenutku zadesila pored prozora. U vezi ovog događaja SJB Gračanica je Višem javnom tužilaštvu u Tuzli dostavila izvještaj protiv NN lica o počinjenom krivičnom djelu ratni zločin protiv civilnog stanovništva.²⁷¹

27. avgust 1992. godine. Oko 10:00 sati, od gelera granate ispaljene iz pravca Ozrena, koja je pala u krug fabrike konfekcije "Olimp" u Gračanici, poginuo je Adem O. Tukić (1957.), čuvar u ovom preduzeću,²⁷² a ranjen je Muhamed Taletović.²⁷³ Oko

261 EvCPR, br. 52 (p.br. C/8-1/92); DKRZ GR, reg. 5, izjava C/8-1/1-92. UKŠPBCŽR Gr (str. 364) naveden je pogrešna godina rođenja (1991.), kao i pogrešan datum smrti (25. avgusta 1992. godine). Isti pogrešni podaci su i u knjizi-nekrologiju Udruženja civilnih žrtava rata (str. 29). U predmetu formiranom u Birou za istraživanje rata i ratnih stradanja (DKRZ GR, reg. 5, C/8-1/92) u izjavi oca stradale, kao datum rođenja navodi se 01. 05. 1990., a kao datum pogibije: 21. avgust; isto stoji i u priloženoj potvrdi o smrti, koju je potpisao viši medicinski tehničar Avdo Mašić (u njoj se kao vrijeme smrti navodi "21. 8. 1992. u 18:30 sati"). Dodatnom provjerom je ustanovljeno da je djevojčica rođena zaista 01. 05. 1990. godine. Na Centralnom spomen-obilježju 1992.-1995. stoji pogrešna, 1991. godina, dok je na Spomen-obilježju Civilnih žrtava rata 1992.-1995. na Bijelim Poljima ispravno urezana 1990. godina kao godina rođenja.

262 EvCPR, br. 355.

263 EvCPR, br. 67 (p.br. C/8-24/92; dosije nije sačuvan ili nije sačinjen).

264 EvCPR, br. 4 (p.br. C/8-6/92); DKRZ GR, Reg. 5, izjava C/8-6/1-92.

265 Prema Evidenciji Civilne zaštite; imenovani nije ubilježen u EvCPR.

266 EvVMCz, br. 4 (p.br. C/8-6/92 – Z/8-1/92).

267 EvCPR, br. 451.

268 EvCPR, br. 053 (p.br. C/8-2/92); DKRZ GR, reg. 5, izjava C/8-2/1-92.

269 EvCPR, br. 90 (p.br. C/8-39/92); DKRZ GR, reg. 5, izjava C/8-39/1-92.

270 Nije upisan u EvCPR niti se spominje u dokumentaciji Biroa; navod prema KŠPBCŽR Gr, str. 364.

271 Informacija PU Gračanica, str. 22-23 (izvještaj podnesen 12. 09. 1992. i dopunjen 31. 01. 1996. godine).

272 EvCPR, br. 50 (p.br. C/8-23/92); DKRZ GR, reg. 5, C/8-23/1-92 i C/8-23/1-92.

273 Nije upisan u EvCPR, podatak prema Informaciji PU Gračanica (iz upisa u Dnevnik događaja,

19:10 sati u Pribavi je minobacačkom granatom 82 mm, ispaljenom iz pravca Termi na Ozrenu, ubijeno dvoje civila. Stradali su Džemila S. Dugonjić rođ. Kamarić (1953.)²⁷⁴ i Fadil S. Alihodžić (1960.)²⁷⁵ nadomak skloništa. U vezi oba ova slučaja SJB Gračanica je dostavila izvještaj o počinjenom krivičnom djelu (ratni zločin protiv civilnog stanovništva) Višem javnom tužilaštvu u Tuzli.²⁷⁶

28. avgust 1992. godine. U Donjoj Orahovici, u mahali Bajiči, pancirna tenkovska granata ispaljena iz pravca Bosanskog Petrovog Sela pogodila je kuću Fuada B. Dedića, u kojoj se nalazilo sklonište gdje se u tom trenutku zateklo 15 civila. Granata je probila tri zida kuće i zaustavila se u teme-

lju, ne eksplodiravši.²⁷⁷ U skloništu je, međutim, ubila dvije osobe, dok je od krhotina cigle i betona teže i lakše povrijeđeno još šestero civila. Smrtno su stradali Efimija H. Dedić (1967.)²⁷⁸ i njen sin Armen M. Dedić (1984.)²⁷⁹ Teže je povrede zadobio Denis F. Dedić (1986.)²⁸⁰ a lakše Semir H. Dedić (1990.), Bahrija D. Dedić (1964.) i Evlija Selimović.²⁸¹ Također su povrijeđeni Hasan Dedić²⁸² i Hasib O. Karić (1934.)²⁸³ Istoga dana, na drugim mjestima u selu, u granatiranju je ranjeno još četvero civila: Rukija M. Tubić (1956.)²⁸⁴ Fadil Š. Tubić (1949.)²⁸⁵ te Hasib O. Karić (1934.)²⁸⁶ i Džafer K. Zekić.²⁸⁷ U vezi s ovim događajima, SJB Gračanica je Višem javnom tužilaštvu u Tuzli dostavila izvještaj protiv NN

br. 375/92).

274 EvCPR, br. 102 (p. br. C/8-8/92); DKRZ GR, reg. 5, izjave i zabilješke u predmetu C/8-8/92. Stradala je, inače, prije rata živjela u Puračiću, gdje je bila udata; u vrijeme pogibije bila je nastanjena u Pribavi, kod majke. U KŠPBCŽR Gr, str. 388, pogrešno je navedena godina smrti (1993.), a s pogrešnom godinom je upisana i na Centralnom spomen-obilježju Odbrambeno-oslobodilačkog rata općine Gračanica. Na Spomen-obilježju civilnih žrtava rata na Bijelim poljima stoji ispravna godina (1992.).

275 EvCPR, br. 101 (p. br. C/8-8/92); DKRZ GR, reg. 5, izjave i zabilješke u predmetu C/8-8/92.

276 Informacija PU Gračanica, str. 4. Izvještaj je podnesen 12. 09. 1992., a dopuna izvještaja 31. 01. 1996. g.

277 Prema navodima iz izjave vlasnika kuće (DKRZ GR, reg. 5, predmet C/8-32/92). U nekim dokumentima (kao i KŠPBCŽR Gr) stoji da su stradali zadobili povrede od gelera granate, no radilo se o fragmentima razorenog građevinskog materijala. Da se granata aktivirala, broj žrtava bi bio daleko veći, s obzirom na broj ljudi koji su se nalazili u skloništu.

278 EvCPR, br. 24 (p. br. C/8-21/92); DKRZ GR, reg. br. 5, izjave u predmetima C/8-21/92, C/8-22/92 i C/8-32/92. U EvCPR ime ubijene žene navedeno je kao "Jefimija". Inače, imenovana je bila iz mahale Rijeka u Donjoj Orahovici, iz porodice koja je u ratu pretrpjela tešku tragediju. Naime, život su izgubila i dvojica Efimijine starije braće: Refik H. Mešić (1965.), borac 3. bataljona 111. brigade, koji je nestao 25. 11. 1992. u rejonu Požarika, Gradačac, te Hidajet H- Mešić (1966.), koji je poginuo 25. 09. 1995. u Krtovi na Ozrenu, kao borac manevarske čete 2. bataljona 221. brdske brigade.

279 EvCPR, br. 25 (p.br. C/8-22/92); DKRZ GR, reg. br. 5, izjave u predmetima C/8-22/92 i C/8-32/92.

280 EvCPR, br. 15 (p.br. C/8-32/92); DKRZ GR, reg. br. 5, izjava u predmetu C/8-32/92.

281 EvCPR, br. 19 (p.br. C/8-35/92), br. 20 (p.br. C/8-37/92) i br. 21 (p.br. C/8-36/92).

282 Imenovani nije upisan u EvCPR, ali podaci proizlaze iz izjave u predmetu C/8-32/92 (DKRZ GR, reg. 5).

283 Imenovani nije upisan u EvCPR, podaci prema Informaciji PU Gračanica, str. 23.

284 EvCPR, br. 111 (p.br. C/8-40/92); imenovana je ranjena u zaseoku Turkovići, od gelera minobacačke granate ispaljene iz pravca Bosanskog Petrovog Sela (DKRZ GR, reg. br. 5, izjava C/8-40/1-92).

285 EvCPR, br. 11 (p.br. C/8-30/92).

286 EvCPR, br. 14 (p.br. C/8-31/92).

287 Informacija PU Gračanica, str. 23.

lica o počinjenom krivičnom djelu ratni zločin protiv civilnog stanovništva.²⁸⁸

3. septembar 1992. godine. U Lukavici, u mahali Prnjavor, od gelera granate ispaljene sa položaja VRS oko 9:30 sati teže ranjena Ajša B. Ćurić (1982.), učenica trećeg razreda osnovne škole.²⁸⁹ U trenutku ranjavanja, nalazila se na njivi zvanoj Hasanovača, u vlasništvu porodice, čuvajući stoku; granata u čijoj eksploziji je ranjena pala je na put pored ceste. O ovom događaju Višem javnom tužilaštvu u Tuzli dostavljen je izvještaj protiv NN lica o počinjenom krivičnom djelu ratni zločin protiv civilnog stanovništva.²⁹⁰

18. septembar 1992. godine. U Stjepan Polju gelerima granate ranjen je Alija B. Ibrišević (1930.), u trenutku dok se nalazio u dvorištvu svoje kuće. SJB Gračanica je Višem javnom tužilaštvu u Tuzli dostavila izvještaj protiv NN lica o počinjenom krivičnom djelu ratni zločin protiv civilnog stanovništva.²⁹¹

2. oktobar 1992. godine. U iznenadnom granatiranju Gračanice (bio je pe-

tak – pazarni dan) ubijena su dva civila, a ranjena su trojica. Od gelera granate koja je oko 13:30 eksplodirala kod autobuske stanice poginuli su Ibrahim Tukić (1914.) iz Malešića i Senad Mešić (1955.) iz Svjetliče.²⁹² U eksploziji granate koja je pala na čaršiji, blizu Bijele džamije, ranjen je Ibrahim H. Sumbić (1914.) iz Sokola.²⁹³ U sjevernom dijelu grada, ispred porodične kuće (kod Rukometnog igrališta) gelerima granate teško ranjen Fahrudin Dž. Sulejmanović (1953.).²⁹⁴ Istog dana ranjen je i Fehim Musić (1955.) iz Gračanice.²⁹⁵ SJB Gračanica je Višem javnom tužilaštvu podnijela izvještaj protiv NN lica o počinjenom krivičnom djelu ratni zločin protiv civilnog stanovništva.²⁹⁶

15. oktobar 1992. godine. U granatiranju Gračanice, u svojoj kući u Potok Mahali ranjen Izet Salihbašić, civil.²⁹⁷

19. oktobar 1992. godine. Gelerima granate ispaljene sa srpskih položaja u Lukavici ubijena Esma A. Devedžić – Omerasević (1951.). Poginula je po izlasku iz

288 Informacija PU Gračanica, str. 23 (izvještaj podnesen 12. 09. 1992. i dopunjen 31. 01. 1996. godine).

289 EvCPR, br. 65 (p.br. C/9-2/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjave u predmetu C/9-2/92.

290 Informacija PU Gračanica, str. 21 i 23.

291 EvCPR, br. 128 (p.br. C/9-3/92); Informacija PU Gračanica, str. 23 (izvještaj podnesen 12. 09. 1992. i dopunjen 31. 01. 1996. godine).

292 EvCPR, br. 104 (p.br. C/10-6/92) i 106 (p.br. C/10-7/92); up. DKRZ Gr, reg. 5, izvod iz Knjige dnevnih događaja SJB Gračanica, u predmetima C/10-6/92 i C/10-7/92; Informacija PU Gračanica, str. 4; također: GMG/SZ92-95, reg. 9, Izvještaj o granatiranju šire okoline i centra Gračanice dana 02.10.1992 godine, podnosilac: Saša Sarajlić, 22. 10. 1992. g. U KŠPBCŽR Gr (str. 391) nalazi se samo ime Ibrahima Tukića, dok Mešić nije naveden; za Tukića se navodi je iz Svjetliče, a navedena je i pogrešan datum, odnosno godina smrti (1993.). Pod istom, pogrešnom godinom upisan je i na Centralno spomen-obilježje Odbrambeno-oslobodilačkog rata, te na Spomen-obilježje civilnih žrtava rata na Bijelim poljima.

293 EvCPR, br. 94 (p.br. C/10-1/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava C/10-1/1-92. (U EvCPR je u naknadnoj napomeni naznačeno da je imenovani preminuo 1993. prirodnom smrću).

294 EvCPR, br. 058 (p.br. C/10-4/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava C/10-4/1-92.

295 EvCPR, br. 57 (p.br. C/10-2/92).

296 Informacija PU Gračanica, str. 8 (izvještaj podnesen 12. 09. 1992. i dopunjen 31. 01. 1996. godine).

297 Imenovani nije upisan u EvCPR, podaci prema "Izvještaju o granatiranju opštine i grada Gračanice dana 15. 10., 1992. godine", sastavio Muhamed Hamidović (GMG/SZ92-05, reg. 9). Po istom izvještaju, ulicu Potok Mahala pogodio je 9 minobacačkih granata kalibra 120 mm.

autobusa, kada je krenula prema svojoj kući.²⁹⁸

23. oktobar 1992. godine. Gelerima granate, ispaljene s položaja VRS u Donjoj Lohinji ranjena Amira A. Šestan (1981.).²⁹⁹

10. novembar 1992. godine. U Gračanici, u mahali Stubo, od gelera granate koja je oko 20:40 sati eksplodirala u neposrednoj blizini njihove kuće, ranjeni su Hasib S. Sakić (1946.) i njegova kćerka Selma (1974.), koja je zadobila teške povrede.³⁰⁰ SJB Gračanica je u vezi ovog događaja Višem javnom tužilaštvu u Tuzli dostavila izvještaj protiv NN lica o počinjenom krivičnom djelu ratni zločin protiv civilnog stanovništva.³⁰¹

15. novembar 1992. godine. U Gračanici, u mahali Riječka, od granate ispaljene iz pravca Sočkovca (Ozren), u dvorištu pogođene kuće ranjeni su Mehmedalija I. Topić (1943.), te njegov sin Nihad M. Topić (1975.), koji je zadobio teže povrede.³⁰²

Istoga dana, u Lukavici je od gelera granate ranjena Fatima O. Kljunić (1955.), prognanica iz Sjenine.³⁰³

12. decembar 1992. godine. Od gelera granate ranjena Zijada M. Marmarac (1972.) iz Lukavice, zadobivši višestruke povrede.³⁰⁴

27. decembar 1992. godine. U granatiranju Sokola ranjena Fatima J. Hamidović (1957.), zadobivši višestruke povrede od gelera haubičke granate koja je pogodila stablo u dvorištu njene kuće. Od siline eksplozije veći broj gelera je probio krov i strop kuće, u kojoj se i stradala nalazila.³⁰⁵ U vezi ovog događaja SJB Gračanica je Višem javnom tužilaštvu podnijela izvještaj protiv NN lica o počinjenom krivičnom djelu ratni zločin protiv civilnog stanovništva.³⁰⁶

28. decembar 1992. godine. Od gelera granate u Donjoj Orahovici teške povrede zadobio Adem M. Ibralić (1944.).³⁰⁷

298 Imenovana je dvaput upisana u EvCPR, pod dva prezimena: br. 99 (b.pr. C/10-10/92) kao Ome-rašević (Rašide) Esma, te br. 244 kao Devedžić (Avde) Esma; u oba slučaja je kao datum pogibije naveden 19. oktobar. U naknadnoj napomeni pojašnjeno je da se radi o istoj osobi. U dokumentima Civilne zaštite (OpšCZ Gračanica, "Spisak poginulih ili ranjenih mještana MZ Lukavica u toku rata", 25. 04. 1994.) kao datum smrti naveden je 9. septembar 1992. godine; isti datum sloji i u KŠPBCŽR Gr, str. 268. U izvještaju "Posljedice rata na području mjesne zajednice Lukavica" (13. 07. 1993.), kojeg je sastavio Ivan Matijević (DKRZ Gr, reg. 11), stoji da je imenovana poginula 19. 10. 1992., pod gore spomenutim okolnostima.

299 EvCPR br. 328.

300 EvCPR, br. 59 i 60 (p.br. C/11-2/92 i C/11-3/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava C/11-2/1-92. Selma Sakić je od posljedica ranjavanja ostala trajni invalid. Na liječenju i rehabilitaciji je bila i u Francuskoj, zahvaljujući Dini Čoliću, istaknutom sportisti i humanitarnom djelatniku; o tome: Dino Čolić, *Moje dvije domovine*, Gračanica: Grin, 2011., str. 39-40, također zapis Selme Sakić, u istoj knjizi: str. 180-181.

301 Informacija PU Gračanica, str. 22 (izvještaj podnesen 12. 09. 1992. i dopunjen 31. 01. 1996. godine).

302 EvCPR, br. 61 i 62 (p.br. C/11-7/92); DKRZ Gr, reg. 5, izjava C/11-7/1-92. SJB Gračanica je u vezi ovog događaja Višem javnom tužilaštvu u Tuzli dostavila izvještaj protiv NN lica o počinjenom krivičnom djelu ratni zločin protiv civilnog stanovništva (Informacija PU Gračanica, str. 24).

303 EvCPR, br. 238 (p.br. C/8-40/93).

304 EvCPR, br. 272 (p.br. C/12-3/92).

305 EvCPR, br. 88 (p.br. C/12-2/92); DKRZ, reg. 5, izjava C/12-2/1-92.

306 Informacija PU Gračanica, str. 25 (izvještaj podnesen 12. 09. 1992. i dopunjen 31. 01. 1996. godine).

307 EvCPR, br. 321; u Evidenciji nije naznačen broj predmeta, niti datum stradanja; uvidom u Knjigu protokola hirurških intervencija Ratne bolnice Soko, vidi se da je imenovani hitno operisan navedenog datuma.

Tragedije

POGINULI DRŽEĆI SE ZA RUKE

Beharom prošarano trećaprilsko predvečerje. U Gračanici život teče, rat piše istoriju. Četnici spremni na novi masakr. Ko je sljedeći na redu?

Dvadesetodogodišnji pripadnik Armije RBiH, Mensur Žepić i tri godine mlađa mu zaručnica Hava Ibrčić iz Džakula, su opet zajedno.

Drže se za ruke i misle na Prvi maj, dan kada će pred matičarem kazati sudbonosno "Da". Život je bio pred njima, mladost se ne predaje - ni u surovostima rata.

Odjednom, iznenada, svojsveno saznaju krvnicima Kuradžićeva kova, doljeće razorna ubitačna granata sa ozloglašenog Ozrena. Krik, jauci, krv..., pa tajac. Gasi se život dvoje mladih.

Ponovo tragedija u koci Žepićevih. Uplakao, još seli ne dolazi, Mirsad Žepić, takođe pripadnik Armije RBiH, brat naštradanog Mensura-Meme, govori:

"Ne znam, jednostavno, šta se ovo meni dešava u životu. Sredinom augusta, davne 1974., u teškoj saobraćajnoj nesreći poginuli su mi otac Zaim i majka Šaha. U istom automobilu smo bili ja i moj brat Mensur. Ostali smo živi, odrasli i školovali se, zahvaljujući amidži Alji i strini Mevli. Primili su nas, hranili i odgajali, kao svoje.

Kada je počeo rat, Mensur se vratio sa privremenog ruda iz Njemačke, ostavio marke, i došao

dijete, suprugu, i brata jedino. Pred Hitlerom pomoci iznenada sam se otkrio brata Mensura. Bio je sav u krvi, ali donjih ekstremiteta ni traga. Malo sam, umro je sa osmišljenom na licu, otvorena očija. Njegova djevojka, Hava-Igduha, je nekoliko trenutaka nakon eksplozije, prišla Mirsad Žepić.

Kako oca Osmanu i majci, Fatimi iz Džakula objasniti da više nema njihove Hava, da svađe neće biti, da nikada više na vratima svoje kuće neće vidjeti nesudeno zeta Meme.

Mirsad Žepić stisnuo je zube, stojeći podnosi sve strahote koje su ga pogodile. Bio su ubili saborci, ratni kolege "Fe-ringa" i "Olimpa".

"Svom drugom djetetu daću i samog brata. Zvaće se Mensur ili Mensura. Znao da ovo neće olizvati brata Mema, ali to je sve što mogu učiniti za njega. Time nikada iz sjećanja neće izbrisati njegov dragi lik. Za sedmicu i četvrtinu otici ćemo našim dragim nesuđenim prijateljima u Džakula - da se zajedno isplačemo i podijelimo bol."

Hasan Čatić

Članak o tragediji mladoga para - Mensura i Have (Biljeg vremena, april 1994.)

28. januar 1993. godine. U Lukavici od gelera granate ranjena Suvada O. Mulalić (1972.), zadobivši teže povrede.³⁰⁸

4. februar 1993. godine. U agresorskom granatiranju Doborovaca ubijena je Sanela A. Novalić (1979.). U trenutku pogibije nalazila se na terasi stana stambene zgrade u centru sela, u kojoj su stanovali nastavnici i osoblje mjesne osnovne škole (među kojima je bio i njen otac). Pogođena je gelerima haubičke granate koja je pala pored ceste, oko 9 m od mjesta na kome se nalazila.³⁰⁹

28. februar 1993. godine. Od gelera granate ispaljene sa srpskih položaja na Vrloj strani (Ozren) u Donjoj Lohinji ubijena

Ajiša I. Smajilbašić (1975.), učenica srednje ekonomske škole, a teže ranjena njena majka Sadika I. Smajilbašić (1954.).³¹⁰

3. mart 1993. godine. Gelerima granate u Lukavici ranjeni Osman H. Čosić (1933.) i Šerifa O. Delić (1936.).³¹¹

23. mart 1993. godine. Od gelera granate ranjen Nijaz N. Delić (1975.) iz Škahovice.³¹²

24. mart 1993. godine. U granatiranju Džakula stradalo četvero civila iz Srednje Zelinje (općina Gradačac). Oni su se, oko podneva, zadesili na lokalitetu Bašin Sat u Džakulama, kada je na to mjesto pala agresorska granata ispaljena iz Gornjeg Skipovca. U eksploziji je ubijen Ago I. Berbić (1971.), dok su teže ranjeni: Nusreta I.

308 EvCPR, br. 66 (p.br. C/1-2/93).

309 EvCPR, br. 9 (p.br. C/2-2/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava u predmetu C/2-2/93. Prema istoj izjavi, na ulici, svega 3 m od mjesta udara granate, nalazile su se dvije mlađe djevojčice - Sanelina sestra i njena drugarica; srećom, bile su iza jednog automobila, koji ih je zaštitio od gelera, tako da su prošle bez povreda (izjavu dala: Ljubica Kovač, sekretar u mjesnoj osnovnoj školi i očevidac, zabilježeno 10. 02. 1993. godine).

310 EvCPR, br. 7 i 8 (p. br. C/2-3/93 i C/2-4/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjave u navedenom predmetu.

311 EvCPR, br. 458 (p.br. C/3-4/93) i 265 (p.br. C/3/3/93).

312 EvCPR, br. 242; kao broj predmeta naveden C/3-2/93, ali je pod tim brojem dosije za slučaj od 24. marta.

Abadžić Berbić (1972.), Ramo H. Abadžić i Vahid A. Subašić (1969.).³¹³

24. april 1993. godine. U granatiranju Gračanice ranjen Nedim H. Kujundžić (1978.), ulica Potok Mahala, pogođen gelerima granate koja je udarila u susjednu kuću.³¹⁴

Maj 1993. godine, nenaznačeni datum: U Lukavici od gelera projektila iz "Boforsa" ranjen Hasib H. Kruškić (1949.).³¹⁵

6. maj 1993. godine. U Stjepan Polju od gelera granate ranjen Fikret H. Mejremić (1957.).³¹⁶

9. maj 1993. godine. U Lukavici od gelera granate ranjen Atif M. Brkićević (1947.).³¹⁷

1. juni 1993. godine. Gelerima granate ispaljene na Lukavicu teško ranjena Fatima S. Hasić (1971.), rodom iz Sjenine.³¹⁸

2. juni 1993. godine. Zabilježeno teže granatiranje granatiranje Gračanice; na grad je palo oko stotinu granata, većinom iz pravca Sočkovca; granatirane su i okolne mjesne zajednice.³¹⁹ Tom prilikom stradalo je više civila. Od gelera granate koja je pala ispred Policijske stanice u Gračanici u jutarnjim satima teško je ranjena Fatima Š. Alić-Mujkanović (1956.), koja se u tom trenutku kretala ulicom; imenovana je zadobila višestruke povrede, kojima je deset dana kasnije podlegla, na Kliničkom centru u Tuzli.³²⁰ Istoga dana, gelerima granate teško je ranjena i Atifa V. Jašarević (1936.), koja je također podlegla povredama.³²¹

313 DKRZ Gr, reg. 6, p.br. C/3-2/93, "Nastradali civili iz Sr. Zelinje u Džakulama 24.03.1993 god." (prepis iz Službene zabilješke SJB Gračanica).

314 EvCPR, br. 342 (p.br. C/4-6/93); GMG/SZ92-95, reg. 9, "Granatiranje grada Gračanice". izvještaj od 29. 04. 1993. godine. Po istom izvoru, tog dana je ranjeno još jedno dijete u mahali Podgaj, ali taj slučaj nije evidentiran u ostalim dostupnim izvorima. Inače, na uže gradsko područje tada je palo 10 minobacačkih granata kalibra 82 i 120 mm (u razdoblju od oko dva sata).

315 EvCPR, br. 478 (p.br. C/5-7/93).

316 EvCPR, br. 310 (broj predmeta nije upisan).

317 EvCPR, br. 484 (p.br. C/5-8/93).

318 EvCPR, br. 246 (p.br. C/6-13/93).

319 GMG/SZ92-95, reg. 9, "Granatiranje grada"; Informacija PU Gračanica, str. 6 (podaci iz Dnevnika događaja, br. 263. 264 i 266).

320 EvCPR, br. 97 (p.br. C/6-4/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava supruge stradale, Bećira Mujkanovića, u predmetu C/6-4/93. Imenovana je u EvCPR upisana pod prezimenom Alić, a u nazivu dosjea i zabilježenoj izjavi kao: "Alić (Mujagić Šabana) Fatima"; na posmrtnici koja je priložena uz izjavu stoji: "Mujkanović (Mujagić) Fatima". U KŠPBCŽR Gr (str. 375 i 378), kao i knjizi-nekrologiju Udruženja ČŽR (str. 62 i 93) imenovana je greškom dvaput upisana: prvi put kao "Mujkanović (žena Bećira) Fatima", pri čemu je navedeno da je "umrla dana 12. 05. 1993. godine... od posljedica ranjavanja dana 03. 05. 1993. godine, pogođena gelerima neprijateljske granate", te drugi put kao "Alić-Mujagić Šabana Fatima", uz napomenu: "Izbjeglica, bliži podaci nepoznati", dok su okolnosti smrti opisane su na identičan način, samo što se umjesto 03. 05. i 12. 05. navodi 02. 06. i 12. 06. 1993. godine. Pored podataka iz EvCPR i sačuvanog dosjea, nedoumice otklanja i upis iz Dnevnika događaja SJB Gračanica (br. 266/93), u kojem se među civilima ranjenim u granatiranju Gračanice 2. juna 1993. spominje i Mujkanović Fatima (Informacija PU Gračanica, str. 6). U knjizi evidencije dženaza, u Medžlisi Islamske zajednice Gračanica, Mujkanović Fatima upisana je pod br. 58/93, uz naznaku da je dženaza obavljena 14. 06. 1993., te da je imenovana ukopana na mezarju Javor.

321 U EvCPR (br. 334, bez oznake predmeta) nije naveden datum stradanja imenovane. U evidenciji Civilne zaštite naveden je pogrešan datum ("03. 05. 1993."), jednako kao i u KŠPBCŽR Gr (str. 375, te u knjizi-nekrologiju Udruženja civilnih žrtava rata, str. 83). Međutim, prema Informaciji PU Gračanica, u Dnevniku događaja SJB Gračanica (događaj zaveden 02. 06. 1993. pod br. 266/93), među civilima ranjenim u granatiranju Gračanice 2. juna zabilježeno je i ime Jašarević Atifa. Ističemo da 3. maja 1993. godine (kao

Od gelera granate koja pala kod Doma zdravlja teško je ranjen Alija R. Dilberović (1957.).³²² U centru grada, kod Robne kuće “Gračanka”, ranjen je Bilal M. Čajić (1945.).³²³ U granatiranju grada ranjeni su i: Nenad B. Vasiljević (1957.),³²⁴ Mustafa O. Hifzefendić (1945.),³²⁵ te Rukija Delić i Ešef Hurtić.³²⁶ Također je ranjen i Fahrudin F. Džafić (1973.) iz Gornje Orahovice.³²⁷

3. juni 1993. godine. Novo granatiranje Gračanice, pri čemu je na grad djelovao i agresorski VBR iz pravca Lipca kod Doboja, ispalivši 12 raketa tipa “grad” (122 mm).³²⁸ Dva projektila pogodila su kuću u mahali Varoš kojoj je stanovala porodica Saliha M. Batalovića (1941.), prognanika iz sela Gornja Grapska kod Doboja. Tom prilikom Salih je teško ranjen.³²⁹

7. juni 1993. godine. Do granate ispaljene s položaja VRS na Lukavicu ranjeni supružnici Sulejman R. Čosić (1936.) i Ajša S. Čosić (1941.).³³⁰

19. juni 1993. godine. U Lukavici od gelera granate ranjen Ramo O. Brkićević (1934.).³³¹

22. juni 1993. godine. U Stjepan Polju eksplozivnim zrnom ispaljenim iz agresorskog “boforsa” ili “prage” ubijena Umihana O. Mehmedović (1935.).³³²

26. juni 1993. godine. U Lukavici, mahala Delići, gelerima granate ranjena Hanifa Omerašević (1939.).³³³ U Donjoj Lohinji ranjena Rabija Dž. Smailbašić (1946.).³³⁴

29. juni 1993. godine. Od gelera granate ranjena Amena Hasić (1973.), rodom iz Sjenine, nastanjena u Lukavici.³³⁵

ni prethodnih dana) nije bilo artiljerijskih napada na grad, niti postoje izvještaji o granatiranjima koje je inače redovito sastavljao Biro/Centar/Komisija za ratne zločine (izvještaji sačuvani u: GMG/SZ92-95, reg. 5). Granatiranje Gračanice ne spominje se ni u izvještajima (javljanjima) koje je Radio Gračanica pripremala za informativni program Radija Bosne i Hercegovine (Knjiga radijskih javljanja za RTV BiH, GMG/SZ92-95). Konačno, svaku dilemu otklanja uvid u knjigu evidencije obavljenih dženaza, u Medžlisu Islamske zajednice Gračanica, u kojoj je Jašarević Atifa upisana pod br. 55; kao datum dženaze navodi se 08. 06. 1993., a kao mjesto ukopa – mezarje Javor. Iz svega se, dakle, može zaključiti da je rahmetli Atifa teško ranjena 2. juna, te da je podlegla povredama u narednih par dana – prije 8. juna, kada je obavljena dženaza.

322 EvCPR, br. 95 (p.br. C/6-1/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava u predmetu. Skupa s Dilberovićem ranjen je i Šefik H. Mulalić (1949.), upisan pod EvCPR br. 338, ali je naknadno naznačeno da je bio vojnik.

323 EvCPR, br. 343, bez oznake predmeta

324 EvCPR, br. 340, bez oznake predmeta; također evidencija Civilne zaštite Gračanica.

325 EvCPR, br. 344, bez oznake predmeta.

326 Podaci iz Dnevnika događaja SJB Gračanica (br. 266/93), Informacija PU Gračanica, str. 6.

327 EvCPR, br. 401 (p.br. C/6-9/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava u navedenom predmetu.

328 GMG/SZ92-95, “Granatiranje grada” (izvještaj o granatiranju 03. 06. 1993.).

329 Stradali nije upisan u EvCPR, podaci prema Informaciji PU Gračanica (str. 15). O navedenom događaju SJB Gračanica formirala je poseban predmet.

330 EvCPR, br. 166 (p.br. C/6-6/93) i br. 261 (p.br. C/6-13/93).

331 EvCPR, br. 246 (p.br. C/6-12/93).

332 EvCPR, br. 309 (oznaka predmeta nije navedena niti postoji sačuvan dosije).

333 EvCPR, br. 448 (p.br. C/6-14/93).

334 EvCPR, br. 327 (p.br. C/6-8/93); u ovom dokumentu kao datum ranjavanja navodi se 10. 06. 1993. godine. Dosije nije sačinjen ili nije sačuvan. Kao uzrok ranjavanja naveden je “geler granate”. U evidenciji Civilne zaštite, pak, stoji da je imenovana ranjena 06. 10. 1993., a kao uzrok povrede stoji: “PAT”. U Dnevniku događaja SJB Gračanica (br. 311/93, 26. 06. 1993. u 12:30 sati) stoji da je “prijavljeno ranjavanje Smajlbašić Refije žena Ševala, r. 1946. iz D. Lohinje od strane agresorske vojske” (Informacija PU Gračanica, str. 6). Po svoj prilici radi se o istoj osobi. Naveli smo datum iz policijske evidencije.

335 EvCPR, br. 449 (p.br. C/6-15/93).

1. juli 1993. godine. U Sokolu, od gelera granate ranjena Edina H. Sumbić (1981.); u trenutku ranjavanja nalazila se ispred porodične kuće.

3. juli 1993. godine. U novom granatiranju Sokola, teže ranjena Hanifa M. Mehanović (1947.), također ispred kuće.³³⁶ Granatirana je i Lukavica, gdje je ranjeno troje djece; od gelera tenkovske granate, ispaljene sa Becnja prema dvorištu u kome su se igrali, tada su ranjeni Ramo O. Hajrić (1978.) i Adil O. Hajrić (1981.), te Rusmira J. Subašić (1984.).³³⁷

5. juli 1993. godine. U Sokolu od gelera granate ubijeno dvoje civila: Alija M. Hamidović (1939.), ubijen ispred svoje kuće, te Mevlia O. Hamidović (1975.), koja je bila teško ranjena, podlegavši povredama 8. jula na Kliničkom centru u Tuzli.³³⁸

7. juli 1993. godine. U Lukavici gelima granate ispaljene s položaja VRS ubijen Salih M. Mešinović (1944.), prognanik iz Sjenine.³³⁹

11. juli 1993. godine. U Gračanici, u eksploziji haubičke granate ispaljene iz pravca Skipovca, koja je pogodila kuću u kojoj je stanovala (ulica između Čiriša i Javora), ranjena je Devleta Hafiskadić-Suljević.³⁴⁰

12. juli 1993. godine. Oko 20:20 sati, u eksploziji granate ispaljene sa srpskih položaja, koja je udarila u temelj kuće porodice Subašić, ubijena je Edina O. Subašić (1968.), a ranjeno je četvero ukućana: Harris S. Subašić (1987.), sin poginule, te Ferid A. Subašić (1937.), Safija Subašić (1940.) i Samira Subašić (1971.).³⁴¹ U trenutku udara granate porodica se nalazila za vječnom, dok je smrtno stradala Edina izašla vani da donese vode.³⁴²

13. juli 1993. godine. U granatiranju Stjepan Polja, kada je na selo sa položaja VRS u rejonu Karanovca (Ozren) ispaljen veći broj granata, ranjeni su civili: Jasmin R. Omerdić (1976.) i Omer R. Omerdić (1955.).³⁴³

15. juli 1993. godine. U granatiranju Malešića ranjeno je troje civila. Teže po-

336 EvCPR, br. 324 (p.br. C/7-18/93).

337 EvCPR, br. 485 (p.br. C/7-30/93) i br. 486 (p.br. C/7-31/93), te br. 455 (p.br. C/7-26/93).

338 EvCPR, br. 113 (p.br. C/7-1/93) i br. 113 (p.br. C/7-2/93). Dosjei nisu оформljeni ili nisu sačuvani. U evidencijama Civilne zaštite stoji da su imenovani poginuli 3. jula; podatak je preuzet i u KŠBPCŽR Gr (str. 380). U EvCPR stoji 5. juli, kao i u drugim dokumentima Biroa/Centra/Komisije za ratne zločine, uključujući spisak žrtava s područja MZ Soko, upućen ovoj Mjesnoj zajednici sa zahtjevom za ispravku i dopunu podataka, kao i na sumarnom spisku dostavljenom uz izvještaj o radu iz marta 1996. g. Napominjemo da su u građi ove ustanove sačuvano i više izvještaja iz kojih se vidi da su službenici Biroa upravo u navedenom razdoblju posjećivali Ratnu bolnicu Soko, prikupljajući podatke o stradalima.

339 EvCPR, br. 271, bez oznake predmeta.

340 EvCPR, br. 220 (p.br. C/07-17/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava u navedenom predmetu.

341 EvCPR, br. 143 (p.br. C/7-8/93); br. 464 (p.br. C/7-28/93), br. 463 (p.br. C/7-27/93), br. 268 (p.br. C/7-20/93) i br. 267 (p.br. C/76-19/93). Izjava o stradanju: DKRZ Gr, reg. 6, u navedenim predmetima, također i: reg. 11, *Svjedočenja o zločinima učinjenim nad civilima u dosadašnjem toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu na području mjesne zajednice Lukavica*, pripremio: Ivan Matijević, 26. 06. 1995. g.; up. i dokument *Posljedice rata na području mjesne zajednice Lukavica*, 13. 07. 1993. g.

342 U KŠBPCŽR Gr navedena je pogrešna godina smrti poginule Edine Subašić (1994.), s istom pogreškom njeno ime je urezano na Centralno Spomen-obilježje 1992.-1995. u Gračanici, kao i na Spomen-obilježje Civilnih žrtava rata na Bijelim poljima, pa čak i na Spomen-obilježje šehida, poginulih boraca i civilnih žrtava rata MZ Lukavica.

343 EvCPR, br. 306 i 307 (bez oznake predmeta); evidencija Civilne zaštite; Informacija PU Gračanica, str. 28.

vrede od gelera zadobio je Ibrahim H. Kavazović (1957.),³⁴⁴ dok su lakše ranjeni Muhibija M. Oručević (1954.)³⁴⁵ i Suvada H. Mujkić (1977.).³⁴⁶

16. juli 1993. godine. Od gelera granate u Babićima, ranjena je Rajfa M. Mustafić (1956.), te njena dva malodobna sina: Mersed H. Mustafić (1979.) i Mirsad H. Mustafić (1983.).³⁴⁷

17. juli 1993. godine. U Lukavici od gelera granate ranjeno dvoje civila: Ćamil M. Okanović (1943.) i Adela M. Omerović (1983.).

18. juli 1993. godine. U ponovnom agresorskom artiljerijskom napadu na Lukavicu od gelera granate ubijena Edisa H. Salihović (1974.), prognanica iz Sjenina Rijeke. Istoga dana ranjena Zumra H. Hasić (1967.), zadobivši lakše ozljede.³⁴⁸

20. juli 1993. godine. U Lukavici od gelera granate ranjen Ramo A. Hasanamidžić (1930.).³⁴⁹

25. juli 1993. godine. U Lukavici od gelera granate ranjena Sehija H. Smajić

(1975.) i trogodišnje dijete Elvedin A. Su-bašić, koji je zadobio teške povrede.³⁵⁰

27. juli 1993. godine. Od gelera granate u Lukavici ranjena Aiša M. Aljić (1950.).³⁵¹

30. juli 1993. godine. U jeku žestokog napada na linije odbrane Lukavice, neprijateljska artiljerija vatru prenijela na civilne ciljeve u selu, na koje je ispaljeno više desetina granata. Od gelera su taj dan ranjeni Hasib O. Čamdžić (1932.) i Rabija H. Dugonjić (1961.), civili.³⁵²

31. juli 1993. godine. U Lukavici od gelera granate ranjen Ibrahim I. Aljić (1932.).³⁵³

4. avgust 1993. godine. Jedan od najžešćih artiljerijskih napada na Lukavicu, kada je na selo, prema nekim procjenama, palo blizu 300 granata.³⁵⁴ Nažalost, zabilježene su i višestruke civilne žrtve. Gelerima granate koja je pogodila improvizirano sklonište ubijen je Omer A. Kruškić (1921.), a ranjeni su njegov sin Muharem O. Kruškić (1951.), pripadnik civilne zaštite (zadobio teže povrede), kao i kćerka Fatima O. Kljunić (1955.).³⁵⁵ Istoga dana ranjeni su

344 EvCPR, br. 211. O događaju je SJB Gračanica formirala predmet (Informacija PU Gračanica, str. 26).

345 EvCPR, br. 294, bez oznake predmeta.

346 Nije upisana u EvCPR, navedeno prema evidenciji Civilne zaštite.

347 EvCPR, br. 132 (p.br. C/7-5/93), br. 133 (p.br. C/7-6/93) i br. 134 (p.br. C/7-7/93). Kao datum ranjavanja, u rubrici je navedena samo oznaka mjeseca, ali datum vidimo iz upisa u knjigu hirurških intervencija Ratne bolnice Soko, u kojoj je jedna od ranjenih osoba hirurški zbrinuta.

348 EvCPR, br. 149 (p.br. C/7-11/93) i br. 148 (p.br. C/7-10/93).

349 EvCPR, br. 245 (p.br. C/7-19/93).

350 EvCPR, br. 150 (p.br. C/7-12/93) i br. 151 (p.br. C/7-13/93).

351 EvCPR, br. 274 (p.br. C/7-22/93).

352 EvCPR, br. 152 (p.br. C/7-14/93) i 153 (p.br. C/7-15/93).

353 EvCPR, br. 483 (p.br. C/7-29/93).

354 DKRZ Gr, reg. 6, izjava u predmetu: C/8-1/93.

355 EvCPR, br. 156 (p.br. C/8-16), br. 155 (p.br. C/8-15/93) i br. 238 (C/8-40/93); DKRZ Gr, reg. 5, izjava u navedenim predmetima. Inače, u izjavi koju je 15. 07. 1994. dao zet poginulog navodi se pogrešan datum događaja: 3. avgust, ali se iz drugih dokumenata vidi da se radilo o 4. avgustu. Inače, spomenuta Fatima Kljunić r. Kruškić, prije rata živjela u Sjenini, bila je ranjena i 15. 11. 1992. godine, a njeno dvoje djece 16. 01. 1993. godine.

i: Behka H. Ćosić (1962.), zadobila teže povrede,³⁵⁶ Fadila H. Devedžić (1970.),³⁵⁷ Elvir H. Mulalić (1979.),³⁵⁸ Muradija H. Spahić (1975.),³⁵⁹ te Hasan ef. Subašić (1955.), imam džemata Ograđenica, koji je zadobio teže povrede.³⁶⁰

8. avgust 1993. godine. Granatiranje Gračanice i većeg dijela drugih naselja, pogodeno više civilnih objekata. U Gračanici su od gelera granate ranjene dvije žene: Esma A. Gazibegović (1927.), u Drijenči, te Fatima Subašić-Mehurić, u mahali Drafnići.³⁶¹

9. avgust 1993. godine. U ponovnom granatiranju Gračanice bilo više civilnih žrtava. Gelerima granate u mahali Čiriš ubijen je Hamdija H. Mujačić (1938.).³⁶² Na ulici ispred svoje kuće, u mahali Lipa, ranjena je Ramza A. Poturalić (1933.).³⁶³

Istoga dana ranjen je i Fahrudin K. Osmanbegović.³⁶⁴

10. avgust 1993. godine. Artiljerijski napad na civilne objekte u Gračanici i okolnim naseljima, u više intervala. Dvoje civila je poginulo i četvero ranjeno. Gelerima granate ubijena je Elma M. Junuzović (1958.), majka troje djece,³⁶⁵ a smrtonosne povrede zadobio je Nermin M. Đulić (1979.), kojima je istog dana podlegao u ratnoj bolnici Soko.³⁶⁶ Ranjena je i Sabiha H. Junuzović (1943.),³⁶⁷ te Salim S. Đulić (1940.).³⁶⁸ Istoga dana, gelerima granate ranjeni su: Hasan I. Sumbić (1963.) iz Sokola, te Ismet H. Softić iz Stjepan Polja.³⁶⁹

11. avgust 1993. godine. Ponovno granatiranje Gračanice i susjednih mjesnih zajednica. Gelerima granate ispaljene sa srpskih položaja u Stjepan Polju ubijen šestogodišnji Osman H. Mejremić (1986.).³⁷⁰

356 EvCPR, br. 158 (p.br. C/8-18/93).

357 Omaškom dvaput upisana u EvCPR, br. 157 i 461 (p.br. C/8-17/93 i C/8-45/93). Imenovana je, inače, bila ranjena i 15. novembra 1992. godine

358 EvCPR, br. 482 (p.br. C/8-46/93).

359 EvCPR, br. 154 (p.br. C/8-14/93).

360 EvCPR, br. 118 (p.br. C/8-/93); DKR Gr, reg. 5, zabilješka u navedenom predmetu.

361 EvCPR, br. 120 (p.br. C/8-3/93) i br. 122 (p.br. C/8-5/93); GMG/SZ92-95, reg. 9, "Granatiranje opštine dana 08. 08. 1993. godine," izvještaj, u potpisu: Irfan Izeroski i Muhamed Hamidović.

362 EvCPR, br. 119 (p.br. C/8-2/93); GMG/SZ92-95, reg. 9, "Granatiranje opštine 09. 08. 1993." (u potpisu: Irfan Izeroski i Muhamed Hamidović). U KŠBPCŽR Gr naveden je pogrešan datum Mujačićeve smrti (4. avgust). Prema evidenciji dženaza gradskih džemata Gračanica (u Medžlisu Islamske zajednice Gračanica), imenovani je pokopan 11. avgusta na mezarju Režići.

363 EvCPR, br. 123 (p.br. C/8-4/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava u naznačenom predmetu.

364 EvCPR, br. 121 (p.br. C/8-4/93).

365 EvCPR, br. 138 (p.br. C/8-7/93); Informacija PU Gračanica, str. 6.

366 EvCPR, br. 159 (p.br. C/8-8/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava u istom predmetu; Informacija PU Gračanica, str. 6. – Inače, prema spomenutoj izjavi, stradali dječak je, nakon dužeg vremena provedenog u skloništu, izašao u dvorište kad se pucnjava stišala, isto kao i njegov komšija Salim. Iznenada je u njihovu neposrednu blizinu pala granata, od čijih gelera su stradali. U KŠBPCŽR Gr navedena je pogrešna godina rođenja Nermina Đulića ("1973."). Greška je ispravljena u knjizi-nekrologiju Civilnih žrtava rata (2010., str. 71), te na Centralnom Spomen-obilježju 1992.-1995. u Gračanici, ali na Spomen-obilježju civilnih žrtava rata u Bijelim Poljima stoji pogrešna godina.

367 EvCPR, br. 140 (p.br. C/8-9/93).

368 EvCPR, br. 139 (p.br. C/8-19/93).

369 EvCPR, br. 326 (p.br. C/8-42/93) i vr. 311, bez oznake predmeta.

370 EvCPR, br. 141 (p.br. C/8-10/93).

Istog dana gelerima granate ubijen Šaban M. Tukić (1937.) iz susjednih Malešića.³⁷¹

12. avgust 1993. godine. U granatiranju Gračanice, lakše povrede od gelera granate zadobilo dvoje civila: Ina M. Baćinović (1924.) iz Gračanice, te Omer O. Mešić (1929.) iz Malešića.³⁷²

13. avgust 1993. godine. U granatiranju Donje Orahovice, gelerima granate ispaljene s agresorskih položaja ubijen Samed M. Selimović (1953.),³⁷³ a ranjena Denisa E. Karić (1985.).³⁷⁴ U Gračanici, gelerom granate ispaljene iz pravca Ozrena, koja je pogodila njegovu kuću, lakše ranjen Osman M. Avdić (1922.).³⁷⁵

14. avgust 1993. godine. U Malešićima od gelera granate ranjeni Jusuf S. Čalić (1952.) i njegova supruga Sabrija Čalić (1953.).³⁷⁶

21. avgust 1993. godine. Cjelodnevno granatiranje Gračanice i drugih naselja na općini, sa većim brojem civilnih žrtava. U Gračanici, gelerima granate koja je pogodila jednu kuću u Donjoj Mahali ubijen je Mehmedalija R. Gopo (1937.),³⁷⁷ a ranjeno je dvoje civila: Sabrija H. Alić (1955.) i Džemal M. Sirovica (1929.); istoga dana

ranjen je i Hazim Omerović (1925.).³⁷⁸ U Malešićima od gelera granate ranjeni: Rukib S. Alibašić (1955.), Ajiša O. Šakić (1934.) i Mejra Šakić.³⁷⁹ U Donjoj Orahovici od gelera je ranjen Sulejman A. Dedić (1937.).³⁸⁰

24. avgust 1993. godine. Od gelera granate koja je pala u neposrednoj blizini njegove kuće, u mahali Čiriš, lakše ranjen Osman M. Adžemović.³⁸¹

25. avgust 1993. godine. U granatiranju Gračanice povrede zadobile dvije žene: Enisa Isaković (1961.), od gelera granate, te Čazima Čajić (1939.) od krhotina stakla, razbijenog od udarnog vala eksplozije.³⁸²

27. avgust 1993. godine. Od gelera granate u Miričini lakše ranjen Bajro O. Nukić (1948.).³⁸³

10. septembar 1993. godine. Od gelera granate u Lukavici ranjene Alisa H. Klokić (1978.) i Merima S. Omerašević (1992.), dijete starosti deset mjeseci, pogođeno u bešici (kolijevci).³⁸⁴

16. septembar 1993. godine. Od gelera granate u Malešićima lakše ranjena Hatidža O. Duraković (1950.).³⁸⁵

371 EvCPR, br. 164 (p.br. C/8-24/93).

372 EvCPR, br. 145 (C/8-12/93) i 146 (p.br. C/8-13/93).

373 EvCPR, br. 322, bez oznake predmeta.

374 EvCPR, br. 316, bez oznake predmeta.

375 EvCPR, br. 161 (p.br. C/8-21/93). Inače, istoga dana na Korića Hanu u Gračanici od gelera granate teže je ranjen Fahrudin S. Kamarić (1967.), upisan u EvCPR (br. 160), ali je naknadno naznačeno da se u Sekretarijatu za odbranu vodi kao ranjeni vojnik. Iz "Evidencije ranjenih pripadnika TO" (GMG/SZ92-95, br. 044) vidi se da je imenovani bio pripadnik Odreda Gračanica – jedinice ranije spomenutog "B-sastava".

376 EvCPR, br. 212 (p.br. C/8-37/93) i br. 213 (p.br. C/8-36/93).

377 EvCPR, br. 171 (p.br. C/8-28/93).

378 EvCPR, br. 172 (p.br. C/8-29/93), br. 336 (bez oznake predmeta) i 173 (p.br. C/8-30/93).

379 EvCPR, br. 167 (p.br. C/8-26/93), br. 215 (p.br. C/8-35/93) i br. 169 (p.br. C/8-27/93).

380 EvCPR, br. 319, bez oznake predmeta.

381 EvCPR, br. 165 (p.br. C/8-41/93).

382 EvCPR, br. 177 (p.br. C/8-32/93) i br. 178 (p.br. C/8-33/93).

383 EvCPR, br. 351 (p.br. C/8-4/93); u evidenciji Civilne zaštite navedeno je da se radilo o granati iz ZIS-a.

384 EvCPR, br. 477 (p.br. C/9-4/93) i br. 255 (p.br. C/9-3/93).

385 EvCPR, br. 209 (bez oznake predmeta).

28. septembar 1993. godine. Sa položaja VRS u rejonu Skipovca oko 18:10-18:20 sati na Gračanicu ispaljene tri haubičke granate. Jedna, koja je iznenada pala na ulicu u Gornjem Čirišu, ubila je dvije dvanaestogodišnje djevojčice. Stradale su Dženana H. Bečakčić (1981.) i Mensura M. Krajinović (1981.).³⁸⁶

16. oktobar 1993. godine. U Lukavici jedna osoba poginula, a jedanaestero teže ili lakše povrijeđeno u eksploziji zapaljive ("fosforne") granate; sedmero povrijeđenih bilo je maloljetno. Granata ispaljena sa položaja VRS iznenada je pala u središte mahale Delići, kod izvora Šabička, oko 18:30 sati, u vrijeme kada se tu okupilo više mladih osoba – iščekujući svatove koji su prolazili mahalom (kako bi im, po tradicionalnom običaju, "pregradili" put). Očevidac tragedije, Fatima Omerašević, u svojoj izjavi je navela: "...začuli su se svatovi, ali odjeknula je i eksplozija granate. Odmah sam istrčala i otišla na lice mjesta i vidjela sam da po zemlji nešto svijetli kao stotine svitaca. Odmah sam počela zvati da vidim ima li ih živih. Na nekima je gorjela odjeća, neki su ležali ošamućeni." Svjedočkinja je sa svojim sinom odmah započela gasiti zapaljenu i pružati prvu pomoć, a zatim su pozvali i druge mještane. Povrijeđeni su preneseni ili prevezeni ručnim

kolicima do ambulante, gdje su zbrinuti i upućeni na dalje liječenje. Tog kobnog dana, život je izgubio Šemsudin I. Selimović (1973.), prognanik iz Sjenina Rijeke, a teže i lakše povrede zadobili su: Selvedina H. Omerašević (1975.), Ismeta H. Omerašević (1977.), Samira J. Kapetanović (1973.), prognanica iz Sjenine, Suvad S. Spahić (1978.), Sadmir S. Spahić (1978.), Nusreta T. Omerašević (1970.), Mirzeta T. Omerašević (1976.), Šefik Š. Omerašević (1978.), Šerifa R. Omerašević (1974.), Enes R. Smajić (1977.) i Šerifa Ćurić (1974.).³⁸⁷

17. oktobar 1993. godine. U Malešićima od gelera granate ranjen Almedin I. Husić (1977.).³⁸⁸

23. oktobar 1993. godine. U poslijepodnevnom satima na Gračanicu s agresorskih položaja ispaljen veći broj granata, koje su najvećim dijelom pale na mahalalu Javor. Jedna od njih je eksplodirala pred ulazom u improvizirano sklonište, u kome se nalazilo nekoliko civila. Geleri granate pogodili su Nunu Z. Mujkanović (1940.) i njezinu jednogodišnju unuku Alisu, koju je držala u naručju. Nuna je bila na mjestu mrtva, dok je teško ranjena Alisa hitno prebačena u ratnu bolnicu Soko, gdje su joj ljekari pokušali spasiti život. Nažalost – bez uspjeha...³⁸⁹ Ubijena s nepunih 13 mjeseci, Alisa A. Mujkanović (1992.) najmlađa

386 EvCPR, br. 361 (p.br. C/9-1/93) i br. 362 (p.br. C/9-2/93); GMG/SZ92-95, reg. 9, "Izveštaj o granatiranju grada 29. 09. 1993. g." (u potpisu: Azra Šutić). Služba hitne medicinske pomoći Gračanica o ovom je događaju izvijestila SJB Gračanica, a događaj kod iste zaveden pod br. 116/93, u 18:05 sati (Informacija PU Gračanica, str. 7).

387 EvCPR, br. 250 (p.br. C/10-10/93); br. 247 (p.br. C/10-8/93), br. 248 (p.br. C/10-9/93), br. 249 (p.br. C/10-9/93), br. 251 (p.br. C/10-11/93), br. 252 (p.br. C/10-12/93), br. 257 (p.br. C/10-7/93), br. 258 (p.br. C/10-8/93), br. 259 (p.br. C/10-9/93), br. 333 (p.br. C/10-12/93), br. 473 (p.br. C/10-1/93) i br. 475 (p.br. C/10-15/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava Fatime Omerašević priložena u naznačenim predmetima; također, izjava imenovane u: DKRZ Gr, reg. 11, *Svjedočenja o zločinima učinjenim nad civilima u dosadašnjem toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu na području mjesne zajednice Lukavica*, pripremio: Ivan Matijević, 26. 06. 1995. g.

388 EvCPR, br. 271 (p.br. C/10-3/93).

389 EvCPR, br. 181 (p.br. C/10-1/93) i br. 189 (p.br. C/10-2/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava u istim predmetima.

je žrtva velikosrpskog agresora u Gračanici.³⁹⁰ Istoga dana, inače, granatirani su i Malešići, kada je sa dva gelera ranjena Hanka Brkičević (1939.).³⁹¹

23. novembar 1993. godine. U granatiranju Malešića gelerima granate ranjena Ismeta I. Šehić (1940.).³⁹²

11. decembar 1993. godine. U granatiranju Malešića tri osobe su smrtno stradale, a petero ih je teže ili lakše ranjeno. Gelerima granate ubijeni su: Naza H. Čabrić (1950.) i Hasan S. Hasičić (1936.), a teže je ranjen i Nusret O. Deraković (1960.), koji je istoga dana podlegao zadobijenim povredama.³⁹³ Sve troje smrtno stradali su bili prognanici iz Miljkovca kod Doboja, a

kobnog dana zatekli su se u Malešićima u posjeti kod rodbine i prijatelja, smještenih u ovom selu (Naza Čabrić i Hasan Hasičić su bili smješteni u Stuparima kod Kladnja).³⁹⁴ Istoga dana ranjeni su: Halil M. Vajzović (1944.) i Mustafa O. Salić (1945.), te Kemal I. Ibrahimović (1944.) i trinaesto-godišnji Mujo M. Šakušić (1980.).³⁹⁵

14. decembar 1993. godine. U granatiranju Gračanice, koje je otpočelo uvečer, oko 18:00-18:30 sati, geleri granate koja je pala u dvorište porodične kuće, u naselju Čiriš, usmrtili su Edina O. Hamzića (1975.) i lakše ranili njegovog oca, Omera O. Hamzića (1951.).³⁹⁶ Istoga dana, od gelera gra-

390 Pored nje, među najmlađim žrtvama je i ranije navedena Ivana M. Đorđević, ubijena gelerom granate kao dvogodišnjakinja. Ubijeno je i dvoje trogodišnjaka: Hazim H. Hasić iz Lukavice, te Haris I. Softić iz Stjepan Polja; Amra R. Subašić iz Lukavice ubijena je sa 4 godine, a Selma M. Subašić iz istoga mjesta sa 5 godina; Osman Mejremić iz Stjepan Polja i Armen Dedić iz Donje Orahovice imali su po 7 godina kada su ubijeni, a Amela Avdagić iz Gračanice 8 godina...

391 EvCPR, br. 282 (kao oznaka predmeta upisano: C/10-11/93, ali to se odnosi na događaj od 16. 10. 1993.).

392 EvCPR, br. 296 (bez oznake predmeta).

393 EvCPR, br. 206 (p.br. C/12-18/93), br. 207 (p.br. C/12-16/93) i br. 208 (p.br. C/12-17/93); Informacija PU Gračanica, str. 7 (upis u Dnevnik događaja SJB Gračanica, događaj zaveden pod br. 326/93, 11. 12. 1993. u 12:00 sati). S obzirom da se radilo o prognanicima s prebivalištem van prostora općine Gračanica, u izvorima se javljaju određene greške. U EvCPR umjesto imena Nusret stoji ime "Hamzalija Deraković", a ni za jedno od troje poginulih nije navedeno ime oca. Isto ime se navodi i u KŠBPCŽR Gr (str. 394), ali u knjizi-nekrologiju Udruženja ČZR ispravno je navedeno ime – Nusret (str. 69). U *Bosanskoj knjizi mrtvih*, Nusret O. Deraković je naveden među žrtvama i stradalnicima općine Doboj, kao datum i mjesto smrti stoji 11. 12. 1993., Gračanica, ali je naznačeno da je imenovani bio – vojnik; u spisku za općinu Gračanica, pak, upisano je i ime Hamzalije Derakovića, bez imena oca, dok su godina rođenja, datum i mjesto pogibije isti, uz naznaku da se radi o civilu (Mirsad Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995.*, Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar, 2012., tom II, str. 687 i tom IV, str. 259). Ne znamo kako je došlo do te greške u imenu; možda je Hamzalija bio nadimak ili tzv. drugo ime poginulog. Provjerom smo ustanovili da se uistinu radi o Nusretu Derakoviću, sinu Omera, rođenom 26. 03. 1960. godine. U Jedinственном registru boraca imenovani je upisan kao pripadnik VJ 5471 Doboj (riječ je o 203. slavnoj brigadi "Doboj-Bosna"). Na spomen-obilježju žrtvama rata u Miljkovcu urezana su imena: Naze Čabrić, Hasana Hasičića i Nusreta Derakovića.

394 Informacija PU Gračanica, str. 7; također i prema bilješci Omera Delića, novinara Radio Gračanice, sačuvanoj u njegovoj ratnoj ostavštini (GMG/SZ92-95, reg. 5). U nekim dokumentima (npr. DKRZ Gr, br. Reg. 10, br. 23/94) pogrešno se navodi da su poginuli bili nastanjeni u Malešićima.

395 EvCPR, br. 218 (p.br. C/12-15/93) i br. 219 (p.br. C/12-14/93), te br. 292 i 295 (bez oznake predmeta).

396 EvCPR, br. 197 (p.br. C/12-13/93) i br. 198 (p.br. C/12-1/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava u istim predmetima; "Hamzić (Omera) Edin 1975.-1993.", *Biljeg vremena*, br. 10-11 [8-9], Gračanica, januar 1994., str. 5; up. Omer Hamzić, *Bio sam novinar Radio Gračanice i direktor Narodnog univerziteta – memoarske bilješke*, Gračanički glasnik, god. XXIV, br. 48, 2019., str. 186-189.

nate u Lukavici ranjeni su Alija O. Aljić (1943.) i Vahidin I. Mujaković (1982.).³⁹⁷

16. decembar 1993. godine. U granatiranju Gračanice, u večernjim satima (oko 20:30), od gelera granate ispaljene sa položaja VRS na Ozrenu, stradali su: Zijad I. Kapetanović zv. Žiga (1956.) i Sead Begović zv. Džuna (1952.); granata je, na prostoru gračaničke pijace, od imenovanih pala na udaljenosti oko 10 m – pri čemu je Kapetanović na mjestu poginuo, dok je Begović teško ranjen.³⁹⁸

18. decembar 1993. godine. U Gračanicima, u popodnevnim satima, gelerima granate teško ranjena Ajiša O. Osmić (1931.), koja je podlegla povredama istoga dana oko 19:20 sati na Kliničkom centru u Tuzli. Imenovana je, inače, bila rodom iz sela Kerep kod Gradačca, a u Gračanicu boravila kao izbjeglica (stanovala je u mahali Čiriš).³⁹⁹

20. decembar 1993. godine. U Stjepan Polju gelerima granate ranjena Ajka B. Bašić (1930.).⁴⁰⁰

30. decembar 1993. godine. Oko 20:25 sati granata ispaljena s agresorskih položaja pala je pred ugostiteljski objekat – kafić “Duga”, u centru Gračanice, jedno od popularnih okupljališta mladih. Te večeri

u kafiću je bio veći broj osoba, a također i u susjednim kafićima, kao i na ulici. Neposredno pred eksploziju, začuvši zvuk ispaljenja granate, još nekoliko osoba je utrčalo u kafić. Neki su kleknuli, jer nije bilo mjesta da zalegnu; oni koji su sjedili spustili su glave u krilo. Utom je odjeknula strašna eksplozija, staklo na prozorima se rasprskalo. “Čula sam detonaciju i vidjela kako staklo iskače iz okvira”, navela je u izjavi jedna od svjedokinja. “Sve djevojke koje su bile u kafiću su vrištale... U tom momentu nisam znala da li je neko nastradao... Digla sam se i sjela u ugaio sećije skidajući sa sebe staklo. U tom momentu sam vidjela (tada) nepoznatu osobu koja je ležala... i ispod nje veću lokvu krvi.”⁴⁰¹ Od gelera granate smrtonosne povrede su zadobile Mirsada M. Taletović (1972.) zv. Dada, te Amela M. Čolić (1974.).⁴⁰² Ranjene su: Albina F. Junuzović (1970.), koja je pretrpjela teže povrede, te Atijana H. Hafiskadić (1977.) i Alisa R. Jukan (1978.).⁴⁰³ Od gelera iste granate na ulici su ranjeni prolaznici: Nermin A. Junuzović (1955.), koji je zadobio višestruke teže povrede, te njegov sin Zlatan N. Junuzović (1983.).⁴⁰⁴ Među ranjenima su, izgleda, bili i neki pripadnici Armije RBiH, van dužnosti, a moguće i par civila, koji

397 EvCPR, br. 440 (p.br. C/12-19/93) i br. 286 (p.br. C/12-20/93).

398 EvCPR, br. 182 (p.br. C/12-10/93) i br. 183 (p.br. C/12-2/93); GMG/SZ92-95, reg. 5, “Izveštaj o granatiranju grada od 1. 12. – 31. 12. 1993. god.”. Istom prilikom ranjen je i Esad Šalo, pripadnik policije. O ovom događaju formiran je predmet u SJB Gračanica 1994. godine (Informacija PU Gračanica, str. 7).

399 Dnevnik događaja SJB Gračanica, br. 352/93 zaveden 18. 12. 1993. u 14:20 sati (Informacija PU Gračanica, str. 7), up. KŠPBCŽR Gr, str. 396. Imenovana se ne spominje u EvCPR niti drugim dokumentima Komisije za ratne zločine Gračanica. Za navedeni događaj formiran je predmet u SJB Gračanica (1995.).

400 EvCPR, br. 312 (bez oznake predmeta); datum stradanja prema evidenciji Civilne zaštite.

401 DKRZ Gr, reg. 6, izjava svjedokinje A. Salihbašić u predmetima: C/12-5/93, C/12-11/93 i C/12-12/93 (izjava zabilježena 16. 06. 1994.).

402 EvCPR, br. 185 (p.br. C/12-11/93) i br. 185 (p.br. C/12-11/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjave u naznačenim predmetima.

403 EvCPR, br. 188 (p.br. C/12-5/93), br. 191 (p.br. C/12-6/93) i br. 341 (p.br. C/12-8/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjave u navedenim predmetima. Izjave je, inače, dalo pet svjedokinja, uključujući i tri ranjene.

404 EvCPR, br. 186 (p.br. C/12-3/93) i br. 187 (p.br. C/12-4/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava stradalog Nermina Junuzovića u navedenim predmetima.

nisu evidentirani.⁴⁰⁵ O ovom događaju SJB Gračanica formirala je predmet.⁴⁰⁶

*

2. februar 1994. godine. U granatiranju Lukavice od gelera granare ranjen Enes H. Ibrahimović (1976.).⁴⁰⁷

Februar 1994., nenaznačeni datum. Od gelera granate u Lukavici ranjen Abdurahman R. Marmarac (1934.).⁴⁰⁸

6. mart 1994. godine. U Lukavici od gelera granate teže ranjena Rifa A. Mulalić (1949.).⁴⁰⁹

24. mart 1994. godine. Gelerima granate u Lukavici ranjen Hasan H. Hadžić (1942.).⁴¹⁰

1. april 1994. godine. U granatiranju Lukavice ranjeno dvoje civila: učenica osnovne škole Enesa R. Smajić (1984.), te prognanik iz Sjenine Omer M. Omerašević (1929.).⁴¹¹

3. april 1994. godine. Sa srpskih položaja u Skipovcu, nešto iza 20:15 sati, ispaljene su dvije haubičke granate na Grača-

nicu: jedna je pala na ulicu ispred Šarene džamije, pored trotoara i klupa uz rijeku Sokolušu, a druga u park ispred Srednjoškolskog centra (u oba slučaja – okupljališta mladih). Geleri granate koja je pala kod Šarene džamije usmrtili su Havu O. Ibričić (1971.) iz Džakula, koja se tu nalazila, na klupi, sa svojim zaručnikom Mensurom Žepićem (1968.) iz Gračanice, pripadnikom Armije RBiH (vojne policije). Hava je ostala na mjestu mrtva, dok je Mensur podlegao povredama po dolasku u Ratnu bolnicu Soko.⁴¹² Istoga dana u Lukavici ranjen Adis I. Kruškić.⁴¹³

14. april 1994. godine. U iznenadnom artiljerijskom napadu na centar Lukavice (mahala Ograđenica) život je izgubilo troje civila. Oko 17:30 sati haubička granata ispaljena sa srpskih položaja pala je u blizini osnovne škole. Geleri su pogodili i usmrtili osamnaestogodišnjeg Enesa I. Mulalića (1975.). U trenutku pada ove granate, u neposrednom susjedstvu, u vrtu uz

405 U izvještaju Opštinskog centra za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava o granatiranju Gračanice u periodu od 20. do 31. 12. 1993. navodi se da je od granate koja je pala ispred "Duge" bilo ukupno *osmero ranjenih* (GMG/SZ92-95, reg. 9). U istom dokumentu spomenuto je ime Damira S. Salihbašića (1971.), inače komandira desetine u 1. manevarskom bataljonu 111. brigade, koji je tom prilikom teže ranjen (prema: "Podaci o ranjenim borcima TO", GMG/SZ92-95, br. 044). Moguće da su i preostale dvije osobe bile pripadnici Armije RBiH, ali u citiranom izvoru nisu zabilježeni drugi pripadnici vojske koji su ranjeni navedenog datuma.

406 Informacija PU Gračanica, str. 15.

407 EvCPR, br. 214 (p.br. C/2-1/94).

408 EvCPR, br. 273 (p.br. C/2-3/94).

409 EvCPR, br. 260 (p.br. C/3-4/94).

410 EvCPR, br. 147. Imenovani je bio ranjen i 18. 07. 1993., od zrna PAM-a.

411 EvCPR, br. 254 (p.br. C/4-4/94) i br. 263 (C/4-7/94).

412 O navedenoj tragediji u vrijeme rata su pisali: Hasan Čalić, "Poginuli držeći se za ruke", *Biljeg vremena*, god. II, br. 12, Gračanica, april 1994., str. 19 = *Biljeg vremena*, god. III, br. 2 (21), evropsko izdanje, februar 1995., str. 13, kao i Fehrat Hrustić, "Ubijena ljubav", *Armija ljljana*, god. III, br. 52, Tuzla, 25. 06. 1994., str. 11. U novije vrijeme na događaj je podsjetila novinarka mreže *BIRN BiH*, Aida Trepanić, u članku: "Godišnjica ubistva mladog para u Gračanici 1994. godine, mjesec dana prije vjenčanja", objavljeno na web-portalu *Detektor*, 03. 04. 2021. (<<https://detektor.ba/2021/04/03/godisnjica-ubistva-mladog-para-u-gracanici-1994-godine-mjesec-dana-prije-vjencanja/>>; članak je, inače, prenijelo više online medija u Bosni i Hercegovini, uključujući *Faktor*, *Hayat*, *Oslobođenje*, *Radio Sarajevo*, *Fokus* i dr.). Na mjestu pogibije Mensura i Have sagrađeno je i posebno spomen-obilježje. Događaj je literarno uobličio, u formi kratke priče, rahmetli Fikret Konjić Učo, objavivši je u "Gračaničkom glasniku" (god. XI, br. 22, 2006.).

413 Prema Evidenciji Civilne zaštite.

porodičnu kuću radila je Fadila R. Hasić (1967.), s kojom je bio i njen sin, Hazim H. Hasić (1990.). Poslije eksplozije prve granate, sa djetetom je požurila prema kući, u namjeri da se skloni. Druga granata je pala pred ulaz u kuću. Geleri su Fadilu na mjestu ubili, a uslijed teškog ranjavanja ubrzo je podlegao i trogodišnji Hazim.⁴¹⁴

15. april 1994. godine. Novi artiljerijski napad na Lukavicu, u kome su od gelera granate ranjene dvije starije žene: Mejra M. Dogić (1926.) i Hanka Brkićević (1939.).⁴¹⁵

18. april 1994. godine. U granatiranju Lukavice, ranjene tri žene: Abida Š. Džinić (1954.), Hanifa Hodžić (1928.) i Abida Smajić (1954.).⁴¹⁶

6. maj 1994. godine. U Lukavici od gelera granate ranjen Senad M. Hasančević (1984.).⁴¹⁷

10. maj 1994. godine. Lakše ozljede od gelera granate ispaljene na Lukavicu zadobio dvoipogodišnji Edin M. Subašić (1991.).⁴¹⁸

17. maj 1994. godine. U Lukavici od gelera granate ranjena Ševala Omerašević (1954.).⁴¹⁹

19. maj 1994. godine. U Lukavici u eksploziji bombe iz kasetskog projektila (tzv. "zvončić") višestruke povrede zadobio Rusmir H. Čeliković (1979.).⁴²⁰

20. maj 1994. godine. Na putu od Lukavice ka Lukavici Rijeci od gelera projektila iz "Boforsa" ranjen je Rusmir B. Kljunić (1976.), prognanik iz Sjenine nastanjen sa porodicom u Lukavici.⁴²¹

1. juni 1994. godine. U Miričini od gelera granate ranjena Tima Dedić.⁴²² Istoga dana, u Lukavici od gelera granate ranjena Fikreta M. Omerašević (1962.).⁴²³

3. juni 1994. godine. U granatiranju Lukavice ranjeno četvero civila. Teže ili lakše povrede od gelera granate zadobili su: Zumra M. Čamdžić (1935.), Fehim M. Omerović (1931.) i Hasib A. Subašić (1929.),⁴²⁴ te Mustafa Hasić.⁴²⁵

414 EvCPR, br. 276 (p.br. C/4-9/94), br. 277 (p.br. C/4-10/94) i br. 278 (p.br. C/4-11/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u navedenim predmetima, up. reg. 11, *Svjedočenja o zločinima učinjenim nad civilima u dosadašnjem toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu na području mjesne zajednice Lukavica*, pripremio: Ivan Matijević, 26. 06. 1995. g., izjava Hafeze Hasić.

415 EvCPR, br. 270 (p.br. C/4-8/94) i br. 282. Hanka Brkićević je, inače, prvi put ranjena 23. 10. 1993. godine-

416 EvCPR, br. 253 (p.br. C/4-6/94), br. 284 (p.br. C/4-12/94) i br. 476 (br. C/4-13/94).

417 EvCPR, br. 460 (p.br. C/5-9/94).

418 Prema evidenciji Civilne zaštite (dokumenti u arhivi Službe za Civilnu zaštitu grada Gračanica – fond OpŠCZ Gračanica). Imenovani nije upisan u EvCPR.

419 EvCPR, br. 453 (p.br. C/5-8/94).

420 EvCPR, br. 471 (p.br. C/5-10/94). U evidenciji Civilne zaštite ime stradalog upisano kao *Nusmir*.

421 EvCPR, br. 235 (p.br. C/5-1/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u navedenom predmetu. Inače, imenovani je sin Fatime Kljunić r. Kruškić, koja je ranjena od gelera granate 15. 11. 1992. i 04. 08. 1993. godine, te stariji brat Sadmira i Esmira, koji su ranjeni od rasprskavajućih metaka 16. 01. 1993. godine. Poslije svih tih slučajeva, porodica se radi sigurnosti privremeno iselila iz Lukavice u Gornju Lohinju kod Gračanice.

422 EvCPR, br. 232 (p.br. C/6-1/94).

423 Evidencija Civilne zaštite (dokumenti u arhivi Službe za Civilnu zaštitu grada Gračanica – fond OpŠCZ Gračanica). Imenovana nije upisan u EvCPR.

424 EvCPR, br. 450 (p.br. C/6-12/94), br. 462 (p.br. C/6-14/94) i br. 487 (p.br. C/6-15/94).

425 Informacija PU Gračanica, str. 16. Vezano za ranjavanje Hasiba Subašića, SJB Gračanica sačinila je službenu zabilješku i formirala predmet.

7. juni 1994. godine. Od gelera granate u Lukavici ranjeni Hazim O. Delić (1940.) i Mehmed R. Aljić (1915.).⁴²⁶

9. juni 1994. godine. U višesatnom granatiranju Gračanice gelerima granate teško ranjena Fatima I. Memić (1929.) zv. Zlata, koja je podlegla povredama sutradan, na Kliničkom centru u Tuzli.⁴²⁷ U vezi s ovim događajem SJB Gračanica formirala je predmet.⁴²⁸

15. juni 1994. godine. U Lukavici gelerima granate ranjen Ibrahim H. Kruškić (1948.).⁴²⁹

25. juni 1994. godine. U granatiranju Donje Orahovice od gelera granate ranjena dva civila: Džemal H. Mahmutović (1935.) i Fikret H. Bečić (1957.). U trenutku ranjavanja kosili su travu na njivi Husinovac, na padinama brda Hotilj, kada je u njihovu blizinu pala granata.⁴³⁰

28. juni 1994. godine. Granatiranje Gračanice, na grad iz pravca Ozrena ispaljeno 6 raketa iz višecjevnog bacača raketa (VBR), od čijih gelera je smrtno stradao Zaim H. Čajić (1939.), a ranjene su Razija R. Grbešić (1940.) i Nura A. Grbešić (1942.).⁴³¹

5. juli 1994. godine. Od gelera granate ispaljene na Lukavicu ranjena Hana S. Spahić (1976.).⁴³²

Ostatak rakete iz VBR-a kalibra 122 mm, ispaljene na Gračanicu (Gradski muzej, Spomen-soba odbrane Gračanice 1992.-1995.)

15. juli 1994. godine. Od gelera granate u Lukavici ranjen Mustafa O. Brkićević (1935.).⁴³³

20. juli 1994. godine. U artiljerijskom napadu na Lukavicu, u mahali Prnjavor ranjena Fatima R. Đogić (1944.).⁴³⁴

7. avgust 1994. godine. U granatiranju Lukavice, desila se nova tragedija i novi zločin velikosrpskog agresora. Prva granata, iznenada ispaljena iz pravca Doboja, oko

426 EvCPR, br. 457 (p.br. C/6-13/94) i br. 489 (p.br. C/6-16/94).

427 EvCPR, br. 373 (p.br. C/6-6/94); GMG/SZ92-95, reg. 9, Izvještaj o granatiranju Gračanice za 09. 06. 1994.

428 Informacija PU Gračanica, str. 16.

429 EvCPR, br. 446 (p.br. C/6-11/94).

430 EvCPR, br. 378 (p.br. C/6-9/94) i br. 379 (p.br. C/6-10/94); Informacija PU Gračanica, str. 16. U EvCPR prezime pogrešno napisano kao "Bešić". U SJB Gračanica sačinjen izvještaj o ranjavanju imenovanih civila.

431 EvCPR, br. 234 (p.br. C/6-3/94), te br. 371 i 372, bez oznake predmeta; Izvještaj o granatiranju grada 28. 06. 1993. (GMG/SZ92-95, reg. 9); podaci iz Dnevnika događaja SJB Gračanica, br. 492a/94 od 28. 06. 1994. (Informacija PU Gračanica, str. 8). U KŠPBCŽR Gr kao datum pogibije Zaima Čajića pogrešno je naveden 25. juni.

432 EvCPR, br. 447 (p.br. C/7-4/94).

433 EvCPR, br. 454 (p.br. C/7-5/94).

434 EvCPR, br. 384 (p.br. C/7-3/94).

17:30 sati, pala u mahalu Prnjavor, eksplozivajući na meraji gdje se bilo okupilo nekoliko civila. "Lijep sunčan dan, trenutno je bilo mirno," izjavio je jedan svjedok. "Nije se čula nikakva pucnjava pa se narod malo opustio". Geleri su na mjestu usmrtili petogodišnju Selmu M. Subašić (1989.), koja se nalazila u naručju svog djeda, te njenu majku Safiju O. Subašić (1967.), koja je vlastitim tijelom pokrila i zaštitila mladeg sina. Lakše je ranjena Alema M. Habibović.⁴³⁵ Istog dana, od gelera granate teže povrede je zadobio i dvanaestogodišnji Sadmir M. Mešinović (1982.).⁴³⁶ Svi stradali su, inače, bili prognanici iz Sjenine.

11. avgust 1994. godine. U granatiranju Stjepan Polja gelerima granate teško ranjeno trogodišnje dijete, Haris I. Softić (1991.). Ranama je podlegao na Kliničkom centru u Tuzli, 30. avgusta 1994. godine.⁴³⁷

13. avgust 1994. godine. Od gelera granate u Lukavici teško ranjena Edina R. Osmanović (1975.), prognanica iz Sjenina Rijeke. Ranjena je oko 10:00 sati, od granate koja je pogodila kuću u kojoj je bila smještena; u trenutku ranjavanja nalazila se u jednoj sobi s roditeljima i sestrom, koji su ostali nepovrijeđeni. U vezi s ovim događajem, 21. 12. 1995. godine Višem

javnom tužilaštvu u Tuzli podnesena je krivična prijava protiv NN lica, zbog izvršenog krivičnog djela ratni zločin protiv civilnog stanovništva.⁴³⁸

14. avgust 1994. godine. U Gračanici, u blizini benzinske pumpe, gelerom projektila iz "bofors" ranjena Vahida A. Kahrimanović (1978.).⁴³⁹

17. avgust 1994. godine. Gelerima haubičke granate, koja je oko 12:00 sati iznenada iz pravca Šušnjara ispaljena na Lukavicu, u mahali Prnjavor teže je ranjen Alija O. Đogić (1977.). U trenutku ranjavanja zatekao se pred ulazom u podrum porodične kuće, kamo je krenuo da se skloni.⁴⁴⁰

22. avgust 1994. godine. U Lukavici je tog dana svanulo vedro i mirno jutro, ali taj prividan mir iznenada je prekinula eksplozija haubičke granate, ispaljene oko 09:45 sati sa srpskih položaja. Granata je pogodila u rub krova kuće Huseina Aljića, u mahali Bijeli Potok, pred kojom se nalazio veći broj osoba. Raspršeni geleri ubili su Amru R. Subašić (1990.) i Nuru M. Omerović (1951.), dok je teške povrede zadobio Sulejman M. Subašić (1930.), podlegavši dva dana kasnije na Kliničkom centru u Tuzli.⁴⁴¹ Teže su ranjeni i vlasnik kuće, Husein H. Aljić (1928.) i Refija I. Omerović

435 EvCPR, br. 385 (p.br. C/8-9/94) i br. 385 (p.br. C/8-9/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u istim predmetima; također: reg. 11, *Svjedočenja o zločinima učinjenim nad civilima u dosadašnjem toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu na području mjesne zajednice Lukavica*, pripremio: Ivan Matijević, 26. 06. 1995. g.

436 EvCPR, br. 388 (p.br. C/8-12/94).

437 EvCPR, br. 382 (p.br. C/8-7/94); KŠPBCŽR Gr, str. 411. U EvCPR evidentirano je samo ranjavanje, nije naznačeno da je dijete uslijed povreda preminulo.

438 EvCPR, br. 383 (p.br. C/8-8/94); Informacija PU Gračanica, str. 17.

439 EvCPR, br. 380, bez oznake predmeta; Informacija PU Gračanica, str. 26. Istom prilikom ranjene su još dvije osobe: Husejn M. Šestan (1970.) iz Donje Lohinje, pripadnik ARBiH, te izvjesni Behad iz Stjepan Polja.

440 EvCPR, br. 390 (p.br. C/8-14/94). Informacija PU Gračanica, str. 16; o događaju SJB Gračanica sačinila službenu zabilješku. U ovoj Informaciji događaj je datiran 17. 07. 1994. – vjerovatno greškom, jer u EvCPR i evidenciji Civilne zaštite stoji 17. 08. 1994. godine (istog dana, inače, ranjen je i Alijin stariji brat – pripadnik Armije RBiH).

441 EvCPR, br. 365 (p.br. C/8-1/94), br. 366 (p.br. C/8-2/94) i br. 367 (p.br. C/8-3/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava svjedokinje Refije Omerović u navedenim predmetima; također i u: reg. 11, *Svjedočenja o zločinima učinjenim nad civilima u dosadašnjem toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu na području mjesne zajednice Lukavica*, pripremio: Ivan Matijević, 26. 06. 1995. g.

(1969.), kao i sedmogodišnja Hanifa O. Subašić (1987.), koja je zadobila višestruke povrede od gelera.⁴⁴² Geleri granate usmrtili su i Hazima Aljića (1961.), Huseinovog sina, medicinskog radnika i pripadnika sanitetske službe Armije RBiH, nastanjenog u Gračanici.⁴⁴³ U trenutku udara granate, četverogodišnja Amra (čiji je život prekinut dan poslije četvrtog rođendana) sa svojom starijom rodicom Hanifom zatekla se kod ljuljaške u dvorištu. Inače, tog jutra u dvorištu familije Aljić bilo je živo: Husein je zaklao tele, pa je više mještana dolazilo radi kupovine mesa, odlazeći nakon kraćeg zadržavanja, a tu se našlo i više članova porodice i rodbine.⁴⁴⁴ O događaju SJB Gračanica sačinila je službenu zabilješku, a na lice mjesta su izašli i pripadnici UNPROFOR-a, uvjerivši se da se naselje Bijeli Potok ne nalazi uz zonu vatrenih dejstava niti u njemu ima vojnih ciljeva.⁴⁴⁵

27. septembar 1994. godine. Oko podneva otpočelo granatiranje Gračanice, uz 6 raketa iz VBR-a, te više granata po različitim dijelovima grada. Načinjena je znatna materijalna šteta, a stradao je i jedan civil starije životne dobi: Omer Bešić (1921.), u

mahali Javor, zadobivši povrede od udarnog vala eksplozije granate.⁴⁴⁶

8. oktobar 1994. godine. U Miričini, od gelera minobacačke granate kalibra 82 mm, ispaljene iz pravca Porječine, oko 12:30 sati, pred svojom je radnjom, uz cestu Doboj – Tuzla, teže je ranjena Sadeta H. Kovačević (1952.), majka jednog djeteta. O događaju je SJB Gračanica sačinila službenu zabilješku.⁴⁴⁷

11. oktobar 1994. godine. U granatiranju Gračanice, u dvorištu svoje kuće, u južnom dijelu grada, gelerima granate teško je povrijeđen Atif M. Šako iz Malešića (1945.).⁴⁴⁸

22. oktobar 1994. godine. Trajalo je cjelodnevno granatiranje Gračanice i više drugih naselja općine, različitim raspoloživim artiljerijskim sredstvima – od “bofors” do teške artiljerije. Od razornih projektila oštećen je velik broj civilnih objekata, a bilo je i civilnih žrtava. Od gelera rasprskavajućih projektila “bofors” ranjene su: Edina M. Kurtić i Munevera Osmanhodžić.⁴⁴⁹ Od gelera granate koja je udarila u blizinu porodične kuće u ulici između mahala Javor i Čiriš, teško je ranjen civil Halil A. Alibegović (1934.), koji je se-

442 EvCPR, br. 369 (p.br. C/8.5/94), br. 368 i 389 (p.br. C/8-4/94 i C/8-13/94), te br. 370 (p.br. C/8-6/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava Refije Omerović u navedenim predmetima; također: reg. 11, *Svjedočenja o zločinima učinjenim nad civilima u dosadašnjem toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu na području mjesne zajednice Lukavica*, pripremio: Ivan Matijević, 26. 06. 1995. g.

443 KŠPBCŽR Gr, str. 235.

444 Prema izjavi Refije Omerović, DKRZ Gr, reg. 7, u predmetima navedenim u prethodne dvije napomene, također i u materijalu *Svjedočenja o zločinima učinjenim nad civilima u dosadašnjem toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu na području mjesne zajednice Lukavica...* (reg. 11).

445 Informacija PU Gračanica, str. 17.

446 EvCPR, br. 363 (p.br. C/9-1/94). Kao uzrok stradanja navedeno je: “Razbila ga detonacija”.

447 EvCPR, br. 397 (p.br. C/10-6/94); DKRZ Gr, reg. 7, podaci u navednom predmetu; reg. 11, *Zapisnici (Izjave) o događaju i stradanjima usljed ratnih dejstava na području MZ Miričina u periodu 6.5. do 9.11.1994. godine*, podatke obradio: Midhat Alić, str. 3. S položaja VRS tom prilikom su gađani pripadnici UNPROFOR-a. O događaju je SJB Gračanica sačinila službenu zabilješku (Informacija PU Gračanica, str. 18).

448 EvCPR, br. 381 (p.br. C/10-1/94). O događaju je SJB Gračanica sačinila službenu zabilješku. (Informacija PU Gračanica, str. 18)

449 EvCPR, br. 395 (p.br. C/10-3/94) i 396 (p.br. C/10-1/94).

dam dana kasnije podlegao povredama na Kliničkom centru u Tuzli.⁴⁵⁰ Istoga dana, u Lukavici gelerima granate ispaljene sa položaja VRS ubijena Hanka H. Subašić (1933.).⁴⁵¹

29. oktobar 1994. godine. Gelerima granate ispaljene sa srpskih položaja oko 22:00 sata u Donjoj Orahovici ubijena je Sabrija I. Sarajlić (1969.), a ranjeni su njen otac Ibrahim M. Sarajlić (1938.) i brat Sabrija (1971.). Granata je pala u dvorište porodične kuće u mahali Rijeka. U vezi s ovim događajem, formiran je predmet u SJB Gračanica.⁴⁵²

11. novembar 1994. godine. U Donjoj Orahovici povrede od gelera granate zadobilo troje civila: Fikret O. Dedić (1975.), Merima I. Ibrić (1964.) i Mirela H. Nuhanović (1976.).⁴⁵³

13. novembar 1994. godine. Od gelera granate ranjen Tahir Š. Alić (1932.), civil iz Prijekog Brda, u vrijeme dok se nalazio na području koje graniči s Gornjim Skipovcem.⁴⁵⁴

20. novembar 1994. godine. U granatiranju Stjepan Polja, koje je započelo oko 19:00 sati, teže je ranjena Sanela S. Bećirović (1978.), učenica drugog razreda srednje škole. Tim povodom, 21. 11. 1994. izvršen je uviđaj od istražnog sudije i službenika kriminalističke službe SJB Gračanica, a 09.

08. 1995. Višem javnom tužilaštvu Tuzla podnesena je krivična prijava protiv NN lica, za krivično djelo ratni zločin protiv civilnog stanovništva.⁴⁵⁵

23. novembar 1994. godine. U granatiranju Klokotnice ranjena Samira Đogić (1974.) iz Lukavice, zadobivši višestruke povrede od gelera granate.⁴⁵⁶

*

16. mart 1995. godine. Od gelera granate ispaljene na Lukavicu, u vrijeme primirja, povrede glave zadobila Fatima Mulalić (1972.).⁴⁵⁷

23. mart 1995. godine. U granatiranju Gračanice i Pribave, koje se desilo u vrijeme dok je na snazi još uvijek bilo potpisano primirje, od gelera granate koji su pogodili kuću u blizini nogometnog igrališta u Pribavi ranjen je Nedžad T. Kadić (1980.) iz Pribave. Njegov drug, koji se nalazio skupa s njim, povrijeđen je udarnim valom eksplozije.⁴⁵⁸

13. april 1995. godine. Izenada ispaljena tenkovska granata sa srpskih položaja na Ozrenu, koja je 12:40 sati pogodila pročelje kuće u mahali Riječka, u Gračanici, načinila je masakr. Od raspršenih gelera na mjestu su ubijeni prolaznici Ismet M. Imamović (1943.) i Mehmedalija E. Purać (1944.), zvani Dževad, a teško je ranjen Bahrija R. Junuzović (1942.), koji je istog

450 EvCPR, br. 394 (p.br. C/10-5/94); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u navedenom predmetu. Imenovani, inače, omaškom nije upisan u KŠPBCŽR Gr, ali ime mu je urezano na Centralnom Spomen-obilježju 1992.-1995.

451 EvCPR, br. 465 (p.br. C/10-8/94).

452 Informacija PU Gračanica, str. 25. U KŠPBZŽR Gr, str. 413, kao datum smrti imenovane stoji 30. 10. 1994. Ovo troje stradalih nisu upisani u EvCPR.

453 Prema Evidenciji Civilne zaštite; imenovani nisu upisani u EvCPR.

454 Prema Evidenciji Civilne zaštite; imenovani nije upisan u EvCPR.

455 Informacija PU Gračanica, str. 18 ; stradala nije upisana u EvCPR, ali je zabilježena u evidenciji Civilne zaštite (gdje je pogrešno naveden datum: 19. 11.). Istoga dana u Stjepan Polju je ranjen i Jasmin M. Hodžić (1968.) iz Klokotnice, pripadnik Armije RBiH.

456 EvCPR, br. 441 (p.br. C/11-2/94). Imenovana je, inače, rodom iz Klokotnice, udata u Lukavici.

457 EvCPR, br. 452 (p.br. C/3-2/95).

458 EvCPR, br. 404 (p.br. C/3-1/95); DKRZ Gr, reg. 8, izjava u navedenom predmetu.

Velika tragedija u Lukavici - četvero poginulih od jedne granate

U vrijeme kada svjetska diplomatija pokušava doći do mirovnog rješenja u Bosni i Hercegovini, Karadžićevi dikani sa brda i dalje nemilosrdno ubijaju bošnjački narod, ubijaju nedužne civile, žene i djecu. Najnoviji masakr Karadžićevi zlikovci napravili su u Lukavici.

Od zločinačke garante, koja je na ovo selo ispaljena 22. avgusta tačno u 9,55 sati, načinjen je pravi masakr. Troje ljudi na licu mjesta je izgubilo život i to: četrdesetpetogodišnja **Nura Omerović (supruga Čamila)**, tridesetčetvorogodišnji **Hazim Al-**

SMRT NA ČETVRTI ROĐENDAN

Jlić, medicinski radnik i četverogodišnja djevojčica **Alma Subašić (kćerka Rifeta)**. Dvoje ljudi je teže i dvoje lakše ranjeno. Nakon dva dana agonije teškim povredama je poglegao i **Sulejman Subašić**.

Lukavica, sinonim odbrane u crno je zavijena, ali prkos je jači od svake tragedije i Lukavičani i dalje nepokolebljivo stoje u odbrani Bosne i Hercegovine i svog sela.

Četnici su, eto, ispalili svoj smrtonosni projektil kalibra 155 mm i ostvarili svoj krvavi cilj - ubili su četvoro ljudi. Četverogodišnjoj **Almi**, koja je tog dana, kakve li tragedije, obilježavala svoj četvrti rođendan, prekinuli su djetinjstvo. Kome li je ona i šta je ona skrivila, za koji je rat ona odgovorna?

Hasan Čalić

Članak o zločinu agresora u Lukavici (Biljeg vremena, avgust 1994.)

dana podlegao u Ratnoj bolnici Soko.⁴⁵⁹ Teške povrede od gelera granate zadobio je i Taib R. Trepanić (1919.), koji je od posljedica ranjavanja preminuo nakon dva mjeseca (13. 06. 1995.).⁴⁶⁰ Istoga dana ranjeno je još dvoje civila: Kasima Đulić iz Gračanice i maloljetni Samer Tukić iz Pribave.⁴⁶¹ Dana 20. 12. 1995. Višem javnom tužilaštvu u Tuzli podnesen je izvještaj o počinjenom krivičnom djelu ratnog zločina protiv civilnog stanovništva.⁴⁶²

20. april 1995. godine. Gelerima granate ispaljene sa srpskih položaja na Ozrenu, koja je u 09:40 sati pala i aktivirala se u mahali Lipa (Tuleg), ubijena Amela I. Avdagić (1986.), a teže povrede zadobio

je njen dvije godine stariji brat Ahmed I. Avdagić,⁴⁶³ te Sadeta Begović (1939.).⁴⁶⁴ Izvršen je uviđaj od strane kriminalističke službe SJB Gračanica, a dana 22. 08. 1992. podnesen je izvještaj Višem javnom tužilaštvu u Tuzli o počinjenom krivičnom djelu ratnog zločina protiv civilnog stanovništva.⁴⁶⁵ Istoga dana, od minobacačke granate 120 mm, ispaljene iz pravca Porječine, u Donjoj Orahovici je ranjena Fadila H. Mujić (1936.).⁴⁶⁶

25. april 1995. godine. U granatiranju Gračanice, koje je počelo oko 18:45 sati, u mahali Hajdarevac gelerima granate ubijena Bahira M. Brkić (1962.), rodom iz Piskavice, stalno nastanjena u Gračanici. U

⁴⁵⁹ EvCPR, br. 405 (p.br. C/4-1/95); br. 406 (p.br. C/4-2/95) i br. 407 (p.br. C/4-3/95); DKRZ Gr, izjava u navedenim predmetima; GMG/SZ92-95, reg. 9, "Izvještaj o granatiranju grada dana 13. 04. 1995. god."

⁴⁶⁰ EvCPR, br. 408 (p.br. C/4-4/95). U KŠPBCŽR Gr (str.) za imenovanog stoji: "Poginuo 19. 06. 1995. u Gračanici, pogođen gelerima neprijateljske granate". Radi se o pogrešci, jer Trepanić je, kako rekosmo, tog dana zapravo podlegao teškim ozljedama zadobivenim u aprilu.

⁴⁶¹ EvCPR, br. 409 (p.br. C/4-5/95) i br. 413 (p.br. C/4-9/95).

⁴⁶² Informacija PU Gračanica, str. 9.

⁴⁶³ EvCPR, br. 412 (p.br. C/4-8/95) i br. 410 (p.br. C/6-5/95).

⁴⁶⁴ EvCPR, br. 411 (p.br. C/4-7/95). Također je ranjen i Haris I. Imamović (1974.), pripadnik Armije RBiH.

⁴⁶⁵ Informacija PU Gračanica, str. 9.

⁴⁶⁶ U Dnevniku događaja SJB Gračanica ovaj događaj zaveden pod br. 215/95, 20. 04. 1995. u 13:00 sati; o istom je obaviješten i CSB Tuzla, te sačinjen predmet (Informacija PU Gračanica, str. 9).

trenutku pogibije nalazila se svojoj kući.⁴⁶⁷ Istog dana od gelera granate ranjena je i Hajrija Beganović (1932.).⁴⁶⁸ Dana 08. 08. 1995. podnesena je krivična prijava protiv NN lica Višem javnom tužilaštvu u Tuzli zbog počinjenog krivičnog djela ratni zločin protiv civilnog stanovništva.⁴⁶⁹

25. maj 1995. godine. U centru Tuzle, na trgu poznatom kao Kapija, u 20:55 sati eksplozija projektila iz topa M46 130 mm, ispaljenog sa položaja VRS u rejonu Panjika na Ozrenu, prouzročila je masakr u kojem je smrtno stradala 71 osoba, a još 87 ih je teže i 55 lakše ranjeno. U trenutku pada granate, na Kapiji, popularnom okupljalištu mladih, bilo je i više Gračanlija (uglavnom studenata, koji su boravili u Tuzli). Troje od njih je izgubilo živote: Elma H. Brguljak (1975.), Nihad A. Šišić (1975.) i Armin F. Šišić (1975.).⁴⁷⁰ Teško je ranjena Selma M. Mustajbašić (1975.).⁴⁷¹ Lakšu povredu od gelera granate zadobio je Mirza I. Đulić (1974.).⁴⁷² Za zločin na Kapiji od Suda Bosne i Hercegovine pravomoćno je osuđen visoki oficir VRS, pukovnik Novak Đukić. komandant Taktičke grupe "Ozren" – pravosnažno osuđen na 25, odnosno na, u ponovljenom suđenju – 20 godina za-

tvora. Prije odlaska na odsluženje kazne, pobjegao je u Srbiju, čije mu vlasti pružaju utočište.

9. juni 1995. godine. U večer, oko 19:10 sati, započelo granatiranje Gračanice, pri čemu su granate ispaljene s agresorskih položaja eksplodirale na području Lipe (iznad Doma zdravlja), u Potok Mahali, Varoši, te u centru grada. Tog dana od gelera granata ranjena su dva civila: Ešef O. Hatunić (1950.) iz Miričine, teže, te Salih Širbegović iz Gračanice, lakše.⁴⁷³ U vezi ovog događaja, dana 22. 08. 1995. podnesena je krivična prijava protiv NN lica Višem javnom tužilaštvu u Tuzli, zbog počinjenog krivičnog djela ratni zločin protiv civilnog stanovništva.⁴⁷⁴

16. juni 1995. godine. Tog dana u njivi na lokalitetu Duje, uz cestu Lukavica – Klokotnica, dvanaestero mještana obavljalo je poljoprivredne radove (kupilo sijeno), kada je, iznenada, u 18:00 sati, među njih pala granata ispaljena sa položaja VRS. Geleri su na mjestu usmrtili Osmana H. Čamdžića (1937.) i teško ranili Mustafu H. Čamdžića (1929.), koji je povredama podlegao 8. avgusta na kliničkom centru u Tuzli.⁴⁷⁵ Ranjeni su i Sedifa Spahić

467 EvCPR, br. 416 (p.br. C/4-11/95).

468 EvCPR, br. 415 (p.br. C/4-10/95).

469 Informacija PU Gračanica, str. 9 i 27.

470 EvCPR, br. 418 (C/5-1/95), br. 419 (C/5-2/95) i br. 420 (C/5-3/95); imena stradalih objavljena su u svim žrtvoslovima posvećenim masakru na Kapiji, te navedena u optužnici Suda BiH protiv Novaka Đokovića.

471 EvCPR, br. 421 (p.br. C/5-4/95); njezino ime se također spominje u većem broju izvora koji govore o ovom slučaju, uključujući optužnicu suda Bosne i Hercegovine protiv Novaka Đukića.

472 EvCPR, br. 422 (p.br. C/5-5/95); DKRZ Gr, reg. 7, Izjava u istom predmetu. Ime Mirze Đulića – koji je te večeri zadobio lakšu ranu, nakon čijeg saniranja se odmah vratio u svoj stan – nije navedeno u Optužnici Suda Bosne i Hercegovine protiv Novaka Đukića (gdje se, inače, navode imena 71 poginulog, te 87 teže ranjenih i 55 lakše ranjenih). To ukazuje da je broj lakše ranjenih bio i veći.

473 EvCPR, br. 423 (C/6-1/95) i 424 (C/6-2/95); GMG/SZ92-95, reg. 9. "Izveštaj o granatiranju grada 09. 06. 1995. g."

474 Informacija PU Gračanica, str. 10.

475 EvCPR, br. 467 (p.br. C/6-4/95) i br. 470 (p.br. C/6-7/95); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u navedenim predmetima; reg. 11, *Svjedočenja u zločinima učinjenim nad civilima u dosadašnjem toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu na području mjesne zajednice Lukavica*, pripremio: Ivan Matijević, 26. 06. 1995. g.; KŠPBCŽR Gr, str. 422 i 424. U EvCPR, inače, Mustafa Čamdžić je evidentiran kao ranjen i nije naznače-

(1965.), te Mina M. Sulejmanović (1962.) i njen trogodišnji sin Midhat A. Sulejmanović (1992.).⁴⁷⁶ O ovome događaju SJB Gračanica je izvijestila CSB Tuzla, te dana 21. 12. 1995. podnijela krivičnu prijavu protiv NN lica Višem javnom tužilaštvu u Tuzli, zbog počinjenog krivičnog djela ratni zločin protiv civilnog stanovništva.⁴⁷⁷

3. juli 1995. godine. U 17:40 sati na Gračanicu sa položaja VRS na Ozrenu ispaljena granata koja je pala i aktivirala se u centru grada, nedaleko od Sahat-kule, na raskrsnici ulica prema Potok Mahali i Stubu. Od raspršenih gelera ranjene su četiri osobe, uključujući jedno dijete: Bego H. Husarčić (1940.) iz Gračanice, Nedžad A. Selmanović (1974.) iz Pribave (prognanik iz Doboja) i Mirza S. Tešnjak (1985.), te Muhamed Salkić (1965.) iz Gračanice. Dana 19. 10. 1995. Višem javnom tužilaštvu u Tuzli podnesena je krivična prijava protiv NN lica, zbog krivičnog djela ratni zločin protiv civilnog stanovništva.⁴⁷⁸

11. juli 1995. godine. U kasnim večernjim satima (oko 22:10) na Gračanicu ispaljena jedna granata, koja je pala kod zgrade Kifla, a zatim, pred zorom narednog dana (oko 04:10) još jednu, koja se aktivi-

rala u mahali Mahmutovac. Dvoje civila zadobilo je povrede, majka i njen sin: Sabiha A. Smajić (1953.) i Amir Š. Smajić (1980.). Višem javnom tužilaštvu u Tuzli 24. 08. 1995. podnesena je krivična prijava protiv NN lica, zbog krivičnog djela ratni zločin protiv civilnog stanovništva.⁴⁷⁹

15. juli 1995. godine. U eksploziji granate ispaljene iz pravca Ozrena, koja se aktivirala u krošnji drveta, u dvorištu porodične kuće u Pribavi, lakše su ranjeni Mersija S. Jukan (1973.) i njen otac, Suljo R. Jukan (1938.).

24. juli 1995. godine. Gračanica je pretrpjela jedno od težih granatiranja u toku rata; na grad je između 15:00 i 15:30 ispaljeno 12-15 granata, zatim između 16:50 i 17:00 još 5-6 granata, te jedna u 19:30. Na meti se našao centar grada, mahala Tuleg, te mahala Varoš; pogođeno je više stambenih i javnih objekata, uključujući Šarenu džamiju i Zanatski centar na Skveru, a ranjeno je i četvero civila. Povrede od gelera granate tog dana su zadobili: Fadil Jahić (1951.), Munira Avdagić (1959.) i Fatima Beganović (1952.), te Safet A. Beganović.⁴⁸⁰ Ranjena su i dvojica policajaca.⁴⁸¹ Navedenog dana, agresor je u neselektivnom ar-

no da je kasnije podlegao povredama.

476 EvCPR, br. 466 (p.br. C/6-3/95), br. 468 (p.br. 6-5/95) i 469 (p.br. C/6-6/95); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u navedenim predmetima; reg. 11, *Svjedočenja o zločinima učinjenim nad civilima u dosadašnjem toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu na području mjesne zajednice Lukavica*, 26. 06. 1995. g. U izjavi koju je dala svjedokinja Isveta Mujinović navodi se da je ranjenima u pomoć prvi priskočio imam Hasan ef. Subašić, a zatim i osoblje ambulate u Lukavici.

477 Informacija PU Gračanica, str. 10.

478 EvCPR, br. 425 (p.br. C/7-1/95), br. 427 (p.br. C/7-3/95) i br. 428 (p.br. C/7-1/95); DKRZ Gr, reg. 7, izjava u predmetu C/7-3/95; GMG/SZ92-95, reg. 9, *Izvjestaj o granatiranju grada dana 03. 07. '95. god.*; Informacija PU Gračanica, str. 11.

479 EvCPR, br. 429 (p.br. C/7-5/95) i br. 430 (p.br. C/7-6/95); GMG/SZ92-95, reg. 9, "Izvjestaj o granatiranju grada dana 11. 07. 1995. god."; Informacija PU Gračanica, str. 11. Od gelera granate ranjen je i policajac Fikret Smajlbašić.

480 EvCPR, br. 346 (p.br. C/7-2/95), br. 431 (p.br. C/7-7/95), br. 433 (p.br. C/7-9/95) i br. 432 (p.br. C/7-8/95); GMG/SZ92-95, reg. 9, "Izvjestaj o granatiranju grada dana 24. 07. '95. god." U Dnevniku događaja SJB Gračanica umjesto imena Fadil Jahić stoji *Fahrudin Jahić* (Informacija PU Gračanica, str. 11).

481 Riječ je o Nedžadu Gopi i Salkanu Krajiniću; jedna od granata pogodila je i stambenu zgradu u kojoj su stanovali uglavnom zaposlenici Sekretarijata unutrašnjih poslova, odnosno Stanice javne bezbjednosti. SJB Gračanica je o granatiranju grada izvijestila CSB Tuzla, a dana 11. 10. 1995. Višem javnom

Krater minobacačke granate ispaljene iz pravca Sočkovca (Ozren), koja je pala u centralni gradski park.

tiljerijskom napadu na Gračanicu koristio i top M46, s granatama kalibra 130 mm, visoke razorne moći – isti onakav kakav je korišten u napadu na Tuzlu 25. maja, kada je počinjen masakr na Kapiji. Do kraja rata, isto artiljerijsko oruđe u više navrata će djelovati po Gračanicu, razorivši brojne civilne objekte i usmrivši više osoba. Inače, granatiranje Gračanice nastavilo se i narednih nekoliko dana, sve do 1. avgusta.⁴⁸²

25. juli 1995. godine. Ponovno granatiranje Gračanice, pri čemu je razoreno ili oštećeno više javnih i privatnih objekata,

jedna granata pala pred ulaz u prostoriju u kojoj je bila smještena Služba Hitne medicinske pomoći. Gelerima granate ranjena Suada Muftić.⁴⁸³

27. juli 1995. godine. Artiljerijski napad s Ozrena na Gračanicu, četvrti dan zaredom; granate padale na područje Lipa – Tuleg, oko Obdaništa i Šarene džamije, te u centar grada; jedna granata je pogodila zgradu preduzeća “Ozrenka” (Kape-tanuša), u kojoj je bio smješten Logistički centar općine Gračanica. Tom prilikom lakše povrede su zadobili radnici: Mustafa

tužilaštvu u Tuzli podnesena je krivična prijava protiv NN lica zbog krivičnog djela ratni zločin protiv civilnog stanovništva.

⁴⁸² Prema izvještajima koje je sačinila Komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima (GMG/SZ92-95, reg. 9), Gračanica je granatirana: 26. jula (više granata na mahalul Lipa – Tuleg, ulicu kod Obdaništa i Skver), 27. jula (ponovo Lipa – Tuleg i prostor oko Obdaništa, te centar grada; 28. i 29. jula (centar grada i mahala Riječka), dok je 31. jula zabilježen napad na industrijsku zonu i stambeno naselje Luke “boforsom”.

⁴⁸³ Informacija PU Gračanica, str. 27. Imenovana nije upisana u EvCPR. Također su ranjena još dva lica – pripadnici Armije RBiH (GMG/SZ92-95, reg. 9, Izvještaj o granatiranju grada 25. 07. ‘95. god.).

Žunić, Aida Imamović i Aida Džinić, a među ranjenima, odnosno povrijeđenim tog dana zabilježeni su i: Nermin Sarajlić, Aida Sarajlić i Ahmet Habibović – svi iz Gračanice. Dana 11. 10. 1995. godine SJB Gračanica je Višem javnom tužilaštvu u Tuzli podnijela izvještaj protiv NN lica o počinjenom krivičnom djelu ratni zločin protiv civilnog stanovništva.⁴⁸⁴

5. avgust 1995. godine. Oko 20:15 – 20:25 sati, iznenada ispaljena granata iz pravca Ozrena (iz topa kalibra 130 mm) pogodila je stambenu zgradu u centru Gračanice – tzv. višespratnicu ili “Titovu zgradu”, razorivši stan u kome je stanovala porodica Saliha Ibrahimovića. Tom prilikom smrtno su stradale majka i njene dvije kćerke: Saliha I. Ibrahimović (1956.),

te Dijana H. Husić-Letić (1978.) i njena mlađa sestra Selma H. Letić (1982.); preživio je samo Dijanin tromjesečni sin Amer. Od siline eksplozije, razorene su podna i stropna ploča, te bočni zidovi. U stanu ispod povrijeđena je Fadila S. Jukan (1960.), supruga Džemala, dok su u susjednom stanu povrede zadobile Senka Z. Džinić i Nafija S. Kešetović, a vani, ispred zgrade, i Nesiba Nurikić (supruga Bešle).⁴⁸⁵ Druga granata, koja je te večeri – odmah poslije prve – ispaljena na Gračanicu, također iz topa 130 mm, pogodila je tzv. Popovu kuću (poznatu i kao Parohijski dom), koja je od siline eksplozije bila potpuno razorena; tom prilikom povrede je zadobila Alma A. Brka, prognanica iz Doboja.⁴⁸⁶ Dana 14. 09. 1995. godine Višem javnom tužilaštvu

484 Informacija PU Gračanica, str. 27; GMG/SZ92-95, reg. 9, Izvještaj o granatiranju grada dana 27.07.1995 godine.

485 EvCPR, br. 434 (p.br. C/8-1/95), br. 435 (p.br. C/8-2/95) i br. 436 (p.br. C/8-3/95); GMG/SZ92-95, reg. 9, “Izvještaj o granatiranju grada dana 05. 08. 1995 godine” (u potpisu: Šefika Hadžić); Osnovni sud u Gračanici, “Zapisnik o uviđaju”, br. Kri 62/95, 06. 08. 1995. (fotokopija u GMG/SZ92-95, reg. 4). U KŠPBR-CŽR Gr (str. 423) 18-godišnja Dijana Husić rođ. Letić navedena je pod djevojačkim prezimenom; ustvari, bila je već udata i majka tromjesečnog djeteta. U EvCPR od povrijeđenih osoba evidentirane su Nafija Kešetović (EvCPR, br. 438, p.br. C/8-5/95) i Fadila Jukan (br. 437, p.br. C/8-4/95), a riječ je o supruzi Džemala Jukana, tadašnjeg komandanta 221. brdske brigade Gračanica.

486 GMG/SZ92-95, reg. 4, Osnovni sud u Gračanici, “Zapisnik o uviđaju”, br. Kri 62/95, 06. 08. 1995. (fotokopija). Imenovana nije upisana u EvCPR.

Ovdje treba kazati i nekoliko riječi o pogođenom objektu, Popovoj kući ili nekadašnjem Parohijskom domu, koja je prije rata služila kao stan za mjesnog sveštenika. Zadnji predratni stanovnik bio je protojerej Rade Grujić, koji je u proljeće 1992. napustio Gračanicu (i svoje preostale vjernike). Odlukom Srpske pravoslavne crkve, porušeni objekat je prodat 1997. godine (*Listovi gračaničkog kalendara /od 5.5.1997. do 14.11.1997./*, Gračanički glasnik, god. II, br. 4, 1996., 110 i 119 i *Listovi gračaničkog kalendara od 14.11.1998. do 8.5.1999. godine*, Gračanički glasnik, god. IV, br. 7, maj 1999., 123-124). U knjizi Slobodana Mileusića, *Duhovni genocid: pregled porušenih, oštećenih i obesvećenih crkava, manastira i drugih crkvenih objekata u ratu 1991-1995.*, Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve, 1997., str. 160 – za Popovu kuću (“Parohijski dom”) u Gračanici navodi se doslovno: “Miniran i razoren, dignut u vazduh (1991-1995)”. U istom pasusu, inače, tvrdi se i da je pravoslavna crkva u Gračanici “oštećena granatiranjem muslimanske vojske 1993. godine”. Ma koliko ti navodi bili apsurdni, treba naglasiti da iza te publikacije stoji autoritet Srpske pravoslavne crkve: autoritet patrijarha Pavla (koji je napisao predgovor), te autoritet dvojice mitropolita (uključujući i mitropolita dabrobosanskog Nikolaja) i osmorice episkopa, koji su činili uređivački odbor. Uvidom u online-kataloge, vidimo da se navedena knjiga nalazi se u bibliotekama i kolekcijama najznačajnijih svjetskih naučnih institucija. Pitanje je da li su osobe u svijetu, zainteresirane za povijest razdoblja 1992.-1995. na prostorima Bosne i Hercegovine (i bivše Jugoslavije), uopće svjesne do kojih je sve granica srpska nacionalistička propaganda u stanju ići? Ili, pak, možda unaprijed prihvataju autoritet vjerske organizacije kao ozbiljnu instancu koja sebi ne bi dozvolila najbezočnije laži (kakve se, nažalost, u navedenoj knjizi iznose). – Pravoslavna crkva (Hram Vaznesenja Gospodnjeg) u Gračanici zaista je oštećena granatom 1993. godine, ali ispaljenom sa položaja VRS na Ozrenu: GMG/SZ92-95, reg. 9, “Izvještaj o granati-

u Tuzli podnesena je krivična prijava protiv NN lica, zbog izvršenog krivičnog djela ratni zločin protiv civilnog stanovništva.⁴⁸⁷

10. avgust 1995. godine. U 15:40 sati granata ispaljena s Ozrena pogodila kuću u mahali Čiriš (današnja ulica 25. maja); u eksploziji granate ubijen je Sejdo O. Krajnović (1935.).⁴⁸⁸ U vezi ovog događaja, 21. 12. 1995. Višem javnom tužilaštvu u Tuzli podnesena je krivična prijava protiv NN lica, zbog krivičnog djela ratni zločin protiv civilnog stanovništva.⁴⁸⁹

15. avgust 1995. godine. Oko 17:20 sati granata ispaljena sa položaja VRS iznenada je pala u dvorište kuće u mahali Devedžije, u selu Lukavica. Gelerima granate ubijene su Isma H. Hadžić (1944.) i njena kći Sadija M. Šiljić (1964.), a teže povrede su zadobili Sadijin trogodišnji sin Mustafa I. Šiljić (1994.) i rodica Emina I. Devedžić (1977.).⁴⁹⁰ Uviđaj od strane istražnog sudijske, uz prisustvo službenika SJB – inspektora i kriminalističkog tehničara, te pirotehničara, obavljen je 17. 08. 1995., a četiri mjeseca kasnije Višem javnom tužilaštvu u Tuzli podnesena je krivična prijava protiv

NN lica za izvršeno krivično djelo ratni zločin protiv civilnog stanovništva.⁴⁹¹

24. avgust 1995. godine. U 19:45 sati granata ispaljena s položaja VRS pogodila je objekat uz porodičnu kuću u blizini gračaničke pijace; od gelera granate smrtno je stradao Ferid I. Salihbašić (1949.).⁴⁹² Istoga dana, u granatiranju Gradačca, gelerima granate ubijeno je dvoje mladih iz Džakula: Ševalija H. Hevešević (1975.) i Hava I. Muratović (1976.).⁴⁹³

5. septembar 1995. godine. U toku dana na Gračanicu ispaljeno više granata, uključujući i šest raketa iz VBR-a, koje su nanijele znatnu materijalnu štetu. Tom prilikom pogođena je i teško oštećena kuća u mahali Stubo, u kojoj su povrede zadobili Fazileta H. Mulavdić (1943.), te Hasib Mulavdić i Azra Mulavdić Višem javnom tužilaštvu u Tuzli je 22. 12. 1995. podnesena krivična prijava protiv NN lica zbog počinjenog krivičnog djela ratni zločin protiv civilnog stanovništva.⁴⁹⁴

13. septembar 1995. godine. Oko 16:00 sati granata ispaljena s Ozrena pala je u mahalalu Hajdarovac. U eksploziji je smrtno stradala Hanifa S. Kešetović (1975.). U vezi

ranju od 1. 12. do 31. 12. 1993. g., rukopisna verzija, također: DKRZ Gr, reg. 11, fotografija oštećene crkve. Video-reportaža poslije granatiranja crkve, koju su snimili ratni reporteri Dževad Muderizović i Izudin Duraković, dostupna je na Youtube servisu, na kanalu Dž. Muderizovića: <<https://youtu.be/GP93wW4SJ-K8&t=1530>>. Očigledno je da postoji potreba istraživački i historiografski pristupiti i temi razaranja spomenika kulture i druge civilne infrastrukture, što je po međunarodnom humanitarnom pravu također ratni zločin.

487 Informacija PU Gračanica, str. 12.

488 EvCPR, br. 439 (p.br. C/8-6/95); GMG/SZ92-95, reg. 9, "Izveštaj o granatiranju grada dana 08. 08. 1995 i 10. 08. 1995 godine".

489 Informacija PU Gračanica, str. 12.

490 EvCPR, br. 490 (p.br. C/8-7/95) i br. 491 (p.br. C/8-8/95), te br. 492 (p.br. C/8-9/95) i br. 493 (p.br. C/8-10/95); DKRZ Gr, izjava u navedenim predmetima.

491 Informacija PU Gračanica, str. 19.

492 EvCPR, br. 494 (p.br. C/8-11/95); GMG/SZ92-95, reg. 9, "Izveštaj o granatiranju grada dana 24. 08. i 25. 08. 1995 godine". Dana 23. 11. 1995. Višem javnom tužilaštvu u Tuzli podnesena je krivična prijava protiv NN lica zbog izvršenog krivičnog djela ratni zločin protiv civilnog stanovništva (Informacija PU Gračanica, str. 12).

493 KŠPBCŽR Gr, str. 426. Imenovani nisu upisani u EvCPR.

494 EvCPR, br. 495 (p.br. C/9-1/95); GMG/SZ92-95, reg. 9, "Izveštaj o granatiranju grada dana 05. 09. 1995 godine"; Informacija PU Gračanica, str. 13.

Posljedice raketiranja Gračanice (1995.)

ovog događaja SJB Gračanica je Višem javnom tužilaštvu u Tuzli 24. 11. 1995. podnijela krivičnu prijavu protiv NN lica zbog izvršenog krivičnog djela ratni zločin protiv civilnog stanovništva.⁴⁹⁵

18. septembar 1995. godine. U artiljerijskom napadu na Miričinu, od gelera granate ispaljene iz pravca Porječine ranjena Hedija M. Muminović (1966.), u trenutku dok se nalazila ispred porodične kuće.⁴⁹⁶

25. septembar 1995. godine. U Donjoj Orahovici od gelera granate lakše ranjen Mirsad J. Ibrahimović.⁴⁹⁷

6. oktobar 1995. godine. U granatiranju Lukavice, gelerima granate ispaljene iz pravca Becnja (Ciganište) u mahali Prnjavor ranjena dva civila: Ismet M. Omerović (1978.) i Fadil O. Subašić (1950.). O navedenom slučaju SJB Gračanica je sačinila službenu zabilješku.⁴⁹⁸

9. oktobar 1995. godine. U granatiranju Donje Orahovice ranjeno je troje civila: Fadil Hatemić, Osman Kulić, te Indira M. Mahmutović.⁴⁹⁹ Istoga dana, u 14:05 minuta, s Ozrena je ispaljena posljednja granata na Gračanicu – pogodio i srušivši munaru Ahmed-pašine (Bije) džamije.

495 EvCPR, br. 496 (p.br. C/9-2/95); GMG/SZ92-95, reg. 9, "Izvještaj o granatiranju grada dana 12. 09. i 13. 09. 1995 godine". Informacija PU Gračanica, str. 13.

496 Informacija PU Gračanica, str. 19.

497 Prema evidenciji Civilne zaštite (fond Opš CZ Gračanica, arhiva Službe za civilnu zaštitu grada Gračanica). Imenovani nije upisan u EvCPR.

498 Informacija PU Gračanica, str. 19.

499 Prema evidenciji Civilne zaštite, te upisu u Dnevnik događaja SJB Gračanica (br. 637/95). Dana 27. 12. 1995. podnesena je krivična prijava Višem javnom tužilaštvu u Tuzli protiv NN lica zbog krivičnog djela ratni zločin protiv civilnog stanovništva (Informacija PU Gračanica, str. 14).

Tri dana poslije, na snagu je stupilo primirje, a 15. novembra sklopljen je Okvirni mirovni sporazum za Bosnu i Hercegovinu.

*

Pored navedenih slučajeva, *Evidenciji poginulih i ranjenih civila* Državne komisije za ratne zločine Gračanica upisano je još osmero osoba za koje je navedeno da su ranjeni "gelerom granate", ali datum njihovog ranjavanja nije upisan:

Radi se o sljedećim osobama: Naza H. Avdić (1949.), Semir S. Avdić (1987.), Samira S. Avdić (1989.), Miralem I. Avdić (1982.) – svi iz Babića,⁵⁰⁰ zatim Fadil A. Delić (1929.), Saveta Jeftić, iz Gračanice,⁵⁰¹ te Ajiša Šehić i Mejra H. Mujkić (1956.) – obje iz Malešića.⁵⁰²

U Evidenciji su, također, upisana i neka lica za koje nije naznačen uzrok ranjavanja, a u jednom slučaju – ni uzrok ni datum. S obzirom na opće okolnosti, vrlo je vjerovatno da je većina njih stradala u granatiranjima civilnih naselja – no, pošto do zaključenja ovoga rada nismo uspjeli pronaći dodatne podatke, navedene slučajeve nismo uzimali u obzir u ovome pregledu, odnosno konačnom broju žrtava do kojeg smo došli.⁵⁰³

*

Prema podacima koje smo prethodno izložili, na osnovu sačuvane i dostupne građe, tokom agresije na Bosnu i Herce-

govinu i rata od 1992. do 1995. godine na području općine Gračanica u artiljerijskim napadima i granatiranjima ubijena su **93 civila**, računajući prognanike i izbjeglice koji su u ovome gradu našli utočište, četrvero poginulih s prebivalištem na drugim općinama, te petero Gračanlija koji su život izgubili u granatiranju drugih gradova (troje u Tuzli i dvoje u Gradačcu). Od tog broja, 33 su žene, te 22-je djece i maloljetnika.

Broj ranjenih znatno je veći. Na prostoru Gračanice teže je i lakše ranjeno ukupno 330 civila – stanovnika općine i prognanika koji su u njoj privremeno boravili, računajući i troje civila s prostora susjedne općine Gradačac, kao i troje Gračanlija ranjenih na prostoru drugih općina (dvoje u Tuzli i jedna osoba u Klokotnici). Od navedenog ukupnog broja ranjenih, 59-ero je djece i maloljetnika. Troje civila u toku rata ranjeno je po dva puta.

Naglašavamo još jednom, radi se o broju do kojeg smo uspjeli doći na osnovu dostupnih i sačuvanih izvora. U broj ranjenih nismo uračunali one evidentirane žrtve za koje nije naznačen uzrok povređivanja, a kako smo naglasili – razložno je pretpostaviti da izvori koje smo koristili nisu obuhvatili sve žrtve. Dakle, *ukupan broj ranjenih sigurno je i veći.*

500 EvCPR, br. 355, 356, 357 i 358, bez oznake predmeta.

501 EvCPR, br. 332 i 341, bez oznake predmeta. Za Delića je naznačeno da je ranjen u mahali Stubu).

502 EvCPR, br. 216 i 293, bez oznake predmeta.

503 Inače, radi se o sljedećim osobama: Vehadin S. Mekić (1993.) iz Donje Orahovice, ranjen 14. 02. 1993. (EvCPR, br. 317, bez oznake predmeta); Fahrudin I. Fehratović (1962.) iz Gornje Orahovice, ranjen 23. 10. 1993. u Gornjoj Lohinji /EvCPR, br. 350, p.br. C/10-6/93, dosije nije sačuvan ili nije formiran); Šahdo M. Memić (1937.) iz Stjepan Polja, zadobio lakšu povredu 04. 12. 1993., bliže okolnosti nisu naznačene (EvCPR, br. 305, bez oznake predmeta); Sanel R. Hodžić (1980.) iz Lukavice, ranjen 25. 02. 1995., zadobivši višestruke povrede, ali bliže okolnosti ranjavanja nisu naznačene (EvCPR, br. 414, p.br. C/2-1/95, dosije nije sačuvan ili nije formiran). U Evidenciju su, također, upisani i: Hazim Ć. Kulić (1958.) iz Donje Orahovice, ranjen nenaznačenog datuma 1993. godine u Donjoj Orahovici (EvCPR, br. 318 – bez oznake predmeta), te Rahmana H. Memić (1939.) i Vahdeta M. Smajić (1977.) iz Malešića, za koje je stoji: "liječena u Sokolu", odnosno "liječena u ambulanti u Malešićima" – bez naznačenog datuma i uzroka ranjavanja (EvCPR, br. 199 i 203, bez oznake predmeta).

Ipak, i ovi podaci koje smo prezentirali jasno svjedoče o zločinačkim motivima i nakanama velikosrpskog agresora, koji je i u slučaju Gračanice primjenjivao svoju strategiju artiljerijskog razaranja naselja i civilnih ciljeva u cilju teroriziranja civilnog stanovništva – što je, inače, u slučaju nekih drugih gradova i sudski dokazano, pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju, te Sudom Bosne i Hercegovine. Brojni slučajevi koji smo izložili potvrđuju da su žrtve mahom stradale u neselektivnim napadima na civilna naselja, ali i u namjernom ciljanju civilnih objekata, na mjestima i u područjima gdje nije bilo vojnih položaja niti objekata od vojnog značaja.⁵⁰⁴ U ovome radu ograničili smo se na one slučajeve granatiranja u kojima su stradali civili. S obzirom da postoji sačuvana evidencija artiljerijskih napada i granatiranja Gračanice (naselja, odnosno središta općine), od 1992. do 1995. godine, u kojoj su zabilježeni i opisani gotovo svi slučajevi granatiranja grada (s naznačenim lokacijama udara granate) – moguće je sačiniti i detaljniju analizu. No, ostavljamo to za neku drugu prigodu, ali već i letimičan uvid potvrđuje prethodno iznesenu konstataciju.

Inače, artiljerijski napadi na grad i okolna sela bili su intenzivniji u vrijeme napada snaga VRS na ovome prostoru, ali isto tako i u vrijeme akcija jedinica Armije RBiH, a osobito onda kada bi agresorske snage pretrpjele poraze i gubitke, poslije kojih su u pravilu vršili artiljerijske napade na civilne ciljeve, u znak odmazde, što je po međunarodnom humanitarnom pravu zabranjeno. Napadi su se, međutim, dešavali i bez ikakvog povoda, često iznenada.

U više slučajeva postoje indicije da su cilj napada bila mjesta okupljanja većeg broja civila; to najbolje ilustriraju slučajevi od 03. 06. i 16. 10. 1993., 07. 08. i 22. 08. 1994., te 16. 06. 1995. godine u selu Lukavica – tim prije što položaj ovoga naselja omogućava neposredno vizualno osmatranje, odnosno optičko izviđanje sa uzvišenja Becanj (567 m), na kome su se nalazili položaji VRS

Namjerno ciljanje civilnih naselja i objekata potvrđuje i jedan dokument koji se danas čuva u Gradskome muzeju u Gračanici, a predstavlja izuzetno značajan dokazni materijal. Radi se o karti artiljerijskih ciljeva, koja je zarobljena u prostorijama komande jedne od jedinica 1. trebavske brigade VRS, u zaseoku Kojići u selu Skipovac Donji, u oktobru 1994. godine.⁵⁰⁵ Na karti su ucrtani položaji haubica 122 mm, te minobacača 120 mm, s označenim ciljevima na prostoru općina Doboj Istok, Gračanica i dijelu općine Gradačac. Pored položaja Armije RBiH, jasno su označeni ciljevi u civilnim naseljima, uključujući središta sela i zaselaka, prostor oko džamija, mjesta sa većom koncentracijom kuća... U gradu (naselju) Gračanica, recimo, kao cilj su označene tri gradske džamije sa središtima mahala, uključujući i Šarenu džamiju s dijelom ulice Tuleg i Skverom (oznaka 145). Upravo na tom prostoru – i u neposrednoj blizini, desilo se i nekoliko težih, prethodno izloženih slučajeva stradanja civila.

S obzirom na dokazni materijal koje je Tužilaštvo Bosne i Hercegovine prezentiralo u optužnici protiv Novaka Đukića, jednog od komandanata Taktičke grupe "Ozren", uključujući dokumentaciju nastalu u radu komande ove formacije, kao i komandi jedinica u njenom sastavu – ne

504 Svega u par slučajeva pogibija ili ranjavanje civila može se dovesti u vezu s eventualnim gađanjem vojnog cilja, odnosno artiljerijskim djelovanjem na prostor izvođenja borbenih dejstava ili rejon na kome su se, po pretpostavci, nalazile vojne snage – slučajevi od: 05. 07. 1992. (Hurije), 24. 08. 1992. (rejon Drijenča – Lendići), te 13. 11. 1994. (rejon Prijeko Brdo – Skipovac).

505 Navedeni zaselak jedinice Armije RBiH su zauzele 10. 10. 1994. godine. Karta se danas čuva u Gradskome muzeju u Gračanici (fond Spomen-zbirka 1992.-1995.).

sumnjamo da bi se istragom u arhivu neka-
dašnje VRS došlo i do dokumenata koji se
odnose na granatiranja Gračanice.

3.4. Stanovnici općine Gračanica stradali od Hrvatskog vijeća obrane (HVO)

U vrijeme sukoba između Hrvatskog vi-
jeća obrane (HVO) i Armije RBiH, od
kraja 1992. do prve polovice 1994. godine,
brojne osobe iz Gračanice su tzv. "putem
spasa" putovale prema Republici Hrvatskoj
i drugim zemljama i istim se putem vraćali
u Gračanicu, prolazeći područjima pod
kontrolom HVO-a (Vareš, Kiseljak, Vitez,
Gornji Vakuf, Kupres, zapadna Hercego-
vina...). Tim pravcem u vrijeme potpune
strateške blokade stizali su i konvoji hu-
manitarne pomoći, kao i ratna logistika.
O onome šta su sve putnici iz ovoga grada
doživljavali (i preživljavali) od jedinica
HVO i policijskih organa tzv. Hrvatske
republike Herceg-Bosne – od vrijeđanja,
maltretiranja, premlaćivanja i nezakoni-
tog zatvaranja, pa do najbezočnije pljačke
i razbojništva (pri čemu su otmاني i roba
koja je prevožena, i vozila, pa i novac i lične
stvari vozača i pratilaca) – o svemu tome bi
se mogao načiniti poseban rad.

Za ovu priliku, međutim, spomenut
ćemo samo par slučajeva dokumentiranih
ratnih zločina, u kojima su smrtno stradali
civilni.

3.4.1. Napad na autobus Gračanica – Zagreb kod Konjica

Dana 27. maja iz Gračanice je krenuo au-
tobus privatnog autoprevoznika sa 46 put-
nika u pravcu Zagreba. U Konjicu, obavi-

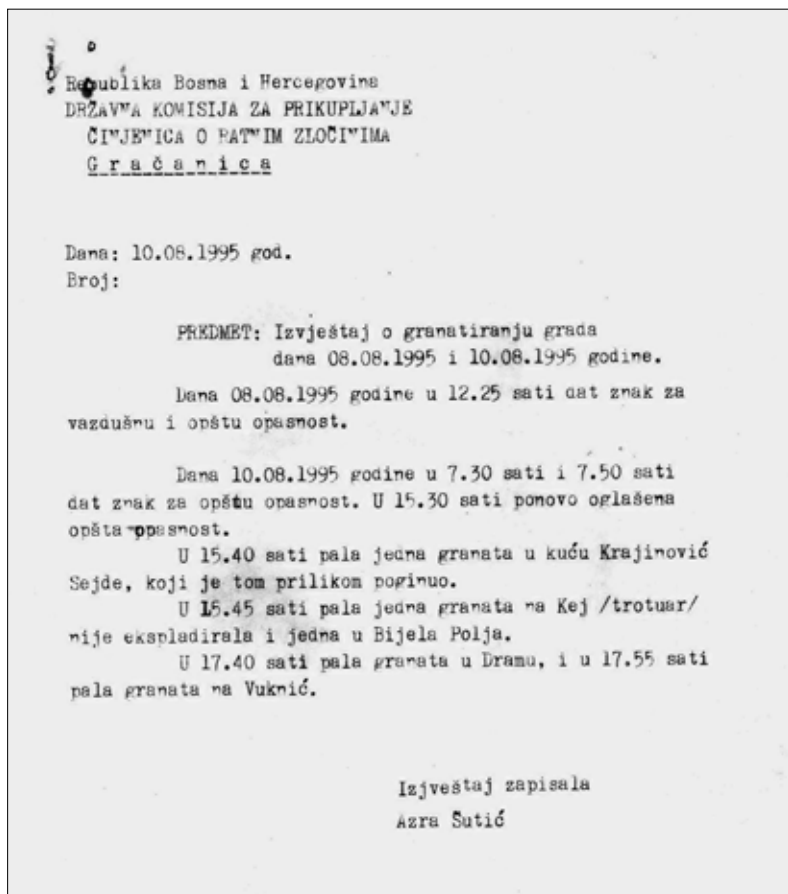
ješteni su da je postignut dogovor između
HVO i Armije RBiH "o slobodnom pro-
lazu za sve one putnike koji imaju uredne
vize". Međutim, na izlazu iz Konjica, pri
ulasku na teritoriju pod kontrolom HVO,
autobus je naišao na prepreku na cesti:
prevrnuti kamion-cisternu. Vidjevši da ne
može dalje, vozač je stao i započeo okretati
autobus, radi povratka u Konjic. U tom tren-
utku, kako je u svojoj izjavi Opštinskom
centru za istraživanje zločina naveo jedan
od putnika i neposrednih svjedoka, auto-
bus je "presjekao" rafal iz mitraljeza M-84.
Tom prilikom metci su pogodili i teško
ranili dvoje putnika, civila: Fatimu R. Mu-
šić (1948.) iz Džakula, koja je putovala sa
mužem i 14-godišnjim sinom, te Mustafu
O. Halilović (1944.) iz Babića.⁵⁰⁶ Autobus
je uspio doći nazad u Konjic, gdje su oboje
zbrinuti u tamošnjoj bolnici. Fatima je, na-
žalost, podlegla teškim povredama.

3.4.2. Stradanje Gračanlija u tzv. Tuzlanskom konvoju

Tzv. Tuzlanski konvoj (poznat još i kao
"Konvoj radosti" ili "Konvoj spasa") ofor-
mljen je u Splitu, odakle je krenuo prema
sjeveroistočnoj Bosni, preko Gruda, Tomi-
slavgrada, Prozora, Gornjeg Vakufa i No-
vog Travnika, do Lašvanske doline, gdje se
desio pljačkaški napad pripadnika HVO-a
i civila hrvatske nacionalnosti u kome je
više osoba osoba izgubilo život. Konvoj se
sastojao od oko 400-500 vozila (kamiona
i automobila) s područja Okruga Tuzla,
među kojima su bila i vozila s područja
općine Gračanica. Kolona je bila duga oko
7 kilometara, a u konvoju je putovalo oko
2000 ljudi.⁵⁰⁷ Među vozačima i putnicima

⁵⁰⁶ EvCPR, br. 98 (p. br. C/5-2/93) i br. 144 (C/5-5/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava C/5-5/1-93. Inače, u
EvCPR i u dosijeu poginula žena je upisana pod prezimenom "Musić"; tako stoji u izjavi svjedoka Jusufa
Muratovića (zabilježenoj 02. 07. 1993.) – imenovani je, inače, bio iz Donje Orahovice, a Fatimu je vje-
rovatno upoznao u samome putovanju, tako da je greška u prezimenu razumljiva (tim prije što familija
Musić također živi u Džakulama). Svjedok i za ranjenog Halilovića navodi da je bio iz Malešića, a bio je iz
susjednih Babića.

⁵⁰⁷ ICTY, up. Amir Kliko, *Rat u srednjoj Bosni 1992-1994.*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina

Jedan od izvještaja Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Gračanica. Ovakvi izvještaji redovito su rađeni od ljeta 1992. do kraja rata.

nalazio se i veći broj Gračanlija, uključujući Melihu Hadžihasanović, sekretarku Ratnog predsjedništva općine Gračanica, te Fikret ef. Pašanovića, glavnog imama Odbora Islamske zajednice Gračanica.⁵⁰⁸

Prema zabilježenim izjavama svjedoka iz Gračanice, nevolje vozača i putnika u konvoju započele su oko Tomislavgrada, kada je započelo maltretiranje na kontrolnim punktovima. Prve pljačke od strane

pripadnika HVO započele su kod Prozora, odnosno između Prozora i Gornjeg Vakufa, gdje je oduzet veći broj teretnih i putničkih vozila. Pljačke su se dešavale uglavnom tokom noći.⁵⁰⁹ Od Gornjeg Vakufa do pred Novi Travnik, prolazeći kroz bošnjačka sela, konvoj nije imao većih problema. U jutro, 10. juna 1993. godine, na izlazu iz Novog Travnika, konvoj je zau-

protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 650;

508 Oboje su, po povratku u Gračanicu, dali izjave pred službenicima Opštinskog centra za istraživanje zločina, jednako kao i još neki neposredni svjedoci.

509 DKRZ Gr, reg. 6, izjave br. OI-11/93 i OI-12/93.

stavljen i napadnut od civila hrvatske nacionalnosti i pripadnika HVO.

“U selu Rankovići (...) žene i djeca su blokirali put tako da je konvoj morao stati, a žene su motkama počele razbijati stakla na vozilima” – navodi se u izvještaju Centra službi bezbjednosti Tuzla, prenesenom u štampi. *“Tom prilikom došlo je do masovne pljačke, maltretiranja pa i silovanja od strane pripadnika lokalnog HVO. Na ovom dijelu puta, prema izjavama učesnika konvoja, od strane pripadnika ekstremnog dijela HVO mučki su ubijeni: Fikret Hadžibegović, suvozač u autobusu vlasništva Rešada Bundavice iz Tuzle, Fikret Ademović, vozač DP ‘Mljekara’ u Tuzli, Mustafa Karić, vozač DD ‘Transport i mehanizacija’ iz Gračanice, Hamdo Mutišević i Hasan Gušić, vozači autobusa iz Tuzle, koji su granatirani. Silovane su dvije još neidentifikovane žene, a veći broj učesnika konvoja je ranjen, pretučen i ponižavan na razne načine.”*⁵¹⁰

Međutim, kako se iz zabilježenih izjava svjedoka može razumjeti, dio konvoja u kojem su se nalazila vozila iz Gračanice, nije stradao u prvom zaustavljanju, u Rankovićima, već kasnije, 6-7 km dalje, u selu Nova Bila (između Travnika i Viteza). Nastavivši put uz pratnju UNPROFOR-a, svjedoci su pored ceste na izlazu iz Novog Travnika uočili jezive prizore prevrnutih vozila, razbacane robe i namirnica, što je mjesno stanovništvo hrvatske nacionalnosti razvlačilo u svoja sela. Neki su i tu bili

zaustavljeni, opljačkani, uz zlostavljanja i prijetnje. U Novoj Biloj pripadnici HVO su iznenada zapucali na konvoj, pri čemu je došlo do stradanja većeg broja lica. Tada je ranjeno i nekoliko Gračanlija. U kamionu koji je prevozio robu za Katoličko dobrotno društvo “Caritas” iz Gračanice od rasprskavajuće municije ranjeni su vozač Sead H. Jusufović (1935.), koji je zadobio teže povrede lijeve ruke, te njegov suputnik Fikret V. Pašanović (1961.), lakše povrijeđen fragmentom metka.⁵¹¹ U kamionu preduzeća “Jadrina” povrijeđen je vozač Ešef Hasić iz Gračanice.⁵¹² U trećem kamionu ranjen je Isak M. Mekić (1954.) iz Gornje Orahovice.⁵¹³ Istom prilikom je, također, ranjen i Abdulah M. Spahić (1942.), putnik, koji je zadobio težu povredu ruke,⁵¹⁴ kao i Sead H. Topić (1935.).⁵¹⁵

Vjerovatno je upravo tada smrtno stradao i Mustafa O. Karić (1945.) iz Donje Orahovice, vozač preduzeća “Transport i mehanizacija”.⁵¹⁶ Iz prethodno citiranog izvještaja objavljenog u štampi, dalo bi se razumjeti da su i on, i ostali vozači ubijeni po zaustavljanju konvoja u Rankovićima, ali očigledno su tu oba napada na konvoj, kao i kasnija pljačka i otimačina u Vitezu – podvedeni pod isti događaj. U zabilješci u dosjeu Mustafe Karića, koju su na osnovu iskaza četvorice svjedoka sačinili službenici Opštinskog centra za istraživanje zločina, kao mjesto smrti navodi se Nova Bila, uz naznaku da je imenovani “za vrijeme

510 H.M., “Vozači mučki ubijeni”, *Večernje novine*, Vanredno ratno izdanje, br. 56, Tuzla, 13.-20. juli 1993., 8.

511 EvCPR, br. (p.br. C/6-2/93) i br. 117 (p.br. C/6-5/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjave C/6-2/93 i C/6-5/1-93.

512 DKRZ Gr, reg. 6, izjava br. OI-11/93. Imenovani nije upisan u EvCPR.

513 EvCPR, br. 417 (p.br. C/6-58/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava IO-11/93 i zabilješka u predmetu C/6-58/93.

514 EvCPR, br. 239 (p.br. C/6-11/93); DKRZ Gr, reg. 6, izjava u navedenom predmetu.

515 Imenovani nije upisan u EvCPR, ali se navodi u evidenciji Civilne zaštite. Kao mjesto stradanja navedena je Nova Bila, a kao uzrok – teža povreda od metka. Kao datum stradanja naveden je 11. 06. 1993. – očito pogreškom, jer napad se desio 10. juna.

516 EvCPR, br. 108 (p.br. C/6-3/93); DKRZ Gr, zabilješka u navedenom predmetu.

vožnje pogođen puščanim zrnom (automatska puška) u glavu”.⁵¹⁷

U napadu na konvoj u Novoj Biloj – na vatru “bojovnika” HVO, koji su pucali na civile, uzvratili su britanski pripadnici UNPROFOR-a, ubivši pri tome dvojicu.⁵¹⁸ Konvoj je, nakon toga, pokušao nastaviti put – ali je pocijepan u dijelove. Jedan dio je prisilno skrenut u krug neke fabrike u Vitezu, pri čemu je veći broj kamiona oduzet ili opljačkan; ostatku je poslije naređeno da formira kolonu i krene prema Zenici.⁵¹⁹ Drugi dio je skrenut u kamenolom, gdje su putnici istjerani iz vozila, a potom je izvršeno razdvajanje Hrvata i Bošnjaka. U kamenolomu su stigli i vojnici UNPROFOR-a, probivši barikadu koju je HVO postavio. Za njima je stigao i sanitet, koji je zbrinuo neke od ranjenika.⁵²⁰ Inače, ranjenim vozačima i putnicima prvu pomoć je ukazivao ko je stigao, a neki su i ranije prebačeni u bolnice. Međutim, one koje je zbrinuo sanitet HVO – kasnije su dospjeli u zatočeništvo. Sead Jusufović, kojem je prvu pomoć pružila neka mještanka, Hrvatica, prebačen je u hitnu službu HVO-a, a odmah potom u zatvor u Novoj Biloj, odakle je, poslije 17 dana, prebačen u vojni zatvor u Busovaču. Oslobođen je tek 6. jula, a tri dana kasnije stigao je u Tuzli, gdje su mu, na Kliničkom centru, rane na odgovarajući način tretirane.⁵²¹ Slična je bila i sudbina Isaka Mekića,

koji je u zatvoru Kaonik u Busovači ostao sve do 16. 08. 1993. godine.⁵²² Abdulah Spahić je bio bolje sreće: njemu su pomoć ukazali pripadnici UNPROFOR-a, poslije čega je prebačen u bolnicu u Zenicu (gdje je na liječenju ostao dva i po mjeseca).⁵²³ Putnici u kamenolomu su bili prisiljeni da napuste vozila, a zatim su prebačeni u tri autobusa, sustigavši potom dio konvoja. Nakon nekog vremena ponovo su zaustavljeni, istjerani i opljačkani; dalji put su im osigurali transporteri UNPROFOR-a – sve do Zenice, u koju su stigli u toku noći, jedanaest dana od polaska.

*

U napadu na Tuzlanski konvoj, prema preliminarnim i nepotpunim podacima (iz jula 1993.) oteto je 146 teretnih vozila, 9 kombi-vozila i 20 putničkih automobila, zatim oko 1,3 miliona njemačkih maraka u gotovom novcu, te robe u vrijednosti od oko 17 miliona maraka, kao i 500 tona različite robe široke potrošnje, čija vrijednost u novcu nije procijenjena. Iz Gračanice, oteto je 15 kamiona i 4 putnička automobila – vrijednost otetih vozila i robe iznosila je oko 2 miliona maraka.⁵²⁴ I vozila i roba mogli su se nadoknaditi, ali ljudske žrtve nisu mogle. Broj smrtno stradalih bio je, nažalost, veći od onoga koji se iz citiranog izvještaja razumije. Ubijeno je osam,

517 DKRZ Gr, zabilješka u predmetu C/6-3/93. Kao datum smrti, međutim, tu se navodi 11. 06. 1993. – ali u pitanju je razumljiva pogreška, jer navedeni napad se desio 10. juna. Kao datum smrti u EvcPR, evidenciji Civilne zaštite i KSPBCŽR Gr (str. 377) stoji, ispravno, 10. juni. Mustafa Karić je, inače, bio pokopan u Vitezu; tijelo je kasnije preneseno na mezarje u rodno selu, a dženaza je obavljena 17. 09. 1994. godine.

518 DKRZ Gr, reg. 6, izjave: C/6-2/93, C/6-5/1-93, OI-11/93 i OI-12/93; prema A. Kliki (*Rat u srednjoj Bosni*, 350), to je bio “prvi potvrđeni primjer” da su jedinice UNPROFOR-a nekoga ubile u vršenju svoje misije u Bosni i Hercegovini.

519 DKRZ Gr, reg. 6, izjava OI-12/93.

520 DKRZ Gr, reg. 6, izjava OI-11/93.

521 DKRZ Gr, reg. 6, izjava C/6-5/1-93

522 DKRZ Gr, reg. 6, izjava u predmetu C/6-58/93.

523 DKRZ Gr, reg. 6, izjava u predmetu C/6-11/93.

524 H.M., “Vozači mučki ubijeni”; *Večernje novine*, Vanredno ratno izdanje, br. 56, Tuzla, 13.-20. juli 1993., 8; “Ko je opljačkan”, na istome mjestu.

Posljedice granatiranja: udar topovskog projektila 130 mm u tzv. Popovu kuću (05. 08. 1995.)

a po nekim izvorima deset vozača.⁵²⁵ Broj ranjenih ne znamo da li je ikada i utvrđen.

Za zločin nad Tuzlanskim konvojem do danas niko nije odgovarao. U prvostepenom postupku Dariju Kordiću (2001.), u presudi je, između ostalog, potvrđena odgovornost za organiziranje napada na konvoj.⁵²⁶ Neposredni nalogodavci i počinitelji, međutim, do danas nisu izvedeni pred lice pravde. Što se domaćeg pravosuđa tiče, najnovija vijest jeste da je Državno tužilaštvo predmet po drugi put ustupilo Tužilaštvu Srednjobosanskog kantona. Hoće li do podizanja optužnice ikada doći – ostaje da se vidi. S druge strane, o samome do-

gađaju, koliko je autoru poznato, još uvijek ne postoji cjelovit historiografski rad.⁵²⁷ Vjerovatno iz tih razloga, u javnome prostoru se uvriježilo dosta krivih podataka, uključujući i sam navodni datum događaja (pogrešno se tvrdi da se to desilo 4. juna).⁵²⁸

Ostali slučajevi

Prema informaciji koju nam je dostavila Policijska uprava Gračanica, u arhivi postoji predmet formiran 1999. godine, u vezi slučaja kada je “na području Bugojna u konvoju ranjena Tukić Almasa”, ali “dru- gih detaljnijih podataka nema.”⁵²⁹

525 A. Klike, isto.

526 ICTY, predmet IT-95-14/2 (Kordić i Čerkez), Presuda, 26. 02. 2001., paragrafi 705 – 715 (dostupno na: <https://www.icty.org/x/cases/kordic_cerkez/tjug/bcs/010226.pdf>).

527 U citiranoj knjizi A. Klike (*Rat u srednjoj Bosni*, 650-651) događaj se opisuje u nekoliko pasusa. Primarni izvori na koje se autor poziva (uglavnom dokumenti prezentirani kao dokazni materijal pred Međunarodnim sudom za bivšu Jugoslaviju) dostupni su putem servisa UCR/IRMCT.

528 Navedena greška već godinama se uporno ponavlja u brojnim medijskim napisima, obično u povodu navodne godišnjice.

529 Informacija PU Gračanica, str. 25.

Još dvojica Gračanlija su ubijena na području pod kontrolom Hrvatskog vijeća obrane. Istina, desilo se to u kasnijem periodu, poslije službenog okončanja sukoba HVO i Armije RBiH. Obojica su bili privatni poduzetnici – trgovci, pa se ne mogu isključiti i drugi motivi. U septembru 1994. godine u blizini Širokog Brijega ubijen je Mustafa I. Ahmičević (1940.).⁵³⁰ U februaru 1995. kod Tomislavgrada metcima iz automatskog naoružanja ubijen je Nenad M. Đurić (1995.) iz Pribave.⁵³¹ Niti jedno od ova dva ubistva nije razriješeno.

ZAKLJUČAK

U prethodnom izlaganju prezentirani su podaci o slučajevima kršenja propisa i pravila međunarodnog humanitarnog prava, odnosno slučajevima ratnih zločina koji su se desili na području općine Gračanica i nad njenim stanovnicima.

Cjelokupan ovaj rad, kojeg ovim rečenicama zaključujemo, zasnovan je na historijskim izvorima i arhivskoj građi – onoj do koje smo uspjeli doći, izravnim uvidom ili na posredan način. Ti izvori znatnim dijelom su ograničeni, pa su time reducirana i naša saznanja – koja ovdje prezentiramo čitateljstvu. U to ime, upućujemo molbu za razumijevanje, zbog svih eventualnih pogreški i omaški do kojih je, u ovome radu, iz navedenih razloga došlo.

Čitatelju, također, pažnju skrećemo i na vrijeme, uvjete i okolnosti u kojima su nastajali izvori koje smo koristili, zbog čega je mogućnost pogreški, ali i nepotpunosti podataka – još izraženija.

Na osnovu dostupnih izvora, obradili smo slučajeve u kojima je civilno stanovništvo izgubilo život ili je pretrpjelo ranjavanje u okolnostima koje su nedvojbeno

predstavljale kršenja propisa i pravila međunarodnoga humanitarnog prava. Sve druge slučajeve, u kojima te okolnosti u dostupnim nam izvorima nisu pobliže opisane i gdje nismo bili u mogućnosti izvršiti provjeru – zanemarili smo.

Kako smo u uvodu kazali, te slučajeve podijelili smo u tri kategorije: 1) civili izravno stradali od agresora, tj. oni koji su bili zarobljeni i ubijeni, te oni direktno ubijeni, u zločinačkoj namjeri; 2) civili ubijeni i ranjeni iz snajpera, pješadijskog naoružanja i protivavionskih sredstava; te 3) civili ubijeni i ranjeni u granatiranju civilnih naselja.

U slučajevima izravno počinjenih zločina nad civilnim stanovništvom, izdvaja se par slučajeva s početka rata. U prvome redu, to je sudbina trojice članova porodice Jusufović, zarobljenih u Donjoj Lohinji i zločinački pogubljenih na Lendićima, gdje su – godinu dana poslije nestanka – nađena njihova tijela. Slična Jusufovićima bila je i sudbina Sabrije Muratovića iz Donje Orahovice, koji je zarobljen i pogubljen početkom rata, a tijelo mu je nađeno par mjeseci kasnije. Tu je i ubistvo Mehe Bejtića iz Gračanice – inače, najstarije civilne žrtve rata s područja Gračanice, a također i tragična sudbina Seada Habibovića iz Džakula, žrtve srpskog koncentracionog logora Batković. Još jedan civil, Džemal Mujkić iz Stjepan Polja, žrtva je direktnog ubistva od pripadnika VRS (1993.). Tri civila su nestala, od kojih jedan na području općine, a druga dva u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Civilima koji su bili rodom iz Gračanice, a prije rata su imali stalno prebivalište na području drugih općina – u ovom se radu nismo bavili. Ipak, spomenuli smo tri slučaja u kome su Gra-

530 Prema KŠPBCŽR Gr, str. 411, Ahmičević je ubijen 04. septembra, dok se, prema podacima iz Informacije PU Gračanica, ubistvo desilo 15. septembra. Policijska stanica u Gračanici na zahtjev CSB Mostar prikupila je izjave određenih lica i dostavila ga navedenom centru (Informacija PU Gračanica, str. 25).

531 KŠPBCŽR Gr, str. 417.

čanlije porijeklom bile žrtve ratnih zločina, uključujući tzv. "etničko čišćenje" (tačnije: zločin genocida), u Doboju i Brčkom.

Znatan broj civila smrtno je stradao ili pretrpio ranjavanje od strane agresora u djelovanju snajperskom, mitraljeskom i protivavionskom vatrom – što se, s obzirom na same okolnosti, kao i tehničke odlike naoružanja iz kojeg se pucalo na civile, može ocijeniti namjernim zločinom, ali i planski osmišljenim sredstvom terora. U takvim napadima, ubijeno je najmanje 13 osoba, od toga 4 žene i dva djeteta; ranjeno je 57 osoba, uključujući 20 žena i 11-ero djece i maloljetnika. Još 11 osoba je, kako smo istakli, ranjeno od metka (od toga 4 žena i 4-ero djece), ali u dostupnim izvorima nismo utvrdili bliže okolnosti ranjavanja.

U artiljerijskim napadima na civilna naselja i objekte, pao je najveći broj žrtava. Od maja 1992. do oktobra 1995. godine gelerima granata ubijena su 93 civila, uključujući 33 žene i 22-je djece. Teže je i lakše ranjeno preko 330 civila, od čega je 59-ero djece. U evidencijama koje smo koristili, navodi se i ranjavanje još sedmero stanovnika općine, ali bez opisanih bližih okolnosti ranjavanja, zbog čega ih nismo uračunali u navedene brojeve; međutim, nema sumnje da su barem neki od njih ranjeni uslijed prethodno opisanih okolnosti.

Na teritoriju pod kontrolom HVO-a, dvoje civila je ubijeno, veći broj je ranjenih; još dva civila su smrtno stradala po nerazjašnjenim okolnostima.

Uzimajući sve ove podatke u obzir, vidimo da je najmanje 115 civila s područja općine Gračanica smrtno stradalo u okolnostima koje, kako smo ustanovili, predstavljaju ratni zločin – 115 od ukupnog broja koji, oficijelno, iznosi 149 osoba (odnosno, 150 – s obzirom na lice čiju smo pogibiju u ovome radu spomenuli, a koje je do sada ostalo neevidentirano i izvan svih nekrologija i spomen-obilježja). Dakle,

više od dvije trećine ukupno evidentiranih *civilnih žrtava rata* ustvari su – *žrtve ratnih zločina*.

Svi ti podaci, još jednom da se naglasi – nisu potpuni. Naveli smo ih samo na osnovu one građe i dokumentacije koja nam je bila dostupna i koju smo uspjeli provjeriti. Stvarni broj zacijelo je veći. Ipak, svi dokumentirani slučajevi koje smo ovdje prezentirali – slučajevi su ratnih zločina, dakle najtežih krivičnih djela, kakva nikada ne zastarijevaju. Procesuiranje takvih krivičnih djela obaveza je i potreba. To što se u poslijeratnom bosanskohercegovačkom društvu, iz ovih ili onih razloga, od toga odstupilo – nije i ne smije biti nikakva izlika.

Nekadašnja Stanica javne bezbjednosti Gračanica još u toku rata podnosila je izvještaje o izvršenim krivičnim djelima, odnosno krivične prijave u vezi nekih od počinjenih i dokumentiranih slučajeva ratnih zločina. Naglašavamo, *nekih* – jer policija je, s obzirom na okolnosti, uspjela obraditi samo jedan dio od ukupnog broja, odnosno stvarnih razmjera ratnih zločina na ovome prostoru (štaviše, usudujemo se kazati: manji dio). Svi izvještaji i krivične prijave uredno su zaprimljeni i zavedeni u Višem javnom tužilaštvu Tuzla – preteći današnjega Kantonalnog tužilaštva u Tuzli. No, činjenica da u Kantonalnom tužilaštvu u Tuzli danas ne postoji niti jedan, jedini formirani predmet koji se odnosi na ratne zločine počinjene na području Gračanice, više je nego znakovita.

Rezultati koje u ovome radu prezentiramo jasno oslikavaju razmjere i vrstu zločina kakvi su se na prostorima Bosne i Hercegovine dešavali u tzv. lokalnim zajednicama i područjima kakva je i Gračanica bila. Kako smo istakli na samome početku ovoga rada, Gračanica je – zahvaljujući uspješnoj organizaciji odbrane i otpora velikosrpskoj agresiji, čija su strategija i temeljni ciljevi bili u samoj svojoj

biti zločinački (genocid, etničko čišćenje, otimanje teritorija) – izbjegla sudbinu onih gradova, općina, sredina i krajeva koje su potpale pod okupaciju, postavši mjesta nekih od najtežih zločina na tlu Evrope od okončanja Drugoga svjetskog rata. Ipak, ni stanovnici Gračanice nisu izbjegli zločiničkim nakanama političkog i vojnog vrha srpske paradržave u Bosni i Hercegovini, koji je na suđenjima pred Međunarodnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju u Hagu osuđen na višedecenijske kazne zatvora (dvojica glavnih vinovnika i na najtežu kaznu – doživotni zatvor).

Gračanica je, od početka do kraja rata, poput brojnih drugih gradova i općina Bosne i Hercegovine, bila izložena sistematskom teroriziranju iz snajperskog, pješadijskog, protivavionskog i artiljerijskog naoružanja, uključujući tešku artiljeriju, čija su meta bili civilni ciljevi. U nekoliko slučajeva, pojedini civili s prostora općine dospjeli su u zarobljeništvo srpskih snaga,

pri čemu su uglavnom brutalan način zločinački ubijeni. Takva nedjela, također su jasno oslikavala zločinačke nakane agresora prema Gračanici i ovdašnjem stanovništvu, koje bi, da se nije organiziralo i odbranilo, zasigurno doživjelo sudbinu onih mjesta i gradova koji postadoše neka od najjezovitijih stratišta, od Zvornika, Višegrada, Vlasenice, preko Prijedora i Kozarca – pa sve do Srebrenice.

Na svu sreću, Gračanica se te, 1992. godine odbranila – te godine, ali i sve do kraja rata. Ipak, broj stradalih civila jasno je upozorenje šta se ovoj lokalnoj zajednici spremalo i kakva je njezina sudbina trebala biti. Danas, skoro tri desetljeća kasnije – uljuljkani u svakodnenici, malo ko da uopće mari za to.

Nažalost, takva je stvarnost u kojoj živimo.

No, za kraj, vrijedi posjetiti:

“Oni koji ne pamte svoju prošlost – osuđeni su da im se ista ponovi.”

SUMMARY

CONTRIBUTION TO THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES IN THE GRAČANICA AREA FROM 1992 TO 1995 (KILLED AND WOUNDED CIVILIANS)

In this article, basic data is presented on cases of violations of the rules and customs of international humanitarian law, namely war crimes that occurred in the municipality of Gračanica and among its inhabitants from 1992 to 1995. The Gračanica area is not an exception to numerous documented cases of war crimes throughout Bosnia and Herzegovina. Despite organizing and successfully defending itself against aggressors, avoiding the fate of cities and municipalities that were occupied and became sites of the most severe mass crimes (including crimes against humanity and genocide), Gračanica and its surrounding settlements were under constant indiscriminate artillery attacks, sniper fire, infantry weapons, heavy machine guns, and anti-aircraft guns aimed at civilian targets. Additionally, individual cases of more serious war crimes, such as capture and execution, and direct killing of civilians, were recorded. This article is based on historical sources and archival material—on those which we were able to access directly or indirectly. Based on available sources, we examined cases in which civilian populations lost their lives or suffered injuries under circumstances that unquestionably constituted violations of the provisions and rules of international humanitarian law. War crimes committed in the Gračanica area can be fundamentally divided into three categories: 1) civilians directly harmed by aggressors, i.e., those who were captured and killed, as well as those directly killed with criminal intent; 2) civilians killed and wounded by snipers, infantry weapons, and anti-aircraft means; and 3) civilians killed and wounded in the shelling of civilian settlements. In cases of directly committed crimes against civilian populations, a few cases from the early stages of the war stand out. Firstly, the fate of three members of the Jusufović family, captured in

Donja Lohinja and criminally executed in Lendići, where their bodies were found a year after their disappearance. Similar to the Jusufović family was the fate of Sabrija Muratović from Donja Orahovica, who was captured and executed at the beginning of the war, and his body was found a few months later. There is also the murder of Meho Bejtić from Gračanica, the oldest civilian victim of war in the Gračanica area, and the tragic fate of Sead Habibović from Džakule, a victim of the Serbian concentration camp Batković. Another civilian, Džema Imujkić from Stjepan Polje, fell victim to direct murder by VRS (1993). Three civilians disappeared, one in the municipality, and the other two in other parts of Bosnia and Herzegovina. Civilians who were originally from Gračanica but had permanent residence in other municipalities before the war are not addressed in this work. However, we mentioned three cases in which Gračanica natives were victims of war crimes, including so-called “ethnic cleansing” (specifically, the crime of genocide) in Doboj and Brčko. A significant number of civilians suffered fatal injuries or were wounded by aggressors through sniper fire, machine gun fire, and anti-aircraft fire. Considering the circumstances and technical characteristics of the weapons used against civilians, these incidents can be considered deliberate crimes and strategically planned means of terror. In such attacks, at least 13 people were killed, including 4 women and 2 children; 57 people were injured, including 20 women and 11 children and minors. Another 11 people were, as mentioned, shot (including 4 women and 4 children), but we did not find detailed information on the circumstances of their injuries in available sources. The highest number of casualties occurred in artillery attacks on civilian settlements and objects. From May 1992 to October 1995, 93 civilians were killed by shrapnel during artillery fire, including 33 women and 22 children. Over 330 civilians, including 59 children, were seriously or lightly wounded. Records we used also mention the injury of seven more municipality residents, but without described circumstances of the injuries, so we did not include them in the mentioned numbers. However, there is no doubt that at least some of them were wounded due to the previously described circumstances. Some civilians also suffered on the territory under HVO control in 1993, mainly on the road and in convoys transporting goods to free territories. Two of them were directly killed, and a larger number were injured; two more civilians were killed under unclear circumstances later, in 1994 and 1995. Taking all these data into account, we see that at least 115 civilians from the municipality of Gračanica were fatally injured in circumstances that, as we have determined, constitute war crimes—115 out of the total officially reported number of 150 people. Therefore, more than two-thirds of all documented civilian casualties of war are, in fact, victims of war crimes. All this information, it must be emphasized once again, is not complete. We presented it based only on the material and documentation available to us, which we were able to verify. The actual number is undoubtedly higher. Nevertheless, all documented cases presented here are cases of war crimes, the most serious criminal offenses that never expire. Prosecuting such criminal acts is an obligation and a necessity. The fact that post-war Bosnian-Herzegovinian society, for various reasons, has deviated from this obligation should not and must not be any excuse. During the war, the former Public Security Station Gračanica submitted reports on committed criminal offenses, i.e., criminal reports related to some of the committed and documented war crimes. We emphasize, some—because, given the circumstances, the police managed to process only a part of the total number, or the actual extent, of war crimes in this area (indeed, we dare say: a smaller part). All reports and criminal reports were duly received and recorded in the Higher Public Prosecutor’s Office Tuzla—the predecessor of today’s Cantonal Prosecutor’s Office in Tuzla. However, the fact that there is not a single case currently formed in the Cantonal Court in Tuzla related to the Gračanica area is more than significant. By publishing this article, we want to raise awareness within the local community about the scale of the crimes that have occurred and encourage broader social engagement in terms of directing requests to judicial institutions for the prosecution of the cases described here (at least the most serious ones). (Translated by E. Bokun)

Razmjere zločina, Bosna, 1992 - 1993., (M. Ekmečić, "Genocid nad Bošnjacima 1992-1995. – crtežom i tekstom", Galerija portreta Tuzla, Bosanska riječ, Wupertal, 1996. 95)